

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLICOOLI USUTEADUSKONNA
VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: O. Sild

Sisukord :

lk.

H. B. Rahamägi, Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis- sugusel joonel? III	161—164
O. Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal, IV	164—216
O. Sild, E. V. Tartu ülikooli usuteaduskonna elust ja tööst, III	217—224
T. Laur, Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimise- korra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis, II	225—242
Raamatud-Ajakirjad-Teated	242—246
Usuteaduslisi oskussõnu: L kuni Z	247—268
II aastakäigu sisukord	269

Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel?

H. B. Rahamägi.

(Järg 2.)

Nii on kerge näidata, et kõik need suurused, mis pidada astuma religiooni asemele, ei arvesta religioonis seni nähtavale tulnud olulisi, tõsiasjalisi külgi.

Väga ilusasti kirjeldab Rittelmeyer¹⁾ kuidas paljudele inimestele tänapäev sport religiooniks saamas. Kui poksimeistrid Tunney ja Demsey Chicagos võistlesid, oli terve Ameerika jalul. Lagematu hulk eraronge sõitsid kohtadele. 1900 ajakirjanikku oli kohale ilmunud suursündmust jälgima. Linn olnud öösel valgustatud, nagu oleks päeva valgus olnud. 160.000 inimest tungisid ilmasündmust vaatlema. Rüselemiste juures saanud 12 inimest surma. Poksivõitluste puhul on olemas altar (võitlusplats); on olemas pühurid — poksimeistreid austatakse nagu pooljumalaid, neile ohverdatakse suuri varandusi ja rohkesti huvi ja aega. Kuude kaupa valmistavad poksimeistrid endid võitlustele ette. Ette kirjutud on kindel askees. Võitluste puhul ei vaata inimesed ainult pealt; ei, — nad elavad viimase hingetõmbeni kõik kaasa, kuna üks vastastest pikali virutatud ja veri — moodsa „võitluse elu eest“ kohta käiva kultuse ohveri — vastase näost ja ninast välja löödud.

Sport võib „religiooniks“ ülendatud saada. Ta võib täita mõneks ajaks inimese tundeid, tahet, mõtteid, — ja tervet inimese elu. Kuid — jällegi on meil tegemist ainult formaalse mitte aga sisulise ühtlustamisega või asendamisega.

5.

Ükski „aseaine“ ei ole ometigi veel ja kaugeltki mitte „aine“ ise. Aseainel võib omal kohal olla ja ongi teatud kindel väärtus. Asetatud aga teise asemele on ta just „aseaine“, on surrogaat ja jääb ka surrogaadiks. Ei saa leppida ükskõik kui hea aseainega, kui meie ehtsat tahame omandada. Sellepärast püütakse teiselt poolt, vaadelda olemasolevaid religioone ja küsitakse: kas ei oleks võimalik siit edasi ehitada? Et alus ehtsaks

1) Dr. Friedrich Rittelmeyer, „Die Christengemeinschaft“, III. 11. lk. 347.

jääks. Et siit, ehtsast alusest väljamineks religiooni uuele sisule ja uuele kujule välja jõuda.

XX aastasaja usundi loojad ja kriitikud räägivad meile rohkel arvul neist katsetest ja püüetest. Olgu see Hermann krahv Keyserling oma „ühe mõtteteadlase reisipäevaraamatuga“; olgu St. Chamberlain oma raamatuga „inimene ja Jumal“; olgu Paul Göhre „tundmatu Jumalaga“, olgu Ernst Moehring „uue usu“ raamatuga, olgu Hans Blüher, Heinrich Scholz, Max Scheler, Rudolf Steiner, Ervin Roussell, Rudolf Otto jne. — igalt poolt võite leida uute religioonide kohta esile toodud joone.

Kuid — vana antiikilma religiooni elustamine, teosofiiline spekulatsioon, neobuddhistiline pessimism, teguvõimne neoparsism, tundmatu, numinoosse austamine ja muud sarnast — nad ei ole esiteks midagi uut, vaid vana ülessoojendamine, või aga on see inimese mõistuse tegevuse sünkretistiline sünnitus.

6.

Sel teel uut religiooni ei saa.

Miks?

Viimselt on ju religioon küsimus Jumala reaalsuse ja selle ilmutuse võimaluse ja ilmutuse tõelisuse järele. Sellele küsimusele peab iga inimene ikkagi viimaks välja jõudma, nii oma elus kui ka oma mõtlemises. C. Schrempf ütleb, pealtnäha peen-dialektiliselt, kuid õigelt: on Jumal, siis ei ole tõsist elu ilma Jumalata. Ei ole Jumalat, siis ei ole tõelist elu ka Jumalaga mitte; aga võiks omale ette kujutada, et Jumalat ei ole, ja ettekujutatud elu ilma Jumalata elada, kes ometigi on; või võib omale elu Jumalaga ette kujutada, keda ometigi olemas ei ole.

Et selgusele ja kindlusele välja jõuda, on ainult üks tee olemas: katsuda kindlaks teha ja selgitada, mis meil üldse olemas Jumala ja inimese vahekorra. Ei saa inimene elava Jumala realiteedi küsimusest vabaneda, siis oleme sunnitud nendele joontele tagasi tulema, mis puht-religioosuses elus nähtavale tulnud ja siit välja minnes vastust otsima küsimusele religiooni kohta, mis praeguse aja inimese tõelisuse ja tõelikkuse tunnet rahuldab.

Loogiliselt on see ka arusaadav. Kui Jumal reaal-

selt olemas ja mitte ainult inimese naiivses ettekujutuses; kui Jumal enesest inimestele teada annab, ennast ilmutab ja nendega vahekorda astub ja mitte, et inimesed ainult omalt poolt Jumala üle mõtteid mõlgutaks, Jumala mõistet konstrueeriksid, siis ei või ometigi tema ennast kaugel minevikus absoluutselt või oluliselt teisiti ilmutada kui praegu, ja praegu oluliselt teisiti kui minevikus ja teisiti, kui ta tõeliselt on. — Ka ei ole kuidagi mitte vastuvõetav paremale arusaamisele, et inimene alles kahekümnendamal sajangul võiks Jumala elamusi üldse tunda ja neid mõista, seni aga oleks see inimeste eest varjule pandud või inimesed oleks ses suhtes pimedusega löödud olnud. Küll aga on arusaadav, et inimene ise omatahteliselt genuiinreligioosest joonest lahkuda ja aseainetega rahulduda võib või üldse religioonist loobuda.

Religioonide ajalukku vaadates — peaaegu kõik materjal on juba sel alal kokku kantud — leiamegi, et seisukord tõeliselt nii on olnud ja on. Meie leiame, et nõnda nimetatud primitiivsete religioosete kujude kõrval sügavreligioosete nähtuste ja elamuste jooned inimhinges juba kaugel minevikus nähtavale tulevad. Primitiivse fetishismi kõrval leiame isiklise ainuvaimu austamise, olgu see manaismis või osalt ka eestlaste Vanaisa austamises; Hegeli ratsionaalse idealismi jooned on antud vanas india usufilosoofias; keskaegse sügava müstiku Eckehart'i elamused kattuvad peaaegu täiesti Laotse taoismiga. Ikka enam ja enam võidab maad selle tõsiasja tunnustamine, mida mõtteteadlane Dilthey rõhutab, nimelt, et „ainult veendumuste pidevuses, kontinuiteedis sünnivad kõlblis-usulised edusammud.“¹⁾ Uue religiooni ja selle suuna küsimus võib ainult selles seista: seda, mis ülimes religiooni-kujus nähtavale tulnud, seda tema ürgkujulises olus uuesti läbielada ja muutunud oludes tema igavest tõde esile tuua.

Ajaloo senise käigu järele otsustades peab ikka uuesti tunnistama, et terve tõsiilm on suurus, milles — religioosest elust kõneledes — **ristiusu puhas olu ja ülim iseloom peab realiseeruma.**

Viimasel ajal oli Berliini suur mõtte- ja usuteadlane

1) Cf. A. Stein. „Begriff des Geistes bei Dilthey“, lk. 46.

Ernst Troeltsch see, kes rõhutas, et ristiusk on teatud uue usundi tüübi esinduskuju. Ta on omaetteolev originaalne suurus. Ja kuna tema kord inimkonnas nähtavale tulnud, siis on iga aja religioosse vaimu ülesanne: ristiusu puhast originaalset tüüpi aidata esile ja nähtavale tuua.¹⁾

Selle tüübi väärtused aga näivad olevat lõpmatud, sest ikka uuesti leiab inimsugu ka kõige kõrgemais kultuurseisanguis siit kõige ülimat, kui ta seda puhtal kujul hinge vajutab, seda puhastades ajalistest, sekundäärsetest, teisejärgulistest kõrvaloontest.

Ja sellepärast vaatab küll just siin, ristiusus, transtsendentsusest siia ilma alla absoluutsus, ja on just selle kaudu võimalus antud ühendada trantsendentsus ja immanentsus, absoluutsus ja relatiivsus, igavik ja silmapilk üheks harmooniliseks tervikuks.

(Lõpp.)

August Hermann Francke' mõjud meie maal.

O. Sild.

(Järg 3.)

Esildatud materjali põhjal võime nüüd kokkuvõttes kindlaks määrata: 1. Missugused suhted olid meie maal A. H. Francke'ga ja Halle pietismiga ja 2. missugune tähendus oli neil mõjudel meie maa kohta. 3. Viimaks katsume selgusele jõuda selle kohta, kuidas suhtusid Halle pietismi mõjud meie maal herrnhuutlaste liikumisele ja missugune oli ühenduses sellega Halle pietismi mõjude lõpukajastus meie maal.

Esildatud materjal näitab meile kaunis kujukalt, missuguseid suhteid oli meie maal A. H. Francke'ga, tema asutustega, kaaslaste ja õpilastega, missugused olid niisuguste suhete juures A. H. Francke mõjud meie maal.

Kokku võttes materjal on sisalduvaid andmeid ja nende põhjal järeldusi tehes võime A. H. Francke mõjude suhtes meie maal järgmist konstateerida ja järeldada:

Pietistlisest liikumisest (Spener'iga eesotsas) teadis juba Liivimaa kindralsuperintendent Fischer, kes selle liikumise suhtes

1) Vaata E. Troeltsch, Gesammelte Schriften, II, lk. 319.

heatahtlikul rp. äraootaval seisukohal näib olnud olevat. Tema juures oli pärast kodukooliõpetajaks ehk informaatoriks A. H. Francke õpilane Michael Behrends, kes 1695 oli Liivimaale tulnud. 1697 sai see informaator Dünamünde koguduse õpetajaks.

Francke õpilasi sõitsid ka Venemaale, alguses kõige enam Moskva. Nad sõitsid enamasti läbi Liivi- ja Eestimaa ja tegid sel puhul tutvusi või jutlustasid isegi võimaluse järele, nagu Samuel Scharschmiedt Tartus ja Narvas 1697.

1698 a. peale on Liivi- ja Eestimaalt üksikuid kasvandikke Halle Pädagogiumis (Ravensberg, Neuhausen j. t.) või mõnes teises asutuse-koolis (J. Chr. Gutsloff j. t.) õppimas, varsti ka üliõpilas-informaatoritena õpetamas (Eschenberg, Peterson j. t.) ja vabal söögil (J. Chr. Gutsloff, J. Regius j. t.)

Ka mõni Speneri ja Francke raamat leidis siin: üliõpilasel, keda H. Gutsloff oma aruandes Francke'le mainib ja kes vististi H. Gutsloff ise oli, oli Speneri „Glaubens Gerechtigkeit“ käepärast ja see raamat leidis kohe ostja; H. Gutsloff'il oli Hallest kaasa võetud Francke „Manuductio“. Francke postill ja traktaadid avaldavad siin ja seal kasvavat mõju jne. Laiemalt tuttavaks ja mõjuvaks said aruanded Francke asutustest.

Selle järele (a. 1707 peale) kasvas vanemate arv, kes oma lapsi Hallesse saata otsustasid, isegi ka varsti Saaremaalt; ka mõnda vaeslast püütakse Halle varjupaika paigutada.

Juhtus ka juba, et mõni kõrgem sõjaväelane või aadeliproua (näit. kindralmajori proua von Stakelberg) tellis omale Hallest informaatori.

Rootsi valitsuse, eriti kuninga, Tartu-Pärnu ülikooli ja kirikuõpetajaskonna (vähemalt suures enamikus) seisukoht pietismi suhtes oli kategooriliselt eitav. Seda said tunda Tallinnast pärit olev Riia õpetaja Theodor Krüger (Crüger), keda Pärnu konsistoorium ametist tagandatuks kuulutas 1704 ja kelle kohta Stokholmis see otsus kuninga otsekohesel soovil kinnitati 1708; edasi tagandas Pärnu konsistoorium 1705 Pärnu saksa koguduse adjunkti Johann (Georg) Schilling'i, kes Saksimaalt pärit oli. Ta saadeti Pärnust välja (1708 oli ta Magdeburgis). Ka viimase noorele järeltulijale Claudius Gustav Nothhelfer'ile, kes Riistast pärit oli, Halles oli õppinud ja enne Pärnu tulekut Burtneki koguduse õpetaja oli olnud, keelas konsistoorium jutlustamise ära 1707, tõstis ta vastu ägedaid süüdistusi ja tagandas ta arvatavasti, kui see oma õpetust nähtavasti ei tahtnud

ise tühistatuks kuulutada. Suspendeeriti ka Pärnus 1663 sündinud ja Wittenbergi ülikoolis käinud Pärnu eesti koguduse õpetaja Salomo Heinrich Vestring jutlustes tarvitatud ütluste pärast, eriti „kohtujutluses“ 2./X. 1708. Ta õiendas oma ütlusi ja talle lubati Rootsist teatava tingimusega oma ametit edasi pidada.

Aga ka usuteaduse prof. Johann Folcheson Folcher, kes enne Kalmaris oli lektor olnud ja pietismis kahtlaseks peetud, kimbutati tema 2 kolleega poolt ja kutsuti viimaks 1708 konsistooriumi ette aru andma. Tema arvas omal õiguse olevat, et temale kaebekiri esitatakse ja tema selle peale kirjalikult võib vastata. Konsistoorium mõistis ta seljataga (*in contumaciam*) hukka, leides ülespuhutul kombel tema juurest 57 väärdõpetust. Lõpulik otsus pidi aga Rootsist tehtama. See ei olnud sel ajal veel tehtud, kui Folcher 1710 venelaste eest Pärnust Rootsi põgenema pidi¹⁾. Kimbutada said ka õp. Neuhausen, kes Halles oli õppinud, osalt vist ka H. Gutsclaff (vrdl. tema kirja lõpp 5./XI. 1713). Halles konstateeriti, et Liivimaal on (kuni 1709 ja 1710) vihatud neid, kes tõelikule vagadusele kaldusid, ja on neid väärusulisteks tembeldatud; õpetajad on suuremalt osalt jumalaõndsuse tagakiusajad olnud.

Rootsi valitsusvõimu tegeliku lõppemisega ja sõdade, katku ja nälja hävitustöö tagajärjel muutus seisukord ikka enam Halle pietismi kasuks. Kogudusi ja kihelkondi oli palju vakantseid ja õpetajatest suur puudus. Koolid, nii paljugi neid oli, olid tegevuse pidanud lõpetama, osalt olid koolimajadki hävinenud, kooliõpetajatest suur puudus. Kasvatuse ja kasvatajate puudus oli isegi kõrgematest kihtidest perekondades tunduv ja väga silma- torkav.

Selle läbi läks Francke õpilastele sissepääs neisse ametitesse avaramaks ja nende arv meie maal hakkab ikka enam kasvama. Kes enne vaimulikku kohta ei saanud (nagu H. Gutsclaff), või seda ei tohtinud vastu võtta (nagu Neuhausen), saab nüüd kindla koha ja tõuseb sagedasti aja jooksul koguni juhtivale kohale (nagu H. Gutsclaff, Neuhausen, Mickwitz, Jakob Benjamin Fischer, Christian David Lenz jne. Õpetajad tellivad omale Hallest ikka enam abijõude ja õpetaja ameti kandidaate, tuttavatele sõjaväelaste- või maa-aadeli perekondadele informaatore ja kodujutlustajaid.

1) V. Fr. Westling (m. t.).

Informaatorid võisid aja jooksul rahvakeele enam-vähem ära õppida ja siis ise koguduste peale õpetajateks saada. Ka kanto-rite ja organistide kohtadele koolirektori, konrektori, kooliõpetajate kohtadele kutsutakse enamasti Halle kasvandikud (kes kuulsaks olid saanud oma õpetuse-viiside, meetodite ja viimaks ka õpperaamatute poolest), kõige pealt linnades nagu Tallinnas, Tartus, Pärnus, Narvas, Riias, Kuressaares.

H. Gutsclaff tellib isegi 2 poissi Halle vaestelaste varjupai-gast, et neist ehk aja jooksul eesti koguduse kõstrid ja koolmeist-rid saaks. Kas niisugused Hallest tõepoolest on siia saadetud, ei selgu kirjavahetusest.

Teiselt poolt läks nüüd ka meie maalt noortsugu ikka enam Halle ülikooli õppima, liiategi et Tartu-Pärnu ülikoolmao tege-vuse oli pidanud lõpetama ja nüüd sulutuks jäi. Suur osa neist usuteadlastest astus Francke asutustega asutusekoolide infor-maatoritena ligidasse ühendusse ja vaimu osadusse.

Kuni 18. aastasaja keskeni on pea iga aasta Halle asutuse-koolide informaatorite hulka astunud 1—3 uut eesti- ja liivimaa-last, harva ka mõni kuramaalane. Siis jäävad meiemaalased Halle asutusekoolide informaatorite hulgas tunduvalt ikka har-vemaks: Halle ülikoolis ja mujal hakkab ratsionalistlik vaim ikka enam maad võtma ja ikka vähem on üliõpilaste hulgas neid, kes asutusekoolidesse informaatoriteks tahavad minna, või kui juhtuvad nende hulka, lahkuvad mõned neist võimaluse järele jälle kiiresti, nagu meie tuntud Otto Wilhelm Masing.

Kes ratsionalistid ei ole, ei taha sageli oma lapsi Halle üli-kooli usuteadust õppima saata, vaid saadavad nad näit. Jeenasse, nagu Tallinna õpetaja Winckler seda oma noorema pojaga tegi, või Kieli, nagu J. F. Schultze seda oma pojaga tegi, aga Winckler tahab sealjuures asja nii korraldada, et ta poeg ikkagi Francke asutustega Halles tutvuneda saaks. Veel õp. Winckler palub varjupaiga inspektorit saata kogudusele tubli kantor, kes ühtlasi ka koolis õpetaks¹⁾.

Kui meie kõiki Hallest tulnuid ja Francke asutustega kirja-vahetuses seisnuid või Halle mõtteosalistena kirjavahetuses mai-nituid ja kõiki meiemaalasi, kes üliõpilastena Francke asutuse-koolides on informaatoriteks olnud, kokku arvame, saame üllata-

1) Veel 1804 läheb asutusekooli informaator Friedr. Theod. Lie-bermann kantoriks ja kooliõpetajaks Moskva.

valt suure arvu, liiategi kui veel silmas peame, et ühelt poolt esildatud materjalist ikkagi kirju võib välja jäänud olla ja teiselt poolt ikkagi mitte tingimata kõik isikud ei ole ehk kirjavahe- tuses seisnud või kirjavahetuses mainitud.

Juba Mickwitz üksi mainib oma aruandes a. 1728 Halle mõtteosalistena tolleaegseist töötégijaist eesti alalt: 27 kiriku- õpetajat, 7 kooliõpetajat ühes koolijuhatajatega, 2 kantori, 1 mee- dik, 3 üliõpilast; läti (-liivi) alalt: 3 kirikuõpetajat, kusjuures selge on, et ta Liivimaa läti alalt mitte kõiki selles arvus ei ole nimetanud rp. tundnud (näit. puudub kirjavahetusest tuttav Christian Gotthold Neuhausen, kes sel ajal Volmari õpetaja oli; ka eesti alalt puudub E. D. Hövel Harglast jne.). Üliõpilaste kohta ütleb Mickwitz ise, et neid enam olla, age ta ei näi neid kõiki hästi tundvat ja arvab, et mõned neist küllaldaselt „Jumal- lat ei karda“.

Peab oletama, et see mitte juhuslik tulemus ei ole, et kirjavahetuses esinevaid isikuid palju suuremal määral eesti alale kuulus, kui liivi-läti alale, sest ka täpses informaa- torite nimestikus on vahekord pea samasugune. Hoopis vähe on niisuguseid Halles õppinud või Hallest tulnud isikuid aga Kuramaal.

Suurem osa (kõigist neist) Hallest tulnud või Halles õppinud isikuist jäid ka oma pärastistes tegevuses siin- maal, eriti A. H. Francke eluajal ühendusse oma õpe- tajaatega Halles, nagu sellest selget tunnistust annab kogu eespoolesildatud kirjavahetus, kus nad aru annavad oma reisust, oma tööst, oma meeleolust oma töö ja elu raskustest, kohalik- kudest oludest; tänavad Halles saadud õpetuse ja kasvatuse eest, paluvad kinnitust, juhatust, manitsust, eestpalvet. Nad saa- vad vastust, kinnitust, juhatust. Isegi terve Halle fakulteet on Mickwitzile ja teistele Tallinnas kirjutanud.

Kõige enam on A. H. Francke eluajal muidugi temale ene- sele kirjutatud; teda nimetatakse kõige suurema armastuse ja austusega, näit. „Kristuses kõrgesti armastatud isa“; tema surma nimetatakse surmasõnume saamise järele isegi „taevaminekuks“. Peale selle on A. H. Francke ajal kirjutatud Hallesse veel näit. stud. theol. rp. Jumala sõna sulasele H. Mildele, prof. Antonius'ele.

Peale A. H. Francke surma on harvemaks jäävad kirjad adresseeritud tema pojale prof. G. A. Francke'le, prof. Callenberg'ile Freylinghausen'ile, stud. theol. Sam. Gotth. Lange'le, Halle usutea-

duskonnale, kirikuõpetaja H. Milde'le, inspektor Grischow'ile, inspektor Fabricius'ele, inspektor Bötticher'ile ja ülepea Halle varjupaiga ja raamatukaupluse inspektoritele.

Peale kirjavahetuse on Francke mõjud siinmaal edasi kandnud ja edasi andnud Francke korralduste ja Halle asutuste eeskujul, mida ta õpilased ka siin võimaluse järele püüavad silmas pidada, jumalateenistuse ja vaimulikkude koosolekute ja tundide korraldamise suhtes, vaestehoolekande ja koolide suhtes, Halle vaimulikkude raamatute ja kooliraamatute omaksvõtmise läbi, võimaluse järele osaduse ja ühenduse pidamise läbi isekeskis kirjavahetuse, „eravisitatsioonide“ ja külaskäikude ja virgutuse-sinodite kaudu (vrld. vastavad kohad E. Gutsclaff'i ja Mickwitz'i kirjades), Halles omandatud vaimust, õpetusest ja vaadetest ja tegevusjuhtumõtetest kinnipidamise läbi. Vaimu ühendust aitasid üleval pidada ja elustada Francke ja teiste teosed, asutuste aruanded, paganamisjonitöö aruanded, juudimisjonitöö aruanded, mitmesugused traktaadid ja muud raamatud, ja viimaks osalt ehk ka isegi läbikäimine Halle varjupaiga raamatukauplusega, mis paljude juures kõige kauemini püsima jäi.

Juhtus ka seda, et siit mõni väike annetis osaduse tunnuseks saadeti misjonitöö, varjupaiga või Juudi asutise toetuseks.

* * *

Meie küsime nüüd: **Mis tähendus oli niisugustel suhetel Francke'ga ja ta asutustega meie maa kohta?**

Muidugi aitasid need suhted meie vakantseid kihelkondi kirikuõpetajatega varustada, seisma või lonkama hakanud koole tarvilikkude juhatajatega ja kooliõpetajatega, teatud jõukamaid ringe kodukooliõpetajatega ja kodujutlustajatega, raamatukauplejaid või raamatutehankijaid raamatutega. Paljud meie maa lapsed ja üliõpilased said seal koolitust, haridust, usulist ja kõlblist toetust ja juhatast ja võisid siis selles suunas siinmaal omakorda mõjuda. Kuid edasi peame siis küsima: Missugune eriline iseärasus, missugune eriline tähendus on Hallest tulnud või Halles õppinud isikute tegevusel meie maal, missugune eriline iseärasus, missugune eriline tähendus on A. H. Francke mõjudel meie maal?

Pietismi põhimõtete järele peab usk ja vagadus isiklik ja teadlik olema. A. H. Francke ja ta õpilased tahtsid sellepärast in di-

viduaalset teadlikku vagadust äratada ja ehitada. Selleks pidid kaasa aitama peale harilikkude jumalateenistuste hingehitustunnid, palvetunnid, piiblitunnid, kodupalvelused kitsamas ringis. Selleks tuleb aga ka juba lastega algust teha ja kirikule laste südamed võita ja alles hoida¹⁾. Selle eesmärgi kättesaamiseks pidas A. H. Francke ülitähtsaks õiget õpetamist ja koolitamist ehk informatsiooni. Ühes sellega püüti paremaid õpetuse-meetode välja töötada ja maksma panna, niisamuti uusi kohasemaid vaimulikke ja kooliraamatuid ja viimaks ka teaduslisi raamatuid muretseda ja välja anda. Uusi elu praktilistele tarvidustele vastavaid aineid võeti kooli programmi (nagu prantsuskeel, emakeel, geograafia, joonistus, ka praktilis-tehnilised käsitööd). Õpetusel etendasid suurt osa õpilaste praktilised harjutused ja nägelikkuse põhimõtted (geomeetria selgituseks oli praktiline maamõõtmine, ladina, niisamuti prantsuskeele õpetamisel tarvitati ka ladinakeelset või prantsuskeelset ajalehte jne. Paremateks koolideks pidas Francke era-koole ja asutusekasvatust, kus lapsed võimaluse järele alati kooli-õpetaja mõju, aga ka järelvalve all oleks, et nad alati vagalt ja kasulikult aega veedaksid.

Uued meetodid ja raamatud pidid ka usuõpetuse suhtes tarvitusele tulema; Halle asutusekoolide informaatorid pidid uusi meetode siin tundma õppima ja ennast neis harjutama. Usuõpetuse suhtes hakati vastavalt pietismi ülesseatud eesmärgile rõhutama õpitud ala arusaamise tarvidust ja parema katekiseerimise meetodi (methodus catechisandi) käsitlemist. Katekismuse kõrval tuleb piiblilugemist ja piibli jutustusi harrastada, nii et piibli lood silmade ette tulevad ja jäävad. Selleks tuleb ka piibli asjade ja kohtade kujutisi, mudelisi valmistada ja tarvitada, nagu seaduselaeka, Saalomoni templi, Jeruusalemma, Palestiina kujutisi ja mudelisi j. m.

Kuid ajalik häda on tihti takistuseks teadlikule vagadusele ja eriti laste koolitamisele. Sellepärast tuleb ühes vaimuliku hädaga ka ajalikku häda vaigistada püüda

1) Mitte ilmaaegu ei kujuta Francke mälestussammas asutuse õuel Pädagogiumi ees Francket poeglapse ja tütarlapse keskel. Oma pahema käe hoiab Francke õnnistavalt tütarlapse pea peal, kelle käed on palveks koostatud. Francke parem käsi on taeva poole tõstatud, kuhu oma silmad pöörab poeglaps, kes piiblit rinnale surub. Mälestussammas on Chr. Rauch'i valmistatud ja avati 1829.

ja oma vagadust teoga avaldada ja tööle rakendada, ja ümberpöördukt: ühes ajaliku hädaga ka vaimulikku häda vaigistada katsuda ja püüda. Sellest püüdest ongi Francke oma aja kohta suurepäralised asutused välja kasvanud.

Neid aateid töid Hallest tulnud või Halles õppinud isikud suuremal või vähemal määral kaasa oma tegevusalale siinmaal.

H. Gutsloff kirjutab, et vähe on Kullamaa koguduses teadlikku usku, inimesed elavad väga halvasti igas suhtes . . .

Selles kurvas seisukorras on tema veendumuse järele uskumatu orjastamise ja vaesuse kõrval süüdi õpetamise ja kooli puudus. Õpetatakse (paremal juhtumisel) katekismust mehaaniliselt, ilma et temast arusaamist oleks püütud edendada. 16—20 aastaselt tullakse ainult mõne nädala peale õpetaja juure või veel hiljem abiellumise soovi puhul . . . Uuest õpetamise meetodist ei tahtvat õigeusklikud õpetajad aga kuuldagi . . . Koolid on siinmaal hooletusse jäetud, kuigi Rootsi valitsus neid tungivalt on nõudnud . . . Piibel ja isegi Uus Testament on ikka veel tõlkimata ja õige lauluraamat trükkimata, rääkimata muude tarvilikkude raamatute ja õpetusvahendite puudusest . . .

Koolid linnades, mis enne sõda olnud, olid vanamoelised, kirjutab G. Pflug Tartust. Endised vanad kooliraamatud ei saa võistelda Halle omadega, kirjutab Hirschhausen.

Hallest tulnud ehk Halles õppinud kirikuõpetajad, kooliõpetajad, kodukooliõpetajad tahavad käed külge panna ja seda, mis karmide sündmuste ja kurbade olude tõttu on kokku varisenud, lagunened, lonkama jäänud, või tegemata jäänud, parandada, edasi viia, uut üles ehitada uute meetodite ja vahendite abil jumalaõndsuse eesmärgi kohaselt.

Juba Michael Behrends hakkab 1699 oma Dünamünde liiviläti kalurite koguduses kooli nõudma ja ülemus lubab kooli muretseda.

H. Gutsloff hakkab Kullamaal noortsugu 1 korra asemel 3—4 korda 10—13—15 nädalat õppusele võtma ja katekismust seletustega ja arusaamise taotlusega õpetama, see tähendab, Halle meetodit tarvitusele võttes, kusjuures köster talle abiks on. Abikirikus ehk kabelis peab kaplaan s. o. kösterkoolmeister katekiseerima. H. Gutsloff teatab, et ta juba häid tagajärgi on saavutanud ja et talulaste hulgas väga andekaid, arusaajaid ja usinaid lapsi on. Tal on korda läinud ka kooli käima panna ja suurte raskustega koolimaja ehitada, kuhu lapsed (40—50) mardipäevast

kuni ülestõusmise pühadeni kogu aeg jäävad . . . Haruldaseks ja Eesti-Liivimaal tähelepanuäratavaks sündmuseks oli, et kapten Derfeldt'i lesk (sünd. v. Baranoff) oma testamendis oli pärandanud 5000 rbl. vaestelaste ja kooliasutuste heaks Kullamaa õpetaja H. Gutsloff'i määramise järele.

Ta on eesti keelde tõlkinud H. Freylinghausen'i „Ordnung des Heils“, mis pidi trükkis ilmuma. Ta on hakanud kirjutama katekismust D. Speneri juhatuskirja järele, kuid lühemate küsimuste ja vastustega. H. Gutsloff töötas sel alal ühes teiste õpetajatega. Need kaastöölised olid ka enamasti hallelased või muud pietistid. H. Gutsloff'i, H. Chr. Wrede, H. J. Heitzig'i, A. Thor Helle koostööl ilmuski „Jum m a l a N o u I n n i m e s s e i g g a v e s s e s t ö n n i s t u s s e s t . . . T a l l i n n a s 1727 (küsimiste ja kostmistega), 20 lehekülge. II trükk ilmus 1743, pärast veel mitu trükki¹⁾.

Juba varem 1721 trükiti Halles nendesamade poolt (ühes Keila õpetaja J. Middendorff'iga) ümbertöötatud eesti „K o d u j a „k ä s i r a a m a t“ s. o. „Eesti-Ma Rahva Koddo ning Kirko-Ramat“. Ta sisaldab I osas katekismuse teksti ja seletused, II osas pühapäevade evangeeliumid ja epistlid, Jeesuse kannatamise ja surma lood ja Jeruusalemma linna ärahukkamise lugu; III osal, laulude osal on eriline pealkiri: „Ma kele Laulo-Ramat“ . . .“, järgnevad laulude lisad. VI osa moodustab palveraamat. Eriline laulusalmide kogu pühapäeva evangeeliumide järele trükiti 1722 (Halles), IIL trükk ilmus Halles 1728²⁾. Trükkimine toimus Halles E. Gutsloff'ide eestvõttel.

U. T.'i rp. piibli tõlkimisele on H. Gutsloff juba 1706. aastast saadik püüdnud kaasa mõjuda jõudu ja võimlust mööda. 1712/13 on tema ja ta mõtteosalised kindlasti nende hulgas, kes nõudsid U. T.'i trükkimist, nagu ta aruandest H. Franckele selgub. Ta palub Francke toetust piibli trükile ja kurdab, et eksemplari hind liiga kõrgeks läheb. Franckelt

1) Ö. E. S.-is on varem säilinud eksemplar aastast 1766.

2) Öieti on see eelmise II trükk, nagu eessõnast selgesti näha: „Teie ja teie laste heaks on sesinnane Koddo- ja Kiriko-ramat nüüd teistkorda trükkitud“ selle järele kui 5 a. jooksul eelmise trüki 5000 eksemplari laiali on laotatud. Nende mõlema väljaande aluseks ei ole m. a mitte Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“ a. 1695, vaid „Ma Kele Koddo nink Kirko-Ramat“, mis 1700—1702 Tallinnas ilmus Prendeken'i kirjastusel Eesti-maa piiskopi saksakeelse eessõnaga ja mille jaotus on samane kui hallelaste väljaandes 1721.

saadud raha tahab ta seks tarvitada, et oma koguduse liikmetele U. T.'i odavama hinna eest kättesaadavaks teha. Tähelepanuväärt on, et H. Gutsloff mainib, et U. T.'i tõlke valmistamisel revideeriti „die von dem sel. Gen. Superintendent. Fischer beforderte *versionem Esthonicam in manuscripto*“. Küsimus on ainult, kas on sellega mõeldud Pilistvere konverentsi käsikiri või Hornung'i oma. Uue testamendi tõlke lõpuliku kuju valmistajate hulgas (arvu poolest 8) esinevad peale stud. theol. H. Gutsloffi tema isa Eberhard Gutsloff (Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja) ja Pilistvere õpetaja Johan v. Berthold, kes mõlemad A. H. Francke austajad olid, nagu eespool esildatud materjalist järeldada võib. Francke õpilastele ja poolehoidjatele ei võinud muidugi silmapilkugi küsitav olla, et piiblit tõlkida tuleb algkeeltest (ja mitte Luteri tõlke järele) ja tõlge sisuliselt peab võimalikult täpne olema.

Olgu ka veel tähendatud, et arvamine, nagu oleks Gutsloff U. T.'i tõlke eksemplari, mille ta kuningale Saksimaale viis, jälle ise tagasi toonud ja Pärnu konsistooriumile üle andnud, teatavas vastolus on aja suhtes materjali hulgas esildatud kirjaga, mille H. Gutsloff on 12./VIII. 1708 veel Lüübekist kirjutanud, tähendab ta viibis sel ajal veel väljamaal, kuna käsikirjale tehtud märkus ütleb, et Pärnu konsistoorium ta on saanud 3. märtsil 1708 a. Sellepärast võiks ehk ainult oletada, et Gutsloff käsikirja kuninga kantseleisse on andnud ja jätnud (ta ütleb ka ise: „überreichte meine affaire in die Canzeley“) ja ta sealt siis kuninga poolt on Pärnu saadetud (kust ta siis pärast ühes teiste paberitega Stockholm viidi), kuna Gutsloff veel esiteks Saksimaale jäi ja Lüübekist Hallese kirjutas. Kui aga 1715. a. U. T.'i eessõnal õigus on, kui ta lausub: Man konte aller Bemühungen ohngeachtet an keinen Verlag gerahten und nachdem das Ober-Consistorium von Sr. Königl. Majest. eine Resolution erhalten, daß das Werck in Pernau gedrucket werden solte, forderte selbiges das geschriebene Exemplar ab . . .“, siis paistab selle järele, et Pärnu Ülemkonsistoorium nõudis Tallinnast oma eksemplari (kuninga eksemplari ei oleks ta ju „nõuda“ saanud). On ka iseenesest arusaadav, et kui kuningale 1 eksemplar ka tõepoolest oleks viidud (kuninga initsiaalide olemasolu käsikirja kaantel seda iseenesest aga veel sugugi ei eelda), ikkagi Tallinnasse ka veel puhtalt kirjutatud eksemplar pidi jääma.¹⁾

Kuna H. Gutsloff Franckelt võis õppida ja oma silmaga näha,

1) Käsikiri tahab kirjutatud olla 1705. aastal, H. Gutsloff räägib aga:

kuidas ligimese ja seltskonna ajalikke hädasid ja puudusid tuleb püüda pehmendada ja kaotada, ei saanud ta ükskõikseks jääda siinsete talupoegade rasket orjastust ja suurt vaesust nähes, liiategi, et see sotsiaalne ja majandusline häda ka vaimlise, kõlb-lise, vaimuliku elu edu halvas, nagu ta seda pikalt ja laialt oma õpetajale kirjeldas. Aga ta pidi tunnistama, et ta selles suhtes jõuetu oli aitama ja ainult paluda võis: „Jumal andku tarkust ja jõudu“, et kuidagi aidata mõistaks ja saaks.

Francke asutuste eeskujul¹⁾ asutas 1717 ja Francke õpilaste abil ja Halle kasvandiku õp. Wrede juhatusel pani käima parun Nieroth Albu mõisas varjupaiga ja kooli saksa ja eesti lastele, määrates oma 4 mõisa sissetulekud Albu asutuse üleval pidamiseks. Siin on töötanud mitmed Hallest kutsutud isikud, kuigi siin varsti avalikuks tulid omad puudused ja lahkkelid. Juba 1723 kavatseb õp. Wrede saata 2 poeglast Albu asutusest Halle ülikooli, paludes neid Halles vabasöögile võtta.

Albu varjupaiga informaatorite jaoks (*in usum* der Informa-toren des Alpschen Waisenhauses in Ehstland) anti välja (vahest õp. Wrede poolt) saksa- ja eestikeelsete laulude kogu a. 1719.

Senine lugupeetud era-informaator stud. Gernet, kellele Tal-linna linna gümnaasiumis (ajutist) kohta pakutakse, seab üheks pakkumise vastuvõtmise tingimiseks 1720, et talle lubatakse noo-rust õpetada kergemate meetodite järele (nagu ta neid Halles on õppinud tarvitama).

Mõlema Eberhard Gutsloffi (isa ja poja) eestvõttel on Halles 1721 trükitud eespoolnimetatud „Eesti käsiraamat“, mille Eestimaa provintsiaal-konsistoorium maal tarvitusele võttis, mida mõlemad Eberhard Gutsloffid ka linnas tahavad tarvitusele võtta, et paremale koolitamisele kaasa mõjuda. See kavatsus leiab aga vastuseismist Tallinna linnakonsistooriumi poolt ja nooremalt Eberhard Gutsloffilt nõutakse raekogu poolt „revers“, et ta *prop-ria autoritate* ei võta üldisele tarvitusele „Eesti käsiraamatut“.

1732 andis Eberhard Gutsleff välja õp. Anton Thor Helle töö alusel „Lühikese eesti keele õpperaamatu“ („Kurtzge-faßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, trükitud Halles 1732), mis sisaldas 1) Grammatika, 2) Sõnastiku, 3) Proverbia, 4) Aenig-

„etwa 1706 im Herbst“. Vahest on Gutsloff siin aastaga natuke eksinud, kuna ta ise juba ütleb: „umbkaudu“.

1) Halle asutuste eeskujul kasutatakse ka Venemaal koolide ev. ka var-jupaikade asutamiseks, nagu Moskvaa, Tobolskis, Irkutskis.

mata, 5) Colloquia. Eesmärk oli kaasa mõjuda, et evangeeliumi kuulutust paremini saaks eesti keeles kuulajate südamesse juhtida. Ta saatis ta Hallese trükki, sellest teatades oma õpetajale ja sõbrale Dr. Joh. Jac. Rambach'ile, kes sellest ettevõttest rõõmu tunneb, nagu tema sellekohane, eeskõne järele raamatus äratrükitud kiri 18. juulist 1732 seda näitab. 2 riigitaalriga, mis keegi vaga lesk talle Eesti käsiraamatu uueks trükiks annetas, olla ta asutanud eesti kirjastuskassa (mis suure õnnistusega pärast töötas), et eestikeelset hingeehitavat kirjandust odava hinna eest (või isegi maksuta) kättesaadavaks teha. Teda peetakse mõnede poolt vaimuliku sisuga juttude kogu autoriks, mis ilmus 1739 ja pärast tuttavaks sai „Mardi ja Hanso jutu“ nime all.

Mickwitz on Tallinnas Uuel tänaval (eeslinnas) vabakooli asutanud rektoriga ja abilisega, mille ruumid varsti ühest toast kasvasid ühe majani aiaga ja loomakopliga. Lapsi oli 1728 õppimas 50—60. Doomkooli, mis 15—20 a. tühi seisnud ja täiesti lõhutud olekus, on ta parandanud ja käima pannud, tellides Hallest õppejõude.

Talupoegadele on eesti keelde tõlgitud ja trükitud head hinge-ehitavad lauluraamatud.

Uue testamendi tõlke I trükki revideeritakse ja trükitakse siis II korda. V. T.'i tõlkimine võetakse käsile (1729 teatab Matschek, et V. T.'i tõlkimine on alanud). Saksakeelse piibli hinda on märksa alandatud (maksab nüüd 50—60 kop. 3—4 riigitaalri asemel) ja seda piiblit ostetakse nüüd kaugelt suurema hooga. Mickwitz, nagu ülepea Francke õpilased, panevad piibli lugemist südame peale. Mickwitz soovitab oma õpetaja eeskujul ka piiblit otsast otsani lugeda. Ruhnu rootsi talupoegadele võimaldas kindrali proua Hallart rootsi piiblite omandamist.

Saksakeelseid ja eestikeelseid raamatuid s. o. Uusi Testamente, Käsiraamatuid, Katekismuse seletusi, Õndsakssaamise kordi j. m. on juba trükitud ja levitatud Eestimaa 40—50.000 (v. Rambachi kiri E. Gutsclaffile 18./VII. 1732 j. t.)

Francke asutuste eeskujul asus Mickwitz vaeste ja vaestelaste hoolendamisele. Mõned vaesed lapsed leiavad täieliku varjupaiga; mõned saavad poole ülespidamise riiete ja raamatute suhtes. Ka kooliõpetajatele antakse sagedasti palgalisa neist summadest. 1728 alustati „veikese urtsiku ehitust maa viisi järele vaestelaste jaoks“.

Mickwitz ütleb, et talle „Jumal on andnud üleloomuliku

tunde laste või kooliasutuste järele“ ja vaestelaste hoolekande idee olla temas võrsunud Jumala helduse vaatlusel. Ei ole kahtlust, et see idee ja see soe tunne laste ja vaeste ja koolide suhtes Halles tema sees on idanema hakanud ja Halle eeskujuks on olnud, nii palju kui olud seda lubasid. Samuel Nauhaus ütleb seda oma kirjas 1728 selge sõnaga, kirjeldades oma päralejõudmist Tallinna ja oma muljeid siinseist oludest, leides palju sarnadust Tallinna kooliasutuse ja varjupaiga ja Halle asutuse alguse vahel, isegi asendi poolest: ka Tallinna asutus on linna värava ees ja ka siin oli sel kohal esmalt seisnud võõrastemaja ja joogi-koht. Ka muidu tuletavad siinsed vaimulikud korraldused ja koosolekud Halle varjupaiga omi meelde; isegi Freylinghausen'i lauluraamat on tarvitusel, nagu Halle koolikirikus.

Konrektor Hirschhausen kirjutab Tallinnast, et Tallinnas on Halle kooliraamatuid tarvitusele võetud, eriti nimetades Grammatika Langii. Francke sõber Joach. Lange andis nimelt 1703 välja „verbesserte und erleichterte lateinische Grammatik“ (kuni 1819 ilmunud 60 väljaandes), 1705 „verbesserte und erleichterte griechische Grammatik“ (on ilmunud ilma autori nimeta, omandades „vaestelaste varjupaiga grammatika“ nimetuse).

Keegi ei kahjatsevat Halle kooliraamatute tarvitusele võtmist. Halle varjupaiga raamatukauplusest tellitakse järjest kooliraamatuid ja muid raamatuid. Siin on arvatavasti tegemist Tallinna linna kooliga, kus esialgu õige tagasihoidlikul seisukohal oldi Halle suhtes, kuna doomkoolis Halle mõjudele takistust ei tehtud, kuna doomkiriku ülemõpetaja ja doomkooli õpetajad Hallest tulnud või Halles õppinud isikud olid . . .

H a r g l a s püüab õp. E. D. Hövel katekisatsioonide ja õpilaste koduvisitatsioonide kaudu vaimlist ja vaimulikku tasapinda tõsta. Suure teadmatuse ja jumalavallatuse üheks põhjuseks peab ta suurt rahva orjastust, võrreldes talupoegade seisukorda Iisraeli rahva omaga Egiptuses. Saaremaal on superdent Metzoldt'i juhatusel peetud konverentsil 1730 küsimust harutatud, kuidas rahvast põhjalikumale ristiusule viia. Otsustatakse, et õpetuse aluseks tuleb võtta „õndsakssaamise kord“ (Ordnung des Heils), tuleb kinni pidada katekismusekatsumistest külade kaupa pühapäeviti kirikus; kes mõisas veel tegu ei tee, peavad kooli tulema. Noor-sugu kes esimest korda lauale tahab tulla, tuleb iga nädala 3 päevaks õpetaja juure, kuni igaüks on tarvilikult ette valmistatud. Õpetajate järgnevatest aruannetest on näha, et need otsused taga-

järgi annavad; Anseküla õpetaja Holmquist teatab koguni, et tema kihelkonnas vaevalt talu leiduda, kus mitte kõik lapsed ei oskaks puhtalt lugeda. Muidugi ei olnud seisukord igas kihelkonnas kohe nii soodne selles suhtes¹⁾. Kuressaares on kool. Juba hallelane P. Hönn oli selle kooli rektor. 1737 saab siia rektoriks hallelane Hölterhof, tema järel hallelane Arndt.

Samuel Nauhaus teatab 1729, et siinmaal nüüd on üldiselt hakatud enam koolide eest hoolt kandma kui seni, ja sinna, kus seni koolisid ei ole veel olnud, hakatakse aegajalt koole asutama, et vaesed inimesed natuke lugema õpiksid, olgugi et kiriku ja kooli põhikorraldus siin teistsugune on kui Saksamaal.

Kuna Mickwitz 1728 nimetab Narva koolirektori ja kantori (kes arvatavasti ka koolis õpetas), on selge, et Narvas sel ajal kool juba käimas oli ja siin Hallest tulnud või Halles õppinud isikuid töötasid, nagu Pärnus juba 1718 Halles õppinud B. Cahl koolirektoriks, ühe ortodoksiat esindava kirikuõpetaja vastuseismisest hoolimata, kutsuti ja leiti, et tema töö suure edu on noorsoo juures.

Tartu kohta teatab 1735. a. Pflug, et siin 30 a. jooksul enam kooli ei ole olnud. Nüüd on käima pandud uus kool, mis on nähtavasti rajatud Halle uutele põhimõtetele. See kool koosneda 4 majast, millele veel V maja juure tulla aadeli laste jaoks; kõigega kokku 3 elumaja, koolimaja, maja aadeli laste jaoks. Ladina keelt õppijaid lapsi on 40, teisi umbes 30. Ametis on siin kooli-rektor, konrektor, kantor ja arvutusmeister, arvatavasti kõik või suuremalt osalt Hallest tulnud või Halles õppinud isikud.

1756 teatab õp. Plaschnig Tartust, et ta asutab Tartu tütarlaste kooli, milleks ülemus talle koha on andnud. Materjal on kirikukorjanduste läbi suuremalt osalt juba koos. Mis veel kulub, tahaks ta katsuda Peterburist saada (kus ta enne ametis oli).

Ka Riias kohtame mitte ainult kiriku- vaid ka kooliõpetajate hulgas Hallest tulnud või Halles õppinud isikuid. Wolmari õp. Neuhausen püüab proua v. Hallart'i abiga rahvakoole asutada.

Endine Kuressaare kooli juhataja ja pärastine Riia lütseeumi konrektor J. G. Arndt andis koguni, nagu nägime, ajaloolise teose „Livländische Chronik“ välja, mis Halles trükiti ja mida sisemaal ja väljamaal palju tarvitati.

Tuttav on, et kindralsuperdient Jakob Benja-

1) v. „Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche“ XI k. 1869, lk. 434—435.

min Fischer koolidest eriti huvitatud oli ja kindralsuperdendiks saades suure koolikatsumise kohe ette võttis (1736) ja maa-koolide-kava maapäevale esitas (3/III. 1737), mille järele kõigile Liivimaa mõisatele koolmeistrite ametissepanek ja vallakoolide asutamine kohustuslik pidi olema, millise kava maapäev a. 1737 harutusele võttis. Leiti, et mitte igalpool puudused ühesugused ei ole ja et kindralsuperdendil tuleb kirikuvisitatsiooni abil seisukord igas kihelkonnas selgeks teha ja selle või teise kooli puudusi koha peal parandada püüda ühes kohaliku õpetajaga ja mõisnikega. 5. juulil 1742 esitas Fischer oma „Supplemendi“ (lisa-kava), kus ta seletab, et tarvis olla vahendeid leida, et talupojad ka vastu oma tahtmist lapsi kooli peaksid saatma. Peksu ja sarnaseid sunni-abinõusid ei soovita ta, küll aga järgmist: 1) ühtegi noort inimest lauale võtta, kes mitte lugeda ei oska; 2) nooremaid mitte laulatada, kui mõlemad lugeda ei oska. Selle järele tuleks 2—3 aasta järele käima hakata. Rüütlid soovisid niisuguseks tärmiks 6 aastat määrata.

Niisamuti on teada, et I. B. Fischer lätikeelse piibli revideeris ja Königsbergis uuesti välja andis.

Ei ole mingit kahtlust, et A. H. Francke ja ta asutuste mõjud seks kaasa on mõjunud, et temas huvi äratada niihästi koolidele kui piiblile; olles niiviisi lätikeelse piibli uuest odavast trükist huvitatud pidas ta siis nõu ka krahv Zinzendorf'iga, kes oma kaasabi töötas.

Nagu Tallinnas näib ka Riias raamatute tellimine Halle asutuse raamatukauplusest elav olnud olevat, milliseid tellisid mitte ainult Hallest tulnud ja Halles õppinud isikud ise, vaid nad soovitasid neid ka oma tuttavatele ja kohalike kudele raamatukauplustele.

Nii näeme, et Hallest tulnud ja õppinud kiriku-, kooli- ja koduõpetajad rõhutasid iseäranis õpetuse ja koolide vajadust, juhtisid tähelepanu paremaile õpetusmeetodele ja õpperaamatuile ja muile hingeheitava ja õpetliku rp. teadusliku sisuga raamatuile, mis Halle asutuse raamatukaupluses saadaval olid. Neil aladel on nad meie maale mõnda äratust ja mõnda algatust toonud, muu seas ka eestikeelsete vaimulikkude ja usuõpetuse raamatute tarvilikkust ette tuues ja nende soetamisele kaasa aidata püüdes.

*

*

*

A. H. Francke ja ta asutuste mõjude hindamisel ei või ka tähele panemata jääda Hallest tulnud ja Halles õppinud isikute puhtusulised ja kiriklised vaated ja püüded ja nende suhtumine siinsele ortodoksiale ja herrnhuutlaste liikumisse meie maal.

Silma paistab kõige pealt asjalugu, et pea igas kirjas koh-tame Jumala providentsi ja hoolekande rõhutamist ja usalduse väljendust Tema imejuhtivusele. Kirjade kirjutajad on veendunud, et Jumal neid saadab, nagu kord Aabrahami, ja neile töö ja koha kätte juhatab . . .

Nad on Tema teenistuses ja on vaid Tema tööriistad ja toimetavad Tema tööd, Tema tegu. Temalt ootavad nad sellepärast tuge ja jõudu ja alistuvad Tema tahtele, Tema märguannetele. Tema käevarrest tahavad nad heal ja kurjal tunnil kinni pidada, kuni nad oma maiseid asulaid saavad vahetada taevaliste vastu . . .

Veendumus kõrgema idee, veel enam: Kõigekõrgema teenistuses seista ja ülesanne, Tema tööriistana tegutseda, kuni päev on, peaks iseäranis kirikuametikandjates alati elav olema. See veendumus ja ülesanne mahutab eneses ka õiget koguduse ja rahva teenimist sel kujul, nagu seda hingekarjaselt oodata võib ja ootama peab. Kõrgema idee ja Kõigekõrgema teenistus annab koguduse, rahva, kodumaa, ligimese teenimisele õige usulise värvingu ja sellega puhtuse, hoogsa jõu ja püsivuse . . .

Tolleaegsetele õpetajatele oli see veendumus suureks toeks ja lohutuseks nende elule ja tegevusele ja — palvusele. Mitte ainult laial võõral Venemaal, vaid ka meie maal ei puudunud Hallest tulnutel oma raskused, võõrastused, vastolud.

Pärast sõjahädasid ja katku- ja nälja-aegu oli meie maa seisukord ja olukord hävituse ja languse tähe all . . .

Kuigi ortodoksia esindajate vastolu Halle pietismile eespoolmainitud põhjustel nüüd ikka nõrgemaks jäi, ei puudunud alguses kohati võitlused ja vastolud ja teatavad kannatused . . . H. Gutsclaff mainib 1713 veel õigeusklikkuse eest sõdijaid, kes ühtegi uut õpetamise meetodit ei taha sallida. B. Cahl'il on Tallinnas 1713 konflikt konsistooriumiga ja magistraadiga ja ta peab vokatsiooni-olevise kiriku diaakoni-kohale viimaks tagasi andma. Kui B. Cahl 1718 Pärnu koolirektori kohale kutsuti, tõuseb jälle opositsioon, kuid see opositsioon on juba nõrgem ja ainult osaline. Pinevust näeme ka Gernet'i kooli-kohale ja E. Gutsclaffi adjunkti-kohale kutsumisel. Vastolu peapõhjuseks on sel ajal

mainitud pietistide seisukoht Sümboliliste kirjade vandestamises¹⁾. Cahl ütles lausa, et Sümbolilistes kirjades olla eksitusi. Cahl ja Gernet jäävad oma seisukohtadele, E. Guts-laff annab enamvähem järele. Pietistid tunnustavad Sümbolilisi kirju ainult selles ulatuses, kuivõrd nad Püha kirjaga ühte lähevad ja mitte selles mõttes, et nad terves ulatuses Püha kirjaga ühte lähevad. Sellepärast oleksid ühed neist nõus Sümbolilisi kirju vandestama selles ulatuses, kuivõrd nad Püha kirjaga ühte lähevad. Kui Cahl'i suhtes see küsimus Pärnu linna konsistooriumis uuesti 1718 kõne alla tuleb, lausub õp. Vestring, et selle maa kiriku õpetajaskonnast selles küsimuses peaaegu niisama palju samale seisukohale kalduvad kui vastupidisele. Sellepärast ei võivat see asjaolu põhjuseks olla Cahl'i kandidatuuri tagasilükkamiseks.

Kui Gernet natuke hiljemalt Vigala õpetajaks kutsuti, vabastati ta Eestimaa konsistooriumi otsusel 1721 Sümboliliste kirjade vandestamise kohustusest.

Franz Hölterhof ordineeritakse Kuressaares 1738 Mickwitz'i eestkostmisel ilma Sümboliliste kirjade vandestamiseta, kuigi sealsed vaimulikud protesteerivad ja kaebavad valitsusele.

Sel puhul kirjutab Mickwitz Kuressaare raele 1737: „Man verschone sein zartes Gewissen mit dem *juramento in LL. Symb.* Wozu dient doch dieser Unrath? Ist er einmal aus Gott geboren, so braucht er des Eides nicht; ist er unwiedergeboren, so mag er tausend Eide schwören, er hält es doch nicht, kann es auch nicht“ (v. Th. Harnack, Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde, Erlangen, 1860, lk. 39, 40).

Hingeehitustundide, piiblitundide, kodupalvekoosolekute pidamine on Tallinnas Toompeal täies hoos, iseäranis sest ajast peale, kui Mickwitz doomkiriku ülemõpetajaks sai ja Vierorth kompastoriks, neile järgnes siis J. G. Tidebühl, kes ka Halles on õppinud.

Arusaadav on, et Eestimaa konsistoorium sel ajal ka mujal Eestimaal sarnaseid korraldusi sallis ja soovis, kus kohalikud õpetajad neid maksma panid.

Ka Narvas on sarnased tunnid ja koosolekud tarvitusel. Hoopis tagasihoidlikum oli selles suhtes Tallinna lin-

1) Ka *venia concionandi* andmisel Hallest tulnud kandidaatele (Hövel ja Spreckelsen 1723) küsib kindralsuperdend Bruiningk neilt muu seas, kas nad Sümbolilisi kirju tunnustavad *quia vel quatenus*.

nakonsistoorium enam-vähem kinni pidades vastolust pietismile; mainitud konfliktid Cahl'iga, Gernet'iga, noorema E. Gutsloff'iga, osalt ka vanema E. Gutsloff'iga „Eesti raamatu“ pärast toimisid linnakonsistooriumi alal.

Enne kui Mickwitz Toompeal erapalvetunde (collegia pietatis) pidama hakkas, peeti neid Gutsloff'i majas ja pärast pormeistri proua Gernet'i majas, kuid linna magistrat (ja vaimulikud) keelasid linnas sarnaste tundide pidamise ära (100 riigitaalri trahvi ähvardusel). Ka Gutsloff'ile keelatakse erapalvetunnid tema majas 50 riigitaalri trahvi ähvardusel ära.

Nauhaus'i teatel (kevadell 1729) on viimase 20 a. jooksul seisukord siinmaal hästi pietismi kasuks muutunud. Kuna siis kantslitest midagi taassünnist rääkida ei tohtinud, ei peeta nüüd aga niisugustest õpetajatest enam lugu, kes oma kogemuste põhjal ei saa tunnistust anda niisugustest praktilistest tõdedest. Mõned vähesed on veel vanade õpetajate hulgas, kes õigeusklikkust tahavad esindada, aga nende ortodoksia ei maksa siinmaal enam täielikult ja nad surevad ka üksteise järele, andes ruumiteistele.

A. H. Francke mõjudel leidis teatav „ärkamine“ aset kõige pealt ja eestkätt kirikuõpetajate keskel (v. ka Rambach'i kiri E. Gutsloff'ile 18./VII. 1732).

Peale Hallest tulnud või Halles õppinud rohkearvuliste kirikuõpetajate, kooliõpetajate, koduõpetajate pooldasid pietismi meie maal ka juba mõned aadelist, kõrgematest sõjaväelastest ja kodanikest, nagu näiteid ja teateid esildatud materjali hulgas leidub¹⁾.

Nauhaus ütleb: Tõe kuulutusele ei panda enam vastu, ta haarab südameid, mis avalikuks tuleb taassünni soovimises ja pisarates, kuid see ei olla ikkagi veel alati täielik pöördumine.

Isegi talupoegade hulgas on üksikud, kes pietistlikku meeleolu jagavad. Juba H. Gutsloff räägib niisugusest juhtumisest oma kirjas a. 1711.

Mickwitz ütleb 1728 koguni, et talupoegade hulgas leidub mõni kaunis liikumine.

Liivimaa suhtes seletab Urvaste õpetaja Quandt, et juba enne herrnhuutlaste tulekut selles kihelkonnas eestlaste keskel ärkamine alganud. Ka mitmed teised õpetajad teatavad seda

1) Maanõunik v. Eckesparre seletab Saaremaa kohta, et juba 1726 äratusliikumise jälgi ilmsiks tuli, iseäranis v. Sacken'i, Nolcken'i, Lode ja Eckesparre perekonnas.

oma kihelkondade suhtes, nii Laiuse, Palamuse, Maarja, Torma-Lohusuu, Karksi, Halliste j. t. õpetajad, kuid siin olid tegevad ikkagi juba herrnhuutlaste liikumise kaudsed mõjud.

Üldiselt olid aga, nagu paistab, Halle pietismi erilised puht-usulised mõjud ja harrastised meie talupoegade keskel siiski veel nõrgad ja arvatavasti ka veel kaunis pealiskaudsed seal, kus neid leidis.

Halle pietismi teadlikkude misjonäridena ja poliitikutena siinmaal (ka muu-usuliste juures) esinevad iseäranis Vierorth Peterburis ja siis Tallinnas, Rodde Narvas, osalt ehk ka noorem Eberhard Gutsloff Tallinnas (pärast Saaremaal) ja pärastooale ehk ka J. G. Tidebühl Tallinnas.

* *

Viimaks tuleb meil veel silmas pidada A. H. Francke mõjude tähendust herrnhuutlaste liikumise kohta siinmaal.

Ei ole kahtlust, et Halle mõjud herrnhuutlaste tulekule siinmaal teataval viisil pinda on valmistanud. Niihästi Francke kui Zinzendorf esindavad pietistlikke vaateid ja nõudeid, rõhutavad usuelamusi, südameusku ja vana elu, jättes teisele kohale „puhta õpetuse“ nõude.

Mõlemate korraldustes esinevad konventiiklid ja erapalvetunnid. Kõige sellega oli siinmaal juba enne herrnhuutlasi algust tehtud, kuigi ainult üksikutes ringides ja kirikuõpetajate juhatusel.

Asjaolu, et kirikuõpetajate hulgas palju Halle pietismi pool-dajaid oli, seletab meile ka alles selle imeliku asjaloo, et herrnhuutlaste liikumine nii kiiresti üle maa sai laiali laguneda, alguses ilma suurema takistusega, mis täiesti arusaamata oleks, kui õpetajaskonna koosseis ja meelsus oleks samasuguseks jäänud, kui ta Rootsi ajal oli.

Halle pietismi pooldajad õpetajad, osalt ka mõned mõisnikud ja kodanikud soodustasid herrnhuutlaste liikumist, või aga jäadi suuremalt osalt Halle mõjude tõttu äraootavale seisukohale.

Herrnhuutlased võisid peale muu ka hallelastelt äratatud või elustatud huvi koolidele seks kasutada, et asutada oma koolisid, mis ühtlasi pidid palvemajade ülesandeid täitma ja varstigi nendeks kujunesid, kuigi nad rahva seas endiselt kandsid „kooli-

majade“ nimetust. Ülemkonsistooriumi „Sentiment'is“ (1743) öeldaksegi, et nad koosolekute- ehk palvemaju on ehitanud ettekäändega, et nad koole asutavad.

Kus Halle mõjusid oli enam olemas, oli herrnhuutlaste liikumisel alguses ka enam hoogu nagu Volmaris, Antslas-Urvastes, Tartus ja ümbruses [siin Võnnu kihelkonnas kuulsam (Kriimanni-) palvemaja], Tallinnas ja Tallinnamaal, Saaremaal. Pärast herrnhuutlaste keeldu on nad oma teguviisi muu seas just sellega põhjendanud, et nad olla tegutsenud vastavate kirikuõpetajate silma all ja nende heakskiitmisel (v. Th. Harnack, m. t., p. 49). Kuramaal olid, nagu nägime, Halle mõjud koguni nõrgad, siin ei olnud herrnhuutlaste liikumisel sel ajal ka tarvilikku pinda, sest et pind valmistamata oli ja kirikuõpetajate hulgast soodustajaid ei olnud: kuigi herrnhuutlaste käskjalad Kuramaalt läbi minnes eriti Miitavis oma vaadete seemet püüdsid külvata ja Liivimaalt mõni sellekohane kiri kirjutati, sumbutati siin need katsed kerge vaevaga (v. Acta historico-ecclesiastica 44. jagu, IX₂).

Et need väited õiged on, tõendab ka veel eespool hallelasena mainitud kirikuõpetaja ja Riia lütseeumi rektor J o h a n n L o d e r kutsekirjas, millega ta kutsus kooli soodustajaid, lastevanemaid ja sõpru lütseeumis peetavale eksamile 10., 11., 12. juulil 1750, rääkides selles trükitud kutsekirjas ühtlasi „möödunud herrnhuutlaste liikumisest Liivimaal“ (von der vergangenem Herrnhutherey in Liefland). Siin jutustab J. Loder selge sõnaga, et herrnhuutlaste esimesed käskjalad Liivimaale (3 puuseppa, nende hulgas Christian David) teel Königsbergist igalpool küsima pidid ja püüdma niisuguste isikute juure teed leida, keda pietistideks nimetatakse (suchen musten an solche Leute zu kommen, die wegen einiger Frömmigkeit und christlichen Wandels von unverständigen Menschen Pietisten genennet wurden). Sel põhjusel tulid nad Riias Loder'i juure, kus nad ennast Määri vendadeks nimetasid ja pärisid teiste kohalikkude vagade järele. Loder nimetas neile mõned tuttavad sõbrad ja maalt ühe paremast seisusest daami, kes oma kristliku elu poolest Saksamaalgi oli tuttavaks saanud. 5 nädala järele sai kindralsuperdent Jakob Benjamin Fischer nende isikute konventiiklist Riias kuulda; Loder ei olla sellest veel midagi teadnud. Riia ülemfoogt käskis nad nüüd Riias lahkuda. Nad läksid maale. Christian David kutsuti mõne aja pärast Herrnhut'i arvatavasti tööst aru andma. Ta tuli jälle tagasi ja talle järgnes veel teisi siiatulijaid. Viimaks ka

isand ise. Ehkküll Loder Zinzendorf'i ei tundnud, peatus ta tema juures.

Varstigi soovis mõni liivimaalane omale herrnhuutlastelt mõnda vaga head teenert või häid kangruid, mõnda vaga majasulast, kodukooliõpetajat, mainitud haiglane daam soovis omale meedikut. Keegi isand tahtis neile anda maatüki, et nad võiks sinna küla asutada ja üheskoos elama asuda. Kui Loder neile sellest rääkis, sai ta õpetajalt B. vastuseks, see ettepanek käia nende kava vastu. Kui nende õpetusraamat (Lehrbüchelgen) ilmus, selgus, et arvatud puusepp, kangur, majasulane, kodukooliõpetaja, meedik tõepoolest oma koguduse vanemad, eestseisjad, õpetajad olid¹⁾. „Meie olime inetult petetud“ (wir waren heßlich betrogen), hüüab Loder. „Das dirigirende Synedrium“ on siis nende petepaelad läbi lõiganud ja Liivi- ja Eestimaa neist vabastanud.

Sellest, mis Loder siin räägib, on igatahes selge, et ta alguses herrnhuutlaste soodustaja on olnud ja alles viimaks nende suhtes vastupidisele seisukohale on asunud.

Peale Loder'i on veel mitmeid teisi Hallest tulnud või Halles õppinud õpetajaid olnud, kes herrnhuutlaste liikumist nii ehk teisiti on soodustanud. Kirjavahetuses Herrnhutiga on neist olnud näit.: Blaufuss, Gernet, Gutsleff, Himler, Hölterhof²⁾, Loder, Meder, Mickwitz, Papperitz, Plaschnig, Rodde, Schulz, Spreckelsen j. t.

Kremonni õp. J o h a n n e s J u s t u s G r ü n e r (rp. Grunert), kes õppis Halles, tutvunes siis ka Zinzendorfi ja ta kogudusega, oli see, kelle kihelkonda ilmusid kõige enne Herrnhuti mainitud vennad. Ühed arvavad, et Kremonni õpetaja Grüner (1729—1756), neid olla oma juure kutsunud (v. Harnack, m. t.). Grüner ise seletab aga 1742, et nad teda oma teekonnal Volmari vaid lühikeseks ajaks olla külastanud. Igatahes ei kestnud kaua, kui nad edasi läksid Volmari mõisa pr. v. Hallart'i juure.

Kindralsuperdient J. B. F i s c h e r'ile ei olnud herrnhuutlased isiklikult ehk küll mitte vahest väga sümpaatlikud, nagu esimeste herrnhuutlaste käskjalgade Riist lahkumise algatusest juba järeldada võime, aga ta hakkas nende tööd hindama, nähes nende usulist ja kõlblist mõju maarahvale ja pidades siis alguses seda

1) Iseäranis levines see liikumine siinmaal alates 1736 (v. pr. Zinzendorf'i kirjad 4./II. 1743, Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 916 ja 922).

2) Kirjutatakse ka: Hölterhoff.

liikumist Jumala juhtivuse uueks armutööks, kirikukari ja ev. kiriku elustajaks ja toeks (v. tema kiri 29./VI. 1742, Th. Harnack, m. t., lk. 46). Ta palus Zinzendorf'i läbisõidul Riias 1736 jutlustada, pidas temaga aru lätikeelse piibli uue trüki üle, lubas Volmari mõisa (herrnhuutlaste) seminari katekeediks ametisse panna cand. Magnus Buntebart (selle järele, kui ta tema oli eksamineerinud).

Kirikuvisitatsioonil 1739 sai Volmari asutis tema poolt kiitust ja seati teistele kogudustele eeskujuks.

Mitmetele Liivimaa pietistlikkudele õpetajatele, nagu Speckelsen'ile (Bruiningk'ile j. t.) meeldisid (nagu selgub nende pärastisest aruandest ülemkonsistoriumile 1742) herrnhuutlaste mitmeliigilised ja -astmelised osadised, mis olid määratud nende kogumiseks, hoidmiseks ja edasiarendamiseks, kes juba olid usus elavamaks saanud. Niisugused erilised liigitused ja hoolded puudusid ka hallelastel hingehoiu ja kogudusekari alal. Nii võisid mõnede hallelastele mõned herrnhuutlaste korraldised paista kui hallelaste konventiiklite tarvilik ja kasulik täiendus ja edasiarendus.

Tallinnas seisis iseäranis ligidal herrnhuutlastele doomkiriku diaakon Vierorth, kes Zinzendorff'iga (Loder'i teatel eespoolmainitud kutsekirjas) kirjavahetuses seisis juba enne kui Zinzendorf siinamaale tuli. Ta on herrnhuutlaste saadikuid ja misjonäre igatepidi soodustanud, kuidas see tal aga võimalik oli. Herrnhuutlasi õppis ta iseäranis proua v. Hallart'i läbi tundma. Suurt mõju avaldas tema peale herrnhuutlaste presbiter Biefer.

Zinzendorf'i külaskäik Tallinnas 1736, tema jutlused 23./IX. Oleviste kirikus ja 26./IX. doomkirikus, tema abi Eesti piibli trükkimisel täitsid teda rõõmuga. Vanad sõbrad hoiatasid teda Herrnhuti eest, aga Jumala uue armutöö „uus valgus ja osadus“ kütkestasid teda.

1738 algas Tallinnas uus ärkamine, 1742 läksid 78 venda ja õde doomkirikus avalikult üheskoos õhtusöömaajale ja moodustasid isekoguduse kõigi herrnhuutlaste korraldustega. Kui siis herrnhuutlaste kogudus Tallinnas laiali läks ja herrnhuutlaste käskjalad maalt välja saadeti, järgnes Vierorth'ki neile 1743. 1744 ja sai siis herrnhuutlaste piiskopiks 1747, ta suri Herrnhutis 1761.

Ka Mickwitz Tallinnas oli alguses herrnhuutlastele heatahtlik ja sõbralik, osalt enese südame kutsel, osalt Vierorth'i mõjul. Ta on kirjades Zinzendorf'ile ja Herrnhut'ile austust avaldanud. Mõnda korraldust on ta nõus omaks võtma. Ta

võitleb palves selguse pärast. Vierorth'i seisukohale ta viimaks siiski ei saanud asuda, nagu ta kõiki herrnhuutlaste korraldusi (nagu liisku) ei saa tunnustada, [liiategi et sealjuures kalduvusi mitmetele sektidele ilmsiks tuleb (v. tema kiri maist 1741 Th. Harnack'i juures, m. t. lk. 41**)] ja herrnhuutlased koguni juhtivat osa tahavad etendada [v. sealsamas lk. 130***].

Aga võimu ei taha ta nende vastu mitte tarvitada, ka neis asjus mitte, mis tema arvates ekslikud ja kahjulikud on, jättes asja otsustamise Jumala ettenägevuse hoolde. Sellega ühenduses levines herrnhuutlaste liikumine tollaegsel Eestimaal veel jõudsamini kui Läävimaal. Seesama sündis ka Saaremaal.

Püha õpetaja Karl Friedrich Papperitz oli 1740 herrnhuutlaste meeolule õige ligidale jõudnud, nagu ta kiri 5./III. 1740 seda näitab, kus ta korduvalt rõhutab Jumala poja vere tähtsust ja räägib „verisest armust“. Ka superdend Gutsleff'i kiri Anseküla õp. Holmquist'ile (v. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI Bd. (1869), p. 458) laseb seda arvata. Järgnevates kirjades tõmbab Papperitz (vahest G. A. Francke mõjutusel) juba selgemalt vahejoone enese ja herrnhuutlaste vahele.

Tähtsamateks herrnhuutlaste soodustajateks siinmaal saavad varsti (Vierorth'i kõrval) Eberhard Gutsleff ja Franz Hölterhof. Olles Tallinna Olevi-te kiriku diaakon ja ühtlasi linnakoolide inspektor kutsus E. Gutsleff oma lastele koduõpetajaks Hallest 1734 Franz Hölterhof'i, kes osa oli saanud Francke asutuse vabasõgist.

1736 tuli Zinzendorf Tallinna ja jutlustas siin suure eduga Oleviste kirikus, jättes sügava mulje ka Gutsleff'ile. 1737 sai Hölterhof Gutsleff'i soovitusel Kuressaare koguduse diaakoniks ja koolirektoriks. 1738 pidi Hölterhof ordineeritama, tema ei soovinud Sümbolilisi kirju vandestada. Kuna Mickwitz Kuressaare raekogule kirjutas, et ei maksaks temale seda vannet peale sundida, ordineeritigi ta ilma selle vandeta, ometigi pidi ta pärast õpetajakonna kaebusel ja valitsuse otsusel vande andma.

Vahepeal oli Eberhard Gutsleff Saaremaa superdendiks kutsutud Saaremaa rüütelkonna poolt, kes seda õigust omale püüdes kirikuõpetajaskonnale selles asjas ette jõudis, kuna kirikuõpetajaskonna arvamised kutsutava kohta lahku läksid. Kindralkubermangu valitsus kinnitaski 1738 rüütelkonna kandidaadi, kuid *salvo jure ministerii*. Hölterhof tahtis herrnhuutlaste korraldusi Kuressaares täiesti maksma panna. Gutsleff pani sellele esmalt

vastu, nad vaidlesid ka kantslist üksteise vastu ja Gutsleff luges kogudusele Luteri teose *Contra Antinomus* ette, öeldes, et Hölterhof'i õpetus veel kaugemale minevat kui antinomistide oma.

Viimaks kutsusid nad Herrnhuti käskjala stud. jur. Herrmann'i Tallinnast vahekohtunikuks, kes küll Gutsleff'ile üldiselt õiguse andis, leides, et Hölterhof liiga *immoderate* (järsult) tegutsenud, aga ta oskas selle järele Gutsleff'ile mõjuda, nii et ta lubas Herrmann'i tegutseda herrnhuutlaste vaimus ja ise sellele ikka enam ligines ja selle omaks võttis, iseäranis kui ta Tallinnasse reisides 1741 ärkamisest Eestimaal oli kuulda saanud (muu seas ka ta venna Heinrich Gutsleff'i kihelkonnas Kullamaal). Hölterhoff (rp. Hölterhof) oli Jamaja õpetajaks saanud (1740—1747). Gutsleff jutustas Saaremaa rahvale mannermaa ärkamisest ja pöördumisest Püha vaimu mõjutusel. Ka Saaremaal algas nüüd ärkamine ja „armo laste“ vägevad kiitusepalvused armu eest Jeesuse lepitamise läbi. Liikumise lähtekohaks oli Upa küla Kuressaare ligidal, kus kõige enne ärkasid Upa Jüri ja ta naine Triinu. Ka Gutsleff ise jutlustas siin lahtise taeva all „prohveti kivilt“, ka kodanikke linnast ja isandaid maalt tuli siia kokku. Gutsleff andis ärganuile, keda ta oli enne katsunud, ka naisterahvastele, jutlustamise õiguse ja tellis ka Herrnhutist abilisi, kes olid enamasti hariduseta isikud, nagu lihunikud, kangrud jne., kellele ta kohe andis jutlustamise õiguse kirikus ja eramajades ja ärganute hingehoiu.

Oli veelgi teisi hallelasi, kes alguses herrnhuutlaste liikumisele heatahtlikud olid.

* * *

Vähehaaval hakkasid selgemini avalduma mõned vahed ja lahkuminekid ja isegi vastolud hallelastest õpetajate ja herrnhuutlaste vahel. Juba Saksamaal oli pinevus tõusnud Halle ja Herrnhuti vahel (1733), iseäranis astus Baumgarten Halles (Theol. Bedenken) herrnhuutlaste vastu välja.

Vastuses Ignatius'e eespool mainitud kirjale (8./VI. 1746) mainib autor (arvatavasti prof. G. A. Francke) 3./XI. 1746 seda Baumgarten'i raamatut ja Fresenius'e väljaannet „Nachrichten von Herrnhutischen Sachen“, öeldes, et Fresenius lubanud seda ka Liivimaale saata (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond).

Meie maa õpetajatest jäi kriitilisel ajal Hallega rida õpeta-

jaid ühendusse, informeerides eriti G. A. Francke't ja saades sealt vastuseid, nagu iseäranis Loder, siis ka Mickwitz, Holm, Krause j. t. Peab tähendama, et, arvestades meil olevat materjali, otsekohene kirjavahetus aja jooksul Hallega nähtavasti ikka nõrgemaks oli jäämas, kuid ajal, mil herrnhuutlaste küsimus põnev oli, läks kirjavahetus, nagu paistab, eriti G. A. Francke'ga jälle elavamaks.

Herrnhuti arhiivis leidub Loder'i kirjavahetust Hallega (1742—1750) 23 numbrit, nendest 15 Loder'i kirja ja 8 vastust. Vastused on, nagu arvatakse, prof. G. A. Francke kirjutatud (ühel kirjal leidubki allkiri „Fr.“). Kirjas 14. aug. 1742 tänab „Fr.“ (s. o. G. A. Francke) esmalt Loder'i tema hoolekande eest arstirohtude suhtes. Herrnhuutlaste suhtes kiidab ta Loder'i seisukoha heaks, et ta õigele teele jääb, s. o. et ta herrnhuutlastega tegemist ei tee, et ta nende liialdustest, aga ka mitte nende tagakiusamistest osa ei võta.

Fr. ise nägevat ikka selgemalt, et herrnhuutlaste asi mitte õigel alusel ei seisa. Sellepärast on ta ka mõningaid sõpru ja vendi hoiatanud, sest et sellest kirikule palju kahju sünnib (weil lauter Unheil daraus in der Kirche entsteht). Kuid mitte kõik ei võta sellekohaseid tõendusi ja hoiatusi kuulda, nagu see temale on juhtunud ka superdient Gutsleff'iga (wie es mir auch also mit dem guten H. Superint. Gutsleff gegangen ist). Tuleb päev, millal tõe avalikuks saab. Jumal pööraku aga oma kirikult kõike kahju eemale ja ärgu lasku meie ristiusu peatõdesid südame tõelikust pöördumisest ja Kristuse saladusest selle läbi ilmainimeste ees profaneeruda.

Kirjas 16./XII. 1743 seletab kirjajutaja muu seas, et ta neil päevil Zinzendorf'i lauluraamatu 9. ja 10. lisandust on lugenud, ja imestab, kuidas inimesed, kes Halles on kasvatatud, nagu h. Blaufuss, võivad sarnasest kraamist maitserahuldust leida (an solchem Zeug einen Geschmack finden können). Tarvitseb ainult nende kirju (raamatuid) lugeda, siis ei ole ka enam vajadust neid ümber lükkama hakata.

Arvestades meie maa kohta käivat materjali saame selles suhtes vahedest hallelastest õpetajate ja herrnhuutlaste vahel järgmise pildi:

Hallelaste meelest oli pöördumise eelduseks arusaamine, et Kristuse teene välispidine omaksarvamine veel küllaldane ei ole õndsakssaamiseks (v. H. Gutsclaff'i kiri 3./I. 1707 ja rootsi

vangide kiri Tobolskist 20./VI. 1713), vaid õigeks mõistab vaid elav usk ja Kristuse teene seespidine omaksvõtmine, nii et sellest välja kasvab Kristuse järel käimine, Jumala kartus, patukahetsuseheitlus, pessimistlikult hinnatava maailma ärasalgamine, sisemine ristikandmine Jeesuse järel käies.

Herrnhuutlased tahavad täielikult tugea Kristuse verisele teenele, tema verele ja haavadele, mis meile on lepituse saavutanud, tahavad armulastena saadud armu ülistada ja mitte käsuõpetust kuulutada, olles oma arvates erilises vahekorras Lunastajaga ja lootes nähtavasti erilisele taevaõndsusele. Nad ei vaja oma optimistlikus meeleolus käsuõpetuse kuulutust ja nad ei pea lugu „seespidisest ristist“ (Sie verwerffen das inwendige Creutz und haben solche seltsahme Lehren, daß die Menschen nicht wissen wo aus noch ein, Papperitz'i kiri 10./IX. 1740).

Herrnhuutlased heidavad kirikuõpetajatele, kes nendega ei harmoneeri, ette, et nad „käsuõpetusejutlustajad“ olla, ainult katekismust mõista, patukahetsusele tahavad sundida, aga armu suhtes puuduvat kogemused.

Herrnhuutlased tahta, ütleb praost Sutor, õpetajatele meelde tuletada, et nad hoolsamini ja ainuüksi kuulutaksid puhast evangeliumi Kristuse verisest lepitusest, kuna nii palju käsitletakse käsuõpetust ja selle läbi viiakse ärganud hinged hirmu-olukorda ja segadusse. Nagu kindralsuperdient Fischer viimaks seletab oma „Sentiment'is“, ei hooli herrnhuutlased isegi 10 käsust (ega katekismuse õpetusest ülepea, ja rõhutavad selle asemel oma südametundeid ja näevad neis Jumala vaimu mõjutisi. Kui Papperitz herrnhuutlaste moodi „verisest armust“ etc. rääkima hakkas, on G. A. Francke nähtavasti tema tähelepanu mõjuvalt juhtinud „usu- ja risti-teele“ (v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742): Papperitz tahab rahulduda Püha kirja alusel selle taevaga ja selle taevaõndsusega, kuhu jõudsid tema armsad Halle õpetajad ja isad Francke, Antonius, Freylinghausen, Mischke, Zimmermann (Papperitz'i kiri 10./IX. 1740).

Hallelased võisid oma individualistlikkude vaimlistumiseaade te tõttu pöördumisest patukahetsusheitluses ja armuläbimurdes, maailma ärasalgamisest ja ristiteest ikkagi ainult üksikute pöördunute ringe enese ümber koguda, et siis nende kaudu aegamööda katsuda kogudusi mõjuvalt mõjutada. Juhatus pidi ikkagi ka pöördunute ringides õpetajate ja usuteadlaste kätte jääma.

Herrnhuutlaste liikumine on rahvalik ja massiline,

jutlustavad ja korraldavad ka võhikud ja isegi ilma suurema hariduseta isikud, nende hulgas on ka naisterahvaid. Soovitavaks peetakse niisuguseid abilisi ka kohaliku rahva enese keskel.

Kuna hallelaste otsekohene pietistlik mõju lihtrahva peale meie maal mitte väga suur ei olnud, paisus herrnhuutlaste liikumine siin suureks ja rahvalikuks. Herrnhuutlastest õpetajad, käskjalad, vennad, isegi mõisnikud on lihtrahvale otsekohesemalt rahvalikumalt ja vennalikumalt suhtunud. Juba konrektor Jac. Ad. Hirschhausen Tallinnas on huvitatud herrnhuutlastest vendade rahvalikkusest käsitöölise keskel: nad virgutavad igatüht paraja sõnaga, kõnelusega ja palvega; nad tulevad inimestele ligemale, kui seda harilikult kiriku vaimulikud suudavad teha. Jamaja õp. Hölterhof leidis osalt just sel põhjusel eesti talupoegadelt suurt poolehoidu ja armastust (v. Beytrage zur Erbauung aus der Brüdergemeine 1817/1818, lk. 764—766).

Nende äratused ja osadus-avaldused ja koosolekud on vastavalt enam välistele meeltele rajatud (v. Mickwitz'i päevaraamatu väljavõte Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 145 ja tema kirja väljavõte lk. 152).

Herrnhuutlased on vahetevahel ka hallelastest õpetajate vastu üles astunud, isegi osalt A. H. Francke vastu, siis õp. Papperitz'i j. t. vastu (v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742). Kui Hölterhof Kuresaare tuli, hakkas ta kohe Saaremaa kirikuõpetajate vastu üles astuma, ehk küll nende hulgas mitmeid hallelasi oli ja Hölterhof Saaremaa õpetajaid veel ei tundnudki. Kirikuõpetajaid nimetati herrnhuutlaste poolt vahel „Paali- ja kõhu-pappideks“ (v. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k., aastakäik 1869, lk. 488). Kiriku õpetajad kuulutada käsuõpetust, mitte evangeliumi, jutlustada lihalikult, kuna herrnhuutlased jutlustada vaimulikult (v. Liivimaa õpetajate aruanded 1742).

Lõpupoole (enne herrnhuutlaste keeldu) läksid herrnhuutlased selles suhtes mõnel pool ehk tagasihoidlikumaks ja kainemaks, nagu G. A. Francke seda üldiselt ja Papperitz seda Saaremaa suhtes konstateerib. A. H. Francke kohta on nad nüüd rääkima hakanud, et kui ta veel elaks, siis kutsuks nad ta omale piiskopiks. Ka olla Saaremaa herrnhuutlaste üteluse järele Herrnhutist üldine eeskiri antud, et ükski vend „teisiti kui piibliga“ ei pea rääkima (daß sich kein Bruder anders als mit der Bibel zu reden sich unternehmen solle, v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742).

Herrnhuutlaste juhtide ja käskjalgade iseteadlik ülesastumine rahva poolehoiul võis ka pietistlikkudele kirikuõpetajatele segavana tunduda ja kirikukorrale ja kiriklikule elule hädaohtlikuna paista, nagu Anseküla õpetaja Holmquist'i kirjavahetus ja vahekord herrnhuutlaste käskjala ja rändjutlustaja kangur Lund'iga seda näitab, kes Anseküla kihelkonda oli tulnud, külasid mööda ümber rändas ja inimesi oma poole võita püüdis, neid õpetajalt ära pöörates ja siis enesekaitseks Hölterhof'i ja viimaks ka superdend Gutsleff'i appi kutsus (v. *Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche*, XI k., aastakäik 1869, lk. 456—460).

Loder rõhutab mainitud kirjatöös ühe peapuudusena herrnhuutlaste juures asjaolu, et õpetamata käsitöölised ennast ise õpetajateks ja hingekarjasteks kuulutavad; kui juba isegi õpetatud usuteadlased komistavad, mis võivat niisugustelt õpetamatutelt head tulla!

Ka mitmete teiste õpetajate poolt kuuldu nurinat, et herrnhuutlased lubavad õpetamata meestele ja naistele ja isegi lastele õpetada ja kirja seletada. Ka Fischer ja Mickwitz ei saa seda (viimaks enam) heaks kiita.

Tuli liialdusi ja vahel korratusi ja eksimisi ette, entusiastilisi ja ekstaatilisi nähtusi, ümberristimise ja muid lahkõpetusi (v. näit. *Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche*, XI k. (1869), lk. 455, 456; Th. Harnack, m. t., lk. 47, 63, 64, 68, 69, 76, 77, 86). Herrnhuutlased olid üldiselt sel ajal usukujutuste poolest veel kaunis kirju kogu, kuna nad ju igasuguseid usklikke enese ümber koguda tahtsid. Arusaadav, et ka siia saadetud vendadel mõned eriusukujutused võisid olla ja et ehk veel enam kohalikudel ärganutel rahvaliidmetel erilised usukujutused võisid kujuneda, erilised nähtused esineda, nagu mõningaid sarnaseid isikuid ja nähtusi ka nimetatakse.

*

*

*

Kuidas herrnhuutlaste liikumist meie maal mitmelt poolt hinnati viimastel aastatel enne herrnhuutlaste keeldu, missugune oli hallelastest kiriku-ülemuse ja -õpetajate seisukoht selles suhtes ja kuidas kujunes vahekord herrnhuutlastega, seda näitavad meile mõningad kodumaalised hallikalised andmed, milledest mõnda siinkohal esildan, esmalt **tolleaegse Eestimaa kohta**.

Kadrina kihelkonna kirikueestseisjad pöördusid ülem-

maakohtu (Oberlandgericht) poole esitise ja abipalvega Kadrina koguduses tekkinud korratuste pärast, süüdistades ka kohalikku õpetajat, meile juba tuttavat hallelast Nauhaus'i, ja kaudselt ka isegi konsistooriumi.

23/II. 1742 teatas ülem-maakohus (Schulman, Rosen, sekr. Riesenkauff) sellest konsistooriumile ja palus teda omalt poolt juurdluskomisjoni paar liiget nimetada, et ühiselt neile väärnäh-tustele kiire lõpp teha. Konsistoorium (Mickwitz ja Christ. Anton Ketler, sekr. oli Friedr. Mich. Francke) vastab 26/II. 1742, juh-tides tähelepanu sellele, et usu- ja kirikuasjad alluvad seaduse ja senise praksise järele piiskopile ja konsistooriumile. Seda peaks ka Kadrina kiriku eestseisjad teadma. Juhtumisel, kui kiriku-eestseisjad konsistooriumilt ei peaks tarvilikku abi saama, võiks nad pöörata kindralkubermangu-valitsuse poole. Ülem-maakohtule olla küllaldane töö tsiviil- ja politseiasjus määratud.

Ülem-maakohus vastab 1/III. 1742, et konsistoorium ei saa nüüd enam nagu endisel (Rootsi) ajal (kus ülemus oli ühte usku) kirikuasju ilma rüütelkonnata õiendada ja kirikueestseisjad ei alluda (nüüd) konsistooriumile.

Ülem-maakohus esitab Kadrina kirikueestseisjate kaebtuse ühes ülem-maakohtu kirjavahetusega konsistooriumiga kindral-kubermangu valitsusele, paludes ka omalt poolt nende korratuste kõrvaldamist usu asjus, mis siinmaal on juba ilmsiks tulnud (die bereits alhier im Lande in der religion eingeübene Unordnungen), mis ka kindralkubermangu-valitsusele teada saab olema (Ülem-maakohtu protokoll 1742).

Nii palju näha võib, oli see esimene ametlik aktsioon ilma-liku ülemuse ja valitsuse esindaja ees herrnhuutlaste suhtes meie maal. Rüütelkonna maapäeval oli küll juba 1740. 9/II ettepanek tehtud „kirikuseadust revideerida lasta“, et kõiki lahkhelisid kõr-valdada ¹⁾.

1741. 17/VI oli küsimus asemikkudekogu ees (Ausschuss). Huvitavad on üksikude kreiside ehk maakondade esindajate arva-mised selles asjas. Harju kreisi esindus arvas, et ülemkiriku-eestseisjad iga kiriku juures valvaks selle üle, et kirikuseaduse-vastaseid korratusi ja uuendusi nähtavale ei tuleks. Majoor Bud-berg pidas tarvilikuks juure lisada, et need õpetajad, kes Sümboli-lisi kirju ei ole vandestanud, kohustataks seda tegema, ja tule-

1) Küsimus anti maanõunikudekogu ja asemikkudekogu kätte harutada.

vikus keegi ilma vandestuseta ei ordineeritaks. Ka mitmeid teiste maakondade esindajaid toetasid seda lisandust.

Viru maakonna esindus oli arvamisel, et võimata on üks ülemkirikueestseisjate abil kõiki korratusi ja uuendusi, mis nüüd käimas olla, kõrvaldada, vaid tulla paluda kindralkubermanguvalitsuse abi. Ükski õpetaja ei pea ametisse saama, kes mitte avalikult ei vandesta Sümbolilisi kirju.

Järva maakonna esindus teatas, et ta mingisugustest korratustest ei tea ja sellepärast selle ettepaneku harutusega tegemist ei tee. Üksikud ühinesid Viru maakonna ettepanekuga.

Lääne maakonna esindus ühines Viru maakonna ettepanekuga. Ainult kapten Richter seletas, et tema „oma kodus (bey sich) ühestki korratusest ei tea, vaid palju enam kiidab Jumalat selle hea eest, mis seal on alganud“, sellepärast ei tee ta ettepaneku harutusega tegemist.

Nagu nendest seletustest ehk järeldada võib, oli herrnhuutlaste liikumine sel ajal ehk kõige elavam Viru maakonnas (ka Kadrina kuulus siia) ja Lääne maakonnas.

18/VI. 1741 harutas maanõunikkude kogu seda küsimust ja leidis, et kirikuseaduse revideerimine ja erilised järsud sammud uuenduste mahasurumiseks uusi arusaamatusi võiks välja kutsuda (den Grund zu neuen Weitläufftigkeiten legen kõnte). Sellega ei tahta ta mitte uuendustele uksi avada või vandestamise tarvidust eitada. Aga tegelikult olla lugu nii, et viimasel ajal on väljastpoolt kutsutud õpetajad ordineeritud olnud ja juba välja maal vandestanud Augsburgi usutunnistuse ja Sümbolilised kirjad. Ainult 2 on üliõpilastena siia kutsutud. Tulevikus võiks ju kutsutavaid, kui kahtlus on, tingimusega kohustada Sümbolilisi kirju vandestama. Kõiki teisi korratusi kihelkondades ja valdades võivad ülemkiriku-eestseisjad ja isandad kohtadel ise ära hoida.

Tarbekorral võib sellest teatada kirikuvisitatsioonil presideerivale maanõunikule, kes juurdluse siis toime paneb, ja kui just tarvis, võib isegi kindralkubermanguvalitsuse abi paluda (R. prot. 1741, lk. 79. 80. 81. 82). Selle maanõunikkudekogu seisukohaga ühinesid viimaks ka kreiside esindused peale Viru maakonna esinduse, kes oma endisele seisukohale jäi. Avaldati veel soovi, et õpetajate vandestamine avalik oleks koguduse ees. Majoor Budberg j. t. nõudsid, et vähemalt üks ülemkirikueestseisja vandestamisel juures peab olema (R. prot 1741, lk. 87. 88).

Rüütelkondliku ülem-maakohtu aktsioonist sai rüütelkond kui

niisugune ka muidugi varsti teada. 1742 12/VI teatab rüütelkonna peamees sellest asemikkudekogule, et läinud talvel on ülemmaakohus kindralkubermanguvalitsusele esitise saatnud herrnhuutlaste pärast (wegen der Herrenhüter): Otsustatakse, selle järele kui esitise sisu teatavaks saab, esineda sama kaebusega korratuste üle tarvilikul kohal (R. prot. 1742, lk. 71. 72).

14/VI loetakse ülem-maakohtu esitis ette.

Otsustatakse, et rüütelkonna peamees kirjutab doomkiriku ülemkirikueestseisjatele, et need juurdleks ja valvaks oma ameti põhjal:

1) et enam ei sallitaks, et igasugused isikud, kes õpetajad ei ole, konventiikleid tohivad pidada, kuhu mitte igaüks ligi ei pääse. Kui koguduse seatud õpetajad aga avalikke palvetunde oma kogudusele tahavad pidada, võib see nagu varemgi sündida;

2) Tuleb kõrvaldada korratused, mis sellest tekkivad, et võõrad igasugusest seisusest ja igasuguse ametiga isikud õpetavad ja isegi vahel kantslisse on tohtinud minna;

3) Tuleb kõrvaldada kõik, mis kirikuseaduse vastu käib, millega siinne vaimulikkond peab täiesti kokku kõlastuma. Kui tarvis, võivad ülemkirikueestseisjad kindralkubermangu-valitsuse abi paluda.

Ei peaks 2 kuu jooksul ses suhtes tarvilikke tagajärgi saavutatama, volitatakse rüütelkonna peameest rüütelkonna nimel tarvilikke samme astuma (R. prot. 1742, lk. 74—76).

15/VI kirjutas rüütelkonna peamees (H. von Tiesenhausen) selles mõttes doomkiriku ülemkirikueestseisjatele (parun von Rosen, parun Stackelberg Hallikult, mannrichter Hastfer) „kiriku olukorras tekkinud separatsiooni pärast“ (ss. lk. 77).

21/IX andis ta sellest seletust. Ülemkirikueestseisjad on tema kirja saatekirjaga ülemõpetaja Mickwitz'ile üle andnud. Viimane vastas kirjalikult. See kiri anti ülemkirikueestseisjalt (Stackelbergi kaudu) rüütelkonna peamehele.

Kuna selles kirjutises „ei sisaldu positiivselt, et kõik Herrnhuti korraldised edaspidi lõpevad“ (dass die gantze Herrenhutsche Einrichtung künfftig cessiren solte), tehti rüütelkonna peamehele ülesandeks, kuna määratud 2 kuud on möödunud, pöörduda kindralkubermangu-valitsuse poole, et soovitud sihile jõuda.

Kuna jälle korda läks konsistooriumile maanõunikust esimeest (Ulrich) peale sundida, palus rüütelkonna peamees 24/IX tema peale pandud ülesanne nüüd selle konsistooriumi esimehe

peale üle viia, millega nõus oldi. Ulrich lubas püüda seda kõik teha, niipea kui ta tegelikult ametikohustetäitmisele astub (ss. lk. 89. 90. 96).

Ülem-maakohtu algatatud aktsiooni puhul päris kindralkubermangu-valitsus konsistooriumilt seletust kaebuskirja asjus 12/III. 1742 (v. Kub. val. protokolliraamat).

Kindralkubermangu-valitsus ei saa kaebekirja formaalset külge igas suhtes heaks kiita, kuid asja sisulist külge ja ta tähendust ka riiklise korra suhtes tuleb tal silmas pidada. Kindralkubermangu-valitsus saadab kaebekirja koopia konsistooriumile ja soovib teateid saada eriti selle kohta: 1) kuidas lugu on sinodi hulka võetud võõraste õpetajatega; 2) Mis konsistoorium on teinud kaebekirjas nimetatud ja ka muidu teatavaks saanud usukorratuste puhul. 3) Tuleb tingimata tarvitusele võtta niisuguseid abinõusid kaebtuste puhul, et kirikukord ja välispidine majandusline ja muu tsiviilkord joonde seataks. Konsistoorium esitas pika „Memorial'i“, mis kindralkubermangu-valitsuse sissetulnud kirjade hulgas leidub (1742, prod. 29 Martij 1742).

Konsistoorium seletab peasjus:

Süüdistused, mis Kadrina kirikueestseisjad kohaliku õpetaja Nauhaus'i vastu ette toovad, esildagu nad korralises kohtus (in foro ordinario), mille otsust siis tuleks ära oodata. Mis konsistooriumi suhtes affektis on targutatud, on põhjendamata, nagu seletused 3 punkti kohta seda näitavad:

1. Maanõuniku Ulrich'i erateadaanded korratustest Kadrinas ei ole konsistoorium mitte tähelepanemata jätnud (nagu kaebuskirjas süüdistatakse), olgugi et Ulrich'i konsistoorium presidendiks ega direktoriks kiriku asjus ei saa pidada.

Sinodil võeti see asi kõne alla ja räägiti selle üle eriti õpetaja Nauhaus'iga. Tema seletused olid nii põhjendatud, et mingisuguseid teisi abinõusid tarvis ei olnud. Kui aga Nauhaus sinodilt kodu jõudis ja leidis, et tema äraolekul soovimata nähtusi (inconvenientien) on olnud, palus tema abi (assistance), mille järele praost Kniper'ile ja õp. Salemann'ile ülesandeks tehti Kadrinas a Amblas juurdlust toime panna ja asjad korda seada, igatahes konsistooriumile aruanne saata, mis ka on sündinud.

2. Edasi püütakse kaebuskirjas teatava sihiga umbusaldust konsistooriumi vastu külvata (das Consistorium suspect zu machen), nagu salliks ta „igasuguseid koosolekuid“. Küsimus olla, mis-

suguseid koosolekuid sallitakse: „Purjutamise-, mängu- ja tantsukoosolekuid“ kindlasti ei sallita.

Hinge-ehitavaid koosolekuid aga, mis Püha kirja juhatusel, apostliku korraldise eeskujul ja meie kiriku proovitumate õpetajate heakskiitmisel peetakse, ei sallita ainult, vaid soovitakse, koosolekuid, kus Jumala sõna rohkesti elab kuulajate keskel korrapäraselt kutsutud õpetajate juhatusel (hallelaste seisukoht), ärganute kogukesi, kes püüavad meie katekismuses usupõhilausena esildatud „pühade osasaamist“ (den erweckten Häuflein, so die so hoch gepriesene und in unserm Catechismo als ein Glaubens Articul angeführte Gemeinde der Heiligen sehnlich suchet, eine nähere Application und Genuß der Heils Güter mit getheilet, und folglich der versprochene Segen einer wahren Gemeinde warhaftig und thätlich von dem Haupte derselben verliehen ward). Ka mis õpetajate ordinatsiooni suhtes kaebekirjas seletatakse, põhjened pahatahtlikel andmeil. Saaks tõestada, et viimase ülemõpetaja Pegau surmast saadik õpetajate vande asjus on valjemalt talitatud kui enne, kuigi temaaegne ordinatsioonikord on tarvitusele jäetud, et mitte ilma põhjuseta lahkeli sünnitada (damit man nicht ohne Ursache anstößig würde).

3. Mis puutub sinodi hulka võetud n. n. võõrastesse õpetajatesse, siis ei ole loodetavasti nende all mõeldud linna õpetajad ega ka õp. Barlach Riimaalt, sest on viisiks, et õpetajad, kes sinodi ajal siin viibivad, soovi korral luba saavad sinodist osa võtta. Arvatud on vististi pastor Biefer ja härra Nitschmann, kui Kadrina kirikueestseisjad kirjutavad, et sinodist ka osa võtsid tundmatud, kutsumatud, aga vaimuliku rüüs esinenud isikud.

Härra Nitschmann ei ole sinodil vaimulikus rüüs viibinud, õpetaja Biefer küll, milleks tal kui tõeliselt ordineeritud õpetajal õigus olla. Nad ei olla ka siin tundmatud, kuna neid juba ligi 2 aastat siin tuntakse. Härra Nitschmann on Halle ülikoolis korrapäraselt õppinud; Biefer ei ole küll ülikoolis õppinud, aga tal on põhjalikud usuteaduslikud ja hingeohdlikud teadmised, nagu ka ristiusu vanemal aegul kõrgema formaalse hariduse puudus takistuseks ei ole olnud kirikuametitele saamiseks. On sada juhust olnud nendega usu üle rääkida ja nende kõnesid kuulata, nii et neid tõeliselt kaastöölisteks siinmaal pidada võib. Sinodile on nad võetud, et õpetajad nende kohta selgusele võiksid jõuda ja nende kooskõlastuse suhtes Augsburgi usutunnistusele.

2) Kui Kadrina kirikueestseisjad oma ametikohust oleks konsistooriumi poolt määratud juurdlusel täitnud (nagu Ambla kirikueestseisjad seda rõõmustaval viisil tegid), siis oleks vahest nüüd kõik juba korras.

Juurdlusele võeti kõik süüdistatud isikud, kuid korratustele tõuget on andnud ainult 2, nendest on üks väga puuduliku arusaamisega, kes nüüd juba meelt on muutnud, teine on veel kangekaelne, aga kohalik õpetaja loodab ka teda parandada. Mis puutub eksiõpetusisse, siis ei ole jämedamaid ja raskemaid, mis kaebekirjas nimetatud, sugugi leitud, ja ülepea on tähele pandud, et enam on teadmatust kui õelust, ja sellepärast on vaid kannatust ja õpetust tarvis asja paranduseks, mitte aga vitsu ja lööke. Kuna kohalik õpetaja oma laias kihelkonnas abi palus, saadeti temale appi tema külimes usuteaduse kandidaat Heitzig, kes siin mõni aasta edukalt ja ustavalt vanglaõpetajaks oli olnud, nii et loota on, et varsti kõik jälle soovitavas korras on.

Ülepea on kirikueestseisjad liialdanud ja asja pahemaks kujutanud kui ta on; nad on igivana meetodi järele püüdnud segada riigivalitsust usuasjasse, et nende vägivaldsetele kavatsustele ust avada, kuna vaesed hinged midagi vähem ei püüa kui segadust sünnitada ja on õige kerge aru saada, et paar halba talupoega, kellest üks ise juba loobus, mitte palju ei saa korda saatma ega palju ei saa teha (. . . nach der uhralten Methode den Etat in die Religions Sache zu mischen gesucht haben, damit nur ihren violenten Anschlägen eine Thür geöffnet werde, da doch die armen Seelen, nichts weniger denn eine Verwirrung darinne zu machen intendiren und gar leicht zu begreifen, daß ein paar schlechte Bauren, davon einer schon selber nachgelaßen, nicht viel ausrichten werden oder können).

Teisal, näituseks Läänemaal, on nii toimetatud, et on osalt õpetajaid ise juure kutsutud (selle kohta, kuidas neil niisugusel juhtumisel toimida tuleb, on nad instruksioone saanud), osalt on, kui tarvis oli ja seda sooviti, proovituid isikuid nende juure saadetud, et nad ühes kohaliku õpetajaga asja ajaks.

See korraldus on nii õnnestanud, et kõik korratused idus on sumbunud ja tulevased sündmatused ära hoitud, nende asemele tõeliste kristlaste ja heameeleliste hingede kogukesed (Häuflein) on kogunud.

Edasi seletatakse, et alati, kui Jumal esimesist aegust peale ilmas ärkamisi mõjustab, saadan ka kõiksuguseid eksitusi ja kor-

ratusi püüab külvata, et siis viimaste ettekäändel ka head ühes pahaga eemaldada, tagakiusamisi toime panna, vitsu, lööke, vangistusi, isegi mõõka ka õigete vastu tarvitusele võtta.

Niisuguste vägivaldsete abinõude tarvitusel lööb tuli ainult veel lõkkele ja levitab seda, ja nüüd võivad ka eksijad ennast veretunnistajateks pidama hakata ja aina kasvavad oma isemeel-suses. Kannatuse ja armastusega õpetades saavutatakse taga-järgi, et inimesed kainemaks lähevad ja oma eksitusi ära tunne-vad, õiglased aga puutumatuks rahus võivad hinge ehitada ja kinnitada. Neid inimesi, kes usumeele katte all oma õelust varja-vad, isandate sõna kuulmast keelduvad ja oma vara pillavad, tuleb küll isandate ja ülemuse võimusesse jätta ja anda, aga alles siis, kui neid on enne õpetatud ja manitsetud ja hinge hoidlikult mõju-tada püütud, ja see kõik asjata on olnud.

3) Ka tulevikus antakse õpetajatele maal niisuguseid ins-truktsioone, kuidas neil niisuguste hingedega tuleb ümber käia, nagu ka sinoditel sellest on juttu olnud, mida nende trükitud aktidest näha võib. Niisamuti saadetakse õpetajatele, kel suured kihelkonnad, soovi korral abilisi juhatusel, et need kelle juures kõik manitsuse astmed on tagajärjetuks jäänud, isandate ja üle-muse hooleks karistuseks jäetaks. Ainult palutakse selle juures kindralkubermangu-valitsuselt käsutust, „et taltsutataks mõnede isandate ülekeeva ja enneaegset ülespidamist, ja õpetajatele takis-tusi ei tehtaks nende kohuste täitmisel, vaid kõik toimetataks meie Õnnistegija eeskirja järele, kellele hinged on südamele palju ligemal tema nende eest valatud vere pärast“.

Sellele memoriaalile on alla kirjutanud Chr. Fr. Mickwitz ja A. A. Vierorth, sekr. Friedrich Mich. Francke¹⁾

31./III. 1742 tuli kindralkubermangu valitsusele uus konsis-tooriumi memoriaal, milles esimese punkti all seletatakse ja palu-takse järgnevalt: „Seekordsel väga suurel arvul kokkutulnud õpetajate koosolekul tõendati, et mitmel pool peetakse peaaegu **kõike** ilma erandita praeguses üldises ärkamises kuratlikuks ja arvatakse, et **pahet**, nagu seda nimetatakse, tulla löökidega ja vitsadega eemaldada. Aga et niisuguste toimingute läbi eksivad meeled palju enam veel kinnitatakse nende eksituses ja kannata-

1) Selle memoriaali sisuline liigitus järgib, nagu näha, kaebtusekirja punktidele, aga ühtlasi antakse vastust 3-nda punkti all kindralkubermangu-valitsuse kolmele erilisele küsimusele ja nõudele.

tud löökide järele nad ennast veretunnistajateks Kristuse pärast peavad, on ilmsiks tulnud mitmesuguste näidete põhjal.

Sellepärast palub keiserlik konsistoorium alandlikult, kindralkubermangu-valitsuse järgnevatele väljaantavatele plakaatidele juure lisada kõrge ülemuse eeskiri, et niisuguse meelega inimesi oma korraliste õpetajate juure viidaks, manitsetaks ja, kui see ei mõju, selle keiserliku konsistooriumi ette isiklikult toimetataks...

3./XI. 1742 andis Eestimaa kindralkubermangu-valitsus herrnhuutlaste asjus *pro tempore* määrused välja 11 punktis „Revalsches Mandement wegen der Herrnhuther“. Tähtsamad neist olid: tulevikus ei tohi Herrnhuti emissaarid (Emissarii) tellida; nende vendade ja õdede kohta, kes juba siin on, tuleb esitada nimestik; kõik uued lauluraamatud, piiblitõlked ja muud vaimulikud kooli- ja kirikuraamatud tulevad revideerida enne laialilaotamist; peale kirikukoguduse ei ole ühelgi kogul õigust koguduse nime kanda ja ilma ülemuse nõusolekuta liigitusi, reegleid ja ameteid korraldada; ei tohi ilma korraliste õpetajateta usukoosolekuid pidada erimajus või rootsi õpetajamajus; kõigile usukoosolekuile peab kõigile ligipääs vaba olema; midagi ei tohi kirikuasjus kirikukorra vastu korraldada ega sallida (v. Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 291—294).

Peab meeles pidama, et „preesterkond“ ja eriti konsistooriumi liikmed sel ajal veel võitluses seisis rüütelkonnaga piiskopiameti allesjätmise ja episkopaalõiguste kirikule jätmise pärast (milline võitlus alles 1743 rüütlite kasuks riigivalitsuse poolt lõpetati). Meid huvitab siinkohal asjaolu, et suur osa hallelastest õpetajaid selle võitluse eesrinnal seisis. Keisrinna nimele 1729 sisseantud kirjale on allakirjutanud: Mickwitz, Vierorth, Hinrich Gutsleff, Anton Thor Helle, Joachim Salemann, Paul Hoenn, Joh. Friedr. Gernet. Viimasele, samuti keisrinna nimele 22./II. 1742 sisseantud appellatsioonikirjale on alla kirjutanud: H. Gutsleff, Mickwitz, P. J. Kniper, Chr. A. Ketler, Chr. Wrede, Vierorth, Salemann, Gernet, J. H. Henckel, P. Hoenn.

Nähtavale tuleb, et selle võitluse otsustavas lõpujärgus rüütelkond ei jätnud oma eesmärkideks kasutamata ka herrnhuutlaste liikumise läbi kohati tekkinud elevust, pinevust ja lahkeliisid, tähendades nüüd oma kirjus riigivalitsusele ja riigipeale, et vaid vaimulikkudest koosnev konsistoorium on „usu olukorra kahjuks ja segaduseks“ kaasa mõjunud... Ka sellelt seisukohalt

vaadates oli rüütelkonna huvides tähelpanu pöörata igasugustele uuendustele ja korratustele kiriku ja usu alal, kuigi osa rüütleid herrnhuutlastele iseenesest sõbralikud olid, mis rüütelkonna enamus mõnda aega ikkagi tagasi hoidis järsude sammude astumisest.

Nagu varemalt hallelastest õpetajate vastu kõige tagasihoidlikum ja umbusklikum Tallinna linna-konsistoorium oli olnud, nii oli nüüd (peale rüütelkonna enamuse) ka Tallinna linna konsistoorium jälle kõige ägedam herrnhuutlaste vastu. 5./VII. 1742 tõusis linnas torm, iseäranis herrnhuutlaste presbiteri Biefer'i vastu.

Biefer viibis linnas sekretäri proua Nottbeck'i majas, mille mõningad kodanikud ümber piirasid. Mickwitz palus talle kindralkubermangu-valitsuselt kaitset. Saadeti „translateur Prawe“ bürgermeistri juure ja siis Nottbeck'i maja juure käsuga, et Biefer vabalt lastaks Toompeale, kus kõik, mis neil tema vastu on ette tuua, harutusele võetakse. Nii talutas Prawe Bieferi vabalt Toompeale Vierorth'i korteri. Siis saadeti kubermangu-vahtmeister Stössel tema juure käsuga, et ta ühelegi koosolekule ei läheks ja ülepea mitte allalinna. 7./VII kuulati ta üle.

9./VII kutsuti ta jälle ette ja seletati talle, et tema läbikäimine inimestega ärevust välja kutsub ja sellepärast tuleks tal siitmaalt vaikselt lahkuda ja mitte enam tagasi tulla. Biefer tahaks Wolmari kaudu Riiga minna. Selleks antakse talle vastav pass ja vaba kaitse (Kub. valitsuse protokoll 1742, lk. 395—397. 408. 409).

9./VII kirjutab kindralkubermangu-valitsus aga ka linna magistraadile ja avaldab rahulolematust, et 5./VII. Nottbecki maja juures on korratust tehtud inimese vastu, kelle vastu linna poolt ei ole siitsaadik mingit kaebtust tõstetud. Nõuab asja juurdlust ja aruannet, et süüdlasi vastutusele saaks võtta (Kindralkubermangu-valitsuse protokolliraamat 1742).

12./X. 1742 avaldasid 2 raehärrat (Wilcken ja Beck) magistraadi ja terve kodanikkonna nimel palvet kindralkubermangu-valitsuses, et mõlemale doomkiriku õpetajale valjult ära keelataks ennast segada linna kogudustesse, aga neid ka manitsetaks, et nad lõpetaks ka Toompeal herrnhuutlaste sekti ja nende koosolekute sallimise ja mis muidu kirikuseaduse vastu käib.

Kindralkubermangu-valitsus kirjutaski sellest doomkiriku õpetajatele 12./X. 1742 ja palub neid vastavalt senisele korrale ennast mitte segada linna kogudustesse ja ka Toompeal mitte

lubada uuendusi kirikuseaduse vastu. (Kindralkubermangu-valitsuse protokoll 1742, lk. 671 jj).

12./X. 1742 sai lossifoogt käsu järele vaadata ja kuulata, kes elab doomkiriku taga olevas n. n. rootsi õpetajamajas ja kes seal koos käivad ja mis koosolekud need on (ss. lk. 674. 675).

14./X. 1742 kirjutab kindralkubermangu-valitsus linna magistraadile ja teeb etteheiteid, et nad 12./X. doomõpetajate vastu kaebtust tõstavad ilma tarvilikkude tõestavate andmete esitamata, liiategi et nemad sealjuures ka omalt poolt ennast segasid doomkiriku jurisdiktsioonis oma nõudmistega. Nõuab tõestavat põhjendust sellele sammule (ss. lk. 685—687).

Oma päevaraamatus kirjutab Mickwitz nende sündmuste puhul: „Die Stadt fuhr gewaltiglich zu, setzte zwei Prediger, einen jeden aus bestimmten Ursachen ab, wandte sich an den Dom und verklagte uns beide (tähendab teda ja Vierorth'i) *coram protocollo*. Damit brannte es auch hier los“ (v. Th. Harnack, m. t, lk. 148).

Praost Sutor teeb Mickwitz'ile, kui see herrnhuutlaste vastu energilisemalt üles astus, kibedaid etteheiteid ja süüdistab teda inimestekartuses ja äraandlikkuses.

Heakskiitvalt ja julgustavalt aga kirjutavad sel puhul Mickwitz'ile Tartust J o h a n n P f l u g (26./X. 1742) ja Riias J o h a n n L o d e r (jaan. 1743).

Samal 1742 aastal sai aga hallelane õp. Wrede linna superdendiks, millest juba järeldada võib, et ka tema herrnhuutlaste vastane oli ja see ühine vastolu ligindas ortodoksleri ja niisuguseid hallelasi üksteisele.

*

Liivimaal algas sarnane vastolu natuke hiljem. Liivimaa kindralkubermangu-valitsus seletab 27./IV. 1743 ametlikult, et ta kuni 1742 midagi ei ole herrnhuutlastest teadnud, siis olla mõned aadlimehed maanõunikude-kolleegiumile sellekohaseid teateid andnud, mille järele maapäeva poolt juurdluskomisjoni nimetamist soovitud. Ka ülemkonsistorium oli juurdluskomisjoni soovi avaldanud. Moodustati siis 2 vaimulikust ja 2 rüütlist ja sekretärist koosnevat 2 juurdluskomisjoni, üks eesti ala jaoks (Võnnu kihelkonnas), teine läti ala jaoks (Volmaris). Eesti ala komisjon oli selle kirja ajal töö lõpetanud, läti ala komisjon veel mitte. Ametlikus kirjas 11./XI. 1743 mainitakse, et juurdluskomisjonide töö on lõpetatud ja protokollid esitatud kindralkubermangu-valitsusele (Liivimaa kindralkubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu Keskarhiiv).

Näib, et selles asjas ka Eestimaa rüütelkonna liigetelt sellekohaseid mõjutusi saabus. Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 288. 289 on sellelaadilise kirja katkend juunist 1742 ära trükitud, kus räägitakse Eestimaa rüütelkonna sammudest herrnhuutlaste vastu, mainitakse, et ka Saaremaa rüütelkond samuti tegutseb ja avaldatakse lootust, et ka Liivimaa rüütelkond neid ei saa sallima, kui neid seal leidub.

Liivimaa maapäeva otsuses 1. juulist 1742 motiveeritakse uurimiskomisjoni vajadust sõnadega: „Da auch die Secte der sogenannten Mährischen Brüder oder Herrnhuter im Lande sehr überhand nimt und mancherley Unordnungen und Verwirrungen im Lande anrichten sollen . . .“.

3. juulil 1742 on maanõunikudel kindralsuperdendiga nõupidamine, et ka ülemkonsistorium paluks uurimiskomisjoni asutamist, niisamuti lepitakse viimaks kokku selle palutava uurimiskomisjoni koosseisu suhtes; 8/VII. 1742 esitatakse rüütelkonna poolt kindralkubermangu-valitsusele sellekohane „Memoriale“ (v. Landtags Recessen 1742 vastava kuupäeva all, Valsts archivs Riias).

5. juulil 1742 nõudis kindralsuperdent hallelane J. B. Fischer kõigilt Liivimaa õpetajailt aruandeid selle kohta, mida igauks neist teab määri vendade ja õdede ja nende poolehoidjate liikumisest, õpetusest ja ülespidamisest omas kihelkonnas, ja mis talle sellest naaberkihelkondade suhtes on teatavaks saanud. Aruandeid esitati 6 nädala jooksul 85 (Bruiningk'i järele, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland, 1913, lk. 147) rp. 87 kihelkonnast (Valsts archivs' nimekirja järele). Need aruanded on veel Riias olemas nime all: „Berichte der Prediger Livlands an das Livländ. Oberkonsistorium a. d. J. 1742 über die Herrnhutische Brüdergemeinde“, 2 vihus: vol. I — Liivimaa eesti alalt, vol. II — Liivimaa läti alalt. Niisamuti on samal kohal olemas hiiglapaksud „Protocolla der Herrenhutischen Commission“, Vol. I. II (kõige enam võtab neis ruumi juurdlus Volmaris).

Enne kui Volmari komisjon oma töö oli lõpetanud ja aruanded olid esitatud, ilmus kõigekõrgem käsukiri 16/IV. 1743 (asekuberner Jeropkin'ile), mis käskis sulgeda herrnhuutlaste palvemajad ja ära keelas nende (sala-) koosolekud.

Arvamine nagu oleks kõigekõrgem käsukiri, mis herrnhuutlaste liikumise keelu alla pani, ja teated herrnhuutlastest ainuüksi krahvinna Zinzendorfi palvekirjast tingitud olnud¹⁾, ei ole

1) V. Harnack, m. t., lk. 82 j.

juba iseenesest tõenäoline ega hästi mõeldavki: Kuidas võiks palve, mis kaitset ja usuvabadust vastavalt Peeter I käsukirjale palub, hoopis vastupidist, nimelt keeldu välja kutsuda, kui oletada, et riigivalitsusele küsimus seni täiesti võõras olnud ja ta otsustanud ainult palvekirja põhjal¹⁾.

Nii arusaamatult ja põhjendamatult Vene valitsus ikkagi ei võinud toimetada.

Teatavaid informeerivaid ja informeerida tahtvaid materjale oli valitsus ikkagi siitpoolt selles asjas saanud, nagu see teatud olukorral loomulik oli ja eespool nägime²⁾.

Seda avaldab osalt ka käsukiri ise. Kui siin öeldakse Liivimaa herrnhuutlaste suhtes: „оное вновь произшедшее зло здѣсь писмяннаго доношенія нигдѣ о себѣ не имѣеть“, siis käib see Liivimaa kubermangu-valitsuse ametliku aruande kohta: käsukirjas mainitakse ja eeldatakse nimelt olukordi ja süüdistusi, milledest proua Zinzendorfi kirjus juttugi ei ole ja ei võinudki olla, näit. et herrnhuutlaste koosolekuid salaja peetakse, et on talupoegi, kes herrnhuutlaste õpetuse tõttu isandatele enam sõna ei kuule ja palve ettekäändel oma tööd maha jätavad (оныя крестьяне тѣмъ развращеннымъ учениемъ приведены въ непослушаніе помѣщикомъ и извѣтомъ молитвы должныя свои работы покидаютъ, v. Русскій Архивъ, 1869, veerg 1391. 1392).

1744 suleti Zinzendorfi'le ja ta käskjalgadele karmilt riigi piirid.

Liivimaa kindralkubermangu-valitsus nõudis ülemkonsistooriumilt arvamiseavaldist. Viimase soovil kutsuti „Sentimentis“ valmistamiseks juure vaimulikke väljaspoolt ülemkonsistooriumi, nagu selgub Liivimaa kindralkubermangu-valitsuse kirjast 1743. 4/X Sangaste õpetajale praost Rauschert'ile (v. Liivimaa kindralkubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu Keskarhiiv).

Sellepärast peab „Sentimentis“ ikkagi ka teiste arvamisi ja mõjusid arvestama peale Fischer'i oma. Ometigi peab siiski vähemalt eeldama, et Fischer viimaks igatahes sentiment'i nõudmistega ühines.

Selles „Sentimentis“ 23. novembrist 1743 asub ülemkonsistoorium palju valjumale seisukohale herrnhuutlaste suhtes kui siiamaaani ja läheb kaugemale kui valitsuse käsukiri. Siin tehakse

1) v. proua Zinzendorfi 2 kirja, Acta historico-ecclesiastica VIII köide, lk. 916—923.

2) v. ka H. Plitt, Brüdergemeine und die lutherische Kirche in Livland, 1861, lk. 123 j., ja H. Bruiningk, m. t., lk. 148.

järgmised ettepanekud: 1) Välismaalised vennad kõik maalt välja saata; 2) kirjavahetuse keeld nendega ja nende raamatute keeld; 3) kõigi palvemajade ja asutiste konfiskeerimine; 4) kõigi herrnhuutlaste õpperaamatute ja lauluraamatute konfiskatsioon; 5) nende kassade ja korjanduste konfiskatsioon vaestemajade heaks; 6) vastutusele võtta kõik kirikuõpetajad, kes herrnhuutlasteks on hakanud või neid on soodustanud.

Rüütelkond oli juba varem (1743 17/IX) kindralkubermanguvalitsust palunud, et kõik määri vennad (väljamaalased) maalt välja saadetak, omamaalised kirikuõpetajad, kes herrnhuutlaste poole hoidsid, vastutusele võetak ja kõiki, kes selles korratuses süüdi, kohustataks tasuma rüütelkonnale selle kulud: 1000 riigitaalrit (eriti uurimiskomisjoni töö tasu). Niisamuti tehti rüütelkonna saadikule Peterburis (v. Klingstedt) korduvalt ülesandeks valjemate nõudmiste läbiviimisele herrnhuutlaste suhtes kaasa mõjuda.

Kindralkubermangu-valitsus ei ühinenud mitmete niisuguste ettepanekutega öeldes, et keiserlik majesteet omale lõpuliku otsuse on reserveerinud ja sellepärast uurimiskomisjoni aktid Peterburki saadeti.

Pärast J. B. Fischer'i surma († 1744) sai kindralsuperdendiks herrnhuutlaste äge vastane Paistu õpetaja Jacob Andreas Zimmermann (1745—1770).

Juba 19/XII 1745 kirjutab ta maanõunikukudele paludes nende toetust selleks, et seni täitmata jäänud nõudmist läbi viia ülemuse ees, et välismaalised vennad maalt välja saadetak (um Abschaffung beregter mährischer Brüder anzuhalten), kuna need salamahti siin edasi tegutsevad, kuigi see keelatud on (v. Jahresakten 1745, vol. XXXIII. nr. 358). Selles mõttes kirjutab rüütelkond kindralkubermangu valitsusele (ibd. 1746. vol. XXXIV, nr. 18).

26/I 1747 kirjutab kindralsuperdent uuesti maanõunikukudele samas asjas ja lisab herrnhuutlaste salasepitsuste tõestuseks juure Saaremaa venna Fritsche kirja ja päevaraamatu herrnhuutlasest arst Krügelsteinile¹⁾, paludes toetust endisele palvele võõraste vendade väljatoimetamise kohta (um Ausschaffung der fremden Brüder) ibd. 1747, vol. XXXV, nr. 27). Maanõunikukude kolleegiumi endisele palvele palutakse nüüd uuesti selles mõttes käiku anda (ibd. 1747, vol. XXXV, nr. 31).

Peale hallelasest kindralsuperdendi J. B. Fischer'i seisukoha-

1) Selle kirja oli kindralsuperdendile saatnud maapeamees v. Adlerflug.

võtu ja tegevuse herrnhuutlaste suhtes huvitavad meid siin ka teiste hallelastest kirikuõpetajate seisukohad herrnhuutlaste suhtes. Need seisukohad saavad meile teatavaks eriti ülalmainitud aruannetest, milliseid Liivimaa õpetajad herrnhuutlaste asjus ülemkonsistooriumile esitama pidid suvel 1742.

Harnack'i järele (m. t., lk. 59 j.) on 83 aruandest herrnhuutlastele soodsad 12, 43 on vastupidisel seisukohal, 28 on kas kõikuval seisukohal või ei ole neil herrnhuutlaste suhtes midagi teatavaks teha.

Bruiningk'i järele (m. t., lk. 147) on 85-est aruandest 50 ilma suurema tähenduseta, kuna suurem osa neist ainult konstateerib, et nende kihelkonnis määri vendi ei ole ja ei avalda oma isiklikku seisukohta, väiksem osa neist 50-nest avaldavad küll oma eitavat seisukohta või aga ka heatahtlikkust, aga nende otsused ei põhjene nende oma sõnade järele mitte oma enese äranägemisil ja kogemusil. Ülejäänud 35-est on Bruiningk'i järele 16 herrnhuutlaste vastu sihitud, 19 avaldavad neile kiitust ja poolehoidu. Nagu jaotusest näha võib, ei ole liigituse alus mõlema õpetlase juures täiesti ühesugune, kuna Bruiningk ka seda arvestab, kas avaldatud seisukoht põhjeneb oma kogemusil või aga enam ainult kuuldusil. Niisamuti tuleks meil aga siis ka veel arvestada seda, kas on teatavas aruandes tegemist isikliku poolehoiuga või enam erapooletu heatahtlikkusega, isikliku vastasusega või objektiivse arvustusega.

Missugused on siis Liivimaa pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohad herrnhuutlaste suhtes? Esmalt vaatleme niisuguste pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohti, keda meie juba oleme kohtanud hallikalise materjali esildamisel, siis ka veel mõnede niisuguste pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohti, kellest esildatud hallikalises materjalis ei ole seni juttu olnud.

Kambja õpetaja praost Sutor seisab herrnhuutlastele väga ligidal. Oma aruandes (29/VII 1742) ütleb ta, et ta neist midagi paha ei tea. Christian David'i ja Biefer'i on ta tundma õppinud kui isikuid, kes esinevad „apostlikus vaimus ja väes“. Herrnhuutlaste liikumine paneb õpetajatele südame peale, et nad usinamalt ja ainuüksi kuulutaks Kristuse verise lepituse puhast evangeeliumi.

Mis puutub herrnhuutlaste elukommetesse, siis torkavat haruldasena (singulair) silma südamlük läbikäimine alamast soost ja kõrgemast soost isikute vahel.

Antsla-Urvaste õpetaja Quandt seletab, et herrnhuutlased on kooskõlas meie puhta evangeelse Luteruse usuga.

Oma elukommetes on nad rõõmsad Issandas. Herrnhuti käskjalad, keda ta tunneb, on kõik nende kutsel siamaale tulnud, kelle juures nad asuvad.

Nende korraldised ei käi Püha kirja ega Sümboliliste kirjade ega kristliku õpetuse vastu. Häda ja armastus ärganuid hingi edendada on teda ajanud neid korraldisi tarvitusele võtma. Juba 6 aasta eest, s. o. enne herrnhuutlaste tulekut, tõusis siinsete eestlaste keskel ärkamine ja ärganute arv tõusis järjest mõne saja peale. Kuna ta üksi laialdases kihelkonnas ei saanud kõike korraldada, tuli ta oma südames mõttele liigitada ärganud väikes- teks kogukesteks ehk seltsideks ja 5, 6 või 8 kohta määrata nende eneste keskelt ülevaatajad, kes umbes kord nädalas ärganute seisukorrast temale pidid aru andma. See kõik olla Luteri mõtetega, sõnadega ja kavatsustega kooskõlas. Niisugusel toimingul on ta pilgud siis pöördunud määri vendadele ja eriti on ta õpetaja Biefer'i appi palunud.

Roopa õpetaja praost Spreckelsen seletab ka oma aruandes (31/VII 1742), et edenumate hoolekandeks on tarvilikud erilised tunnid ja liigitused. Ta hoiab, nagu Kremoonil õpetaja Grüner oma aruandes seletab, herrnhuutlaste poole.

Sedasama seletab ka Friedrich Justin Bruiningk, kes 1707. a. Narvas sündis pärastise Liivimaa kindralsuperdendi pojana, õppis Jeena ülikoolis ja siis viibis 1 a. ka Halles isa soovil. Oli Volmari õpetaja 1735—1746. Vähehaaval ligines ta herrnhuutlastele ja ühines viimaks nendega († oma Vesselshofi mõisas 1774).

(Joh. Kaspar Barlach kuulus juba enne oma introduktiooni Volmari diaakoniks (1736) herrnhuutlaste hulka).

Sutor, Quandt, Spreckelsen, Bruiningk, Barlach ja Dahleni õpetaja Sielemann esinesid valitsuse ees protestiga uurimiskomisjoni vastu; apelleeriti ka Riigi-justiitskolleegiumile (nov. 1743), kuigi asjata.

Herrnhuutlaste sõber oli Blaufuss, kes ka pärast herrnhuutlaste keeldu herrnhuutlaste suhtes nõudis: *audiatur et altera pars*.

Suure-Jaani õpetaja Johann Christoph Gutsleff esineb oma aruandes (27/VII 1742) herrnhuutlastele sõbralikuna. Ta räägib, et ta on lugenud mõnda nende õpetusraamatukest ja ei ole midagi leidnud, mis jumaliku tõe vastu oleks. Ta räägib samas mõttes ka oma venna superdent Gutsleff'i palvetundidest Kuressaares ja sellekohastest sündmustest Tallinnas.

Rannu õpetaja Me der seletab oma aruandes (18/VII 1742), et ta umbes 5 a. eest herrnhuutlaste raamatukest (mis Leipzigis trükitud) lugenud, mis hinge-ehitavalt temasse olla mõjunud. Selle järelle on ta Kambjas ja Antslas Christian David'iga, stud. Francke'ga ja Hasse'ga ja veel 2 õppimata vennaga (Rudolf ja Morgener) tutvunenud ja herrnhuutlaste korraldistega, millistega Sutor ja Quandt tahtvat hingesid patu-unest äratada, ärganuid heade korraldiste abil edendada ja ärganuid sõnakuulmises ülemusele ja isandatele hoida.

Õigeksmõistmise õpetuses on herrnhuutlased Luteriga kooskõlas. Nad on rõõmsad Issandas ja ei pea ilmarõõmust lugu. Kokkupuutumisel nendega ei ole ta leidnud, et nende kohta käivad juttud (Historgens) õiged oleks.¹⁾

Kremooni hallelasest õpetaja Johannes Justin (rp. Justus) Gr ün e r (1729—1756) on herrnhuutlastega juba väljamaal tutvunenud, nagu ta oma aruandes seletab, muu seas ka Zinzendorf'iga. Esimesed herrnhuutlastest käskjalad Liivimaal (Christian David, Grasmann ja Timotheus) külastasid teda 11 a. eest sõidul Volmari. Kuigi ta nende vend ei ole, peab tunnistama, et ta Saksamaal ega Liivimaal nende õpetuses ei ole eksitusi ega elus pahandavaid külgi märganud. Määri õdesid ta ei tunne. Tema kihelkonnas ei ole herrnhuutlasi. Ka naaberkihelkondades ei tea ta kedagi, kes nende poole hoiab, peale praost Spreckelsen'i.

Herrnhuutlastele on üldiselt heatahtlik ka Palamuse ja Laiuse pietistlik õpetaja Eberhard Reimers (1716—1756). Oma aruandes (20/VII 1742) räägib ta Palamuse kohta prl. v. Buddenbrock'ist ja tema tundidest. Et liikumist õiges roopas hoida, on ta pidanud avalikke ja salajaid hoiatusi jagama. Laiuses on mõned talupojad koosolekuid pidama hakanud, äratust saades Tormast. Ta on neid palvekoosolekuid lubanud nende järele valvates ja märgates, et nende kaudu palju head talupoegade keskel sünnib. Välismaalisi herrnhuutlasi neis mõlemis kihelkonnis seni ei ole olnud.

Hargla õpetaja D. H ö v e l on herrnhuutlaste suhtes e n a m -

1) Tarvastu õpetaja Johann Friedrich Körberi aruande järele on herrnhuutlaste-sõbralikud Eestimaal: Mickwitz, Vierorth., Gonsior, Schmid, Bornwasser. Kelch; Liivimaal: Sutor, Quant, Barlach, Meder, Frost, ev. Bruiningk. 1743. a. kõigekõrgem käsukiri mainib, et herrnhuutlaste majade suuremad ehitused on Tartu ümbruses. Proua Zinzendorf avaldab oma kirjas keisrinna Eliisabetile 4/II 1743 soovi, Kriimanni-Brinkenhofi Liivimaa herrnhuutlaste kesk-kohana näha. Herrnhuutlasi olla (ütleb Vastseliina õpetaja aruanne) iseäranis Urvastes, Kanepis, Kambjas, Võnnus, aga ka Põlvas, Rõuges).

vähem heatahtlikul seisukohal. Ta seletab oma aruandes (19/VII 1742), et ta 2¹/₂ a. eest Urvastes õpetajamajas herrnhuutlase Kriegelstein'iga¹) kokku on puutunud ja temalt seletust pärinud selle kohta, mis nende õpetusest ja elust räägitakse, et selgusele jõuda, kas see kõik tõsi on, mis ta neist on kuulnud ja lugenud. Kriegelstein tunnistas paljud „punktid“ vastaste laimduseks, paljudele andis ta seletuse, mis Hövel'i rahuldab. Ka pärast on herrnhuutlaste poolehoidjad, kellega ta rääkinud on, Kriegelstein'i seletusi kinnitanud; sellepärast vaikib ta juttudest (Historichens), millede põhjendamatusst ta vahel on ära tundnud.

Serbeni õpetaja Christian David Lenz räägib (29/VII 1742) oma kokkupuutumistest herrnhuutlastega (eriti Volmaris) enam-vähem heatahtlikult, mainides ka nende head muusikalist külge.

Pärnu eesti koguduse õpetaja praost Salomo Henr. Vestring teatab oma aruandes, et temal herrnhuutlastega pole tutvust olnud; ta on kuulnud nende armastusesöömaagadest ja mitmesugustest tundidest (hingeehitus-, kosutus-, osadustunnid). Kuid selle kohta ei ole tal kindlust ja siin maksab ütlus: *laudatur ab his, culpatur ab illis*.

Püha Maarja ehk Kursi kihelkonna (St. Marien) õpetaja Heinrich Johann Faß teatab, et Jumal on seni kihelkonna „eksivaimude“ ja nende õpetuse eest hoidnud.

Otepää õpetaja Clare teatab oma aruandes (2/VIII 1742), et tema kihelkonnas herrnhuutlasi ei ole, väljaarvatud Ilmjärve küla Antsla piiril, kust mõned üksikud Antsla palvemajas käivad, kohalikku teenistust halvaks panevad ja oma töö hooletusse jätaavad. Oma kõstri jutustuse järele, kes seal käinud pealt vaatamas, kirjeldab Clare Antsla palvetunde, mida peetavat umbes 4 nädala tagant, enamasti laupäeviti, millistest osa võtavad mõni sada inimest: isandad, Kambja, Rannu, Rõngu, Paide õpetajad (peale kohaliku), üliõpilasi ja talupoegi. Õpetaja Quandt olla vendade kirju ette lugenud, siis palunud; lauldud tundmata laule, üks talupoeg pidanud kõne; viimaks kirjutati üks naine ja üks talutüdruk nimekirja. Lõpuni ei ole kõster jääda võinud; toimingud on ööni kestnud.

Äksi õpetaja Carl Gustav von Staden, (1725—1744) kes Tallinnas sündis 12/XI 1700 ja õppis Halle (ja Jeena) ülikoolis († 1750. 1/V Tartu eesti koguduse õpetajana) asub oma aruandes (6/VIII 1742) samuti herrnhuutlaste-vastasel seisukohal.

1) Seesama nimi, mis: Krügelstein.

Ta seletab järgmist:

1. Herrnhuutlaste poolehoidjatele on omane teatav indiffe-rentism: usuvahed ei takista nende vennastusse kuulumast, kui aga alistutakse nende asutistele ja põhikorraale.

2. Nad häbenevad ennast nimetada luterlasteks, vaid nime-tavad ennast määri vendadeks.

3. Suurem osa neist arvab, et inimene selles elus võib jõuda teatavale käsuõpetuslikule täiuslikkusele, nii et ta ei tunne enam kiusatusi patule.

4. Nad panevad halvaks ja teotavad korrapärast õpetaja-ametit; õpetajad jutlustada käsuõpetuslikult ja ei kuuluta õiget evangeeliumi; nemad rõhutavad vaid usuvilja, ilma et kuulajaid Kristuse juure juhitaakse. Ei olla tarvis rõhutada käsuõpetust ega patukahetsust, vaid inimesi tuleb otseteed juhatada Kristuse juure.

5. Nad panevad halvaks Püha kirja ja teisi hingeehitavaid vaimulikke raamatuid öeldes, et need olla kargud, milliseid ei vajatavat, kui omatakse Õnnistegijat.

6. Paljud neist teevad Õnnistegija pilkeobjektiks, kuna neil suus on alatasa sõnad: „Tall“, Õnnistegija, aga ise ei avalda usu-vilja ja tugevad vaid oma „sisemisele tundele“.

7. Neil on tarvitusel Herrnhuti lauluraamat.

8. Nende korraldistes on palju, mis näib ebasünnis olevat.

9. Nad on „südame-avangu“ tarvitusele võtnud.

10. Peavad osadust vaid nendega, kes igas tükis nendega üksmeelsed on.

11. Nad ei tee mingit vahet isikute vahel seisuse, ameti ja sugu poolest. Nad teevad ühinemise oma asutistega mööda-pääsemata vajalikuks. Kes nende asutistega ei ühine, neid pea-vad nad valgustamatuiks, jumalavallatuiks ja taassündimatuiks.

12. Nende juures õpetavad õpetamata ja kogemusteta mehed, lobisejad naised ja isegi teadmisteta lapsed.

Trikateni õpetaja Gotthard Joh. v. Dietz (1739—1780), kes ka hallelaste hulka kuulub, asus täiesti herrnhuutlaste-vasta-sel seisukohal. Tema seletas oma pikas aruandes (28/VII. 1742, vol. II, lk. 151—160) umbes järgmist: Herrnhuutlased tahavad koguda *ecclesiolas in ecclesia*.

Herrnhut saadab seks oma soovi ja liisu põhjal isikud siia-maale.

Need talitavad meie usuliste keskel küsimata oma enese korralduste järele, ilma ühendusse astumata selle maa usulise

põhikorraga, nii et aja jooksul ainult püsima võib jääda kas meie või herrnhuutlaste kirikline põhikord.

Nad tahavad Volmaris erilist herrnhuutlaste direktooriumi rajada, vähemalt Lätimaa üle. Nad soovivad, et ka õpetajad enast paenutaks nende koguduse armu alla.

Dietz kordab ja rõhutab nende suhtes neid sõnu, mis kindralsuperdend on rääkinud praeguse praosti (Bruiningk'i) introduksioonil: „teised on töötanud ja teie olete nende lõikusele tulnud“. Ta juhib tähelepanu sellele, et siinmaal juba 50 aastat tuntakse, mis jumalaõnnis eluviis on ja vaimulik preestriamet (tähendab hallelaste läbi) ja ei ole seda alles herrnhuutlased kuulutama hakanud, nagu nad hooplevad. Nende arvele tuleb aga palju niisugust kirjutada, mis just selle õnnistuse kasvamist segab.

Nende meelest ei maksa ka piiblid, katekismused, käsi- ja lauluraamatud miskit mõne raamatukese vastu herrnhuutlase sulest.

Tähendab, selle aruande mõttes ei olnud koostöö herrnhuutlastega siinmaal enam mingisugusel kujul võimalik.

*

Saaremaal alustas sõjakäiku superdend Gutsloffi ja herrnhuutlaste vastu kõige enam õp. Bonge, eriti oma broshüüriga: „Prüfung der Geister“. Selle kirjatöö oli ta Saaremaa rüütelkonnale pühendanud, neid herrnhuutlaste vastu üles kutsudes, ehk küll Saaremaa rüütelkonnal ja maanõunikudel seaduse järele „mingisuguseid õigusi kirikuasjus ja õpetuseasjus ei ole“, nagu konsistoorium seletab (v. Dorpater-Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k. 1869, lk. 472). Rüütelkonna peamees Otto Friedrich von Vietinghoff laskis Bonge broshüüri omal kulul trükkida ja asus superdendi-vastasele seisukohale. Et tülid kasvasid õpetajate vahel ja eriti superdendil mitmete õpetajatega, moodustati ka siin juurdluskomisjon 16/IV 1743 Liivimaa komisjoni eeskujul, nagu Liivimaa kindralkubermangu valitsus sellest superdend Gutsloff'ile kirjutas 24/II 1743 (v. Liivimaa kubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu keskarhiivis).

Hallelastest õpetajad ei toetanud sugugi või ei toetanud küllaldaselt oma superdenti, kuigi juurdluskomisjon (millesse kuulus teiste hulgas ka hallelane õpetaja David Johann Rahr) ettepaneku tegi, Saaremaa õpetajatele Holm'ile, Pappe-ritz'ile ja Reuter'ile noomitus anda ja endise superdendi Metzold'i poeg stud. Metzold maalt välja saata ühes Herrnhuti

käskjalgadega. Iseäranis vastase tunnistusega superdendi vastu esines selle endine informaator ja tolleaegne Kuressaare koolirektor hallelane Johann Gottfried Arndt (ibid. lk. 501. 502).

Lugu lõppes viimaks sellega, et Gutsleff, Hölterhof ja Herrnhuti hoolekandja stud. Johann Gottlob Fritsche, kes väikest lastekasvatusasutist hooldas 1742. aastast peale Püha kihelkonnas [bei einem Herrn von Nolken in Kangern] Saaremaalt ja Herrnhuti arst Dr. David Siegmund Krügelstein Tartust lahus üksteisest vangi viidi Peterburi kindlusse. Gutsleff suri Peterburi vanglas 2/II 1749 ja maeti Peterburi Samson-surnuaeda (tema kõrvale maeti 1755 Hölterhofi abikaasa sünd. v. Lingen). Fritsche ja Krügelstein surid vahialustena Kaasanis (esimene 23/XI 1760, teine 9/XII 1760). Ainult Hölterhof elas vabakslaskmiseni 1762 Peeter III aegu. Ta käis siis Liivimaal, ei saanud aga enam oma kohta tagasi, sest et ta töotust andmast keeldus oma vahekorda Herrnhutiga lõpetada. Selle järele oli ta 16 a. Moskva ülikooli teenistuses ja suri Sarepta asunduses 23/XI 1805. a. 95-mas eluaastas.

*

Kokkuvõttes võiksime ehk konstateerida, et mõõduandvamateks põhjusteks, miks üks osa hallelastest õpetajaid viimaks herrnhuutlaste-vastasele seisukohale asusid või ometigi neile toetust andmast keeldusid otsustaval silmapilgul, olid ehk järgmised (rääkimata vahedest üksikasjus):

1) Tundus ülekohtusena ja valusana, et herrnhuutlased lõikavad seda, mida üks ehk teine hallelane on külvanud, et herrnhuutlased võtavad omale need koguduseringid või liikmed, keda hallelastest õpetajad on elavamale usule äratanud. Väga valusana tundub iseäranis Mickwitz'ile, et tema äratatud vagadering herrnhuutlaste mõjul oma õpetaja ja ellukutsuja vastu umbusklikuks läheb, üks osa koguni vaenulikuks ja teda „surnuks paluda“ tahab, kui õpetaja kõiki Herrnhuti korraldusi omaks ei saa võtta, hoolimata sellest, et õpetajal just nende pärast raskusi on ja kannatada tuleb rüütelkonna ja kubeneri poolt (v. Mickwitz'i päevaraamatu väljavõte Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 143. 147. 149).

2) Herrnhuutlaste korraldused käivad suurel määral siinse kiriku põhikorra ja kirikuseaduse vastu ja ähvardavad kirikukorda ja kiriku elu normaalset käiku tõsiselt kõigutada. See põhjus oli Fischer'i seisukoha muutusel herrnhuutlaste suhtes ehk üks mõõ-

duandvamaid. Kiriku koguduse kõrvale püütakse asutada herrnhuutlaste kogudus, mis ennast õpetajatest ja kiriku ülemusest enam-vähem rippumatuks peavad, kuna igaüks õpetaja seaduse ees ikkagi terve kihelkonna eest vastutavaks peab jääma, ja ennast alatasa suurendada püüavad kirikukoguduste kulul ja sel teel kaudselt sundida kirikukogudusi herrnhuutlaste korraldusi vastu võtma (seda rõhutab näit. Trikateni õpetaja Gotthard Johann von Dietz).

Paljud herrnhuutlaste korraldused leidsid rahva poolt sooja vastuvõtmist ja poolehoidu ja lihtrahvast liikmetel oli herrnhuutlaste kogudustes hoopis suurem tähendus isetegevus ja teatav iseseisvus kui kiriku kogudusis, kuna herrnhuutlaste tööst ja korraldusist osa võtsid ka rahva liikmed ise ja need kogudused ise rajatud olidki rahvalikkudele ringidele.

Hallelastest õpetajad ei olnud nähtavasti iseenesest mitte rahva suurema isetegevuse ja osavõtu vastu kiriku tööst ja elust aga nad olid suuremalt osalt selle vastu, et vagade-ringide juhatus tegelikult mitte õpetaja käes täielikult ei olnud, kui ta mitte kõigi herrnhuutlaste korraldustega nõus ei olnud, ja tegelik juhatus sagedasti õpetamatute ja vilumatute isikute käes oli.

3) Kaugemalevaatajad isikud võisid arvamisele tulla, et rahva suurem isetegevus, teatav iseseisvus ja osavõtt kiriklikul ja usulisel alal teatavat mõju ka sotsiaalsele olukorrale võis avaldada ja, vähemalt pika peale, avaldama pidi. Seda ootasid nähtavasti paljud rahvaliikmed ka ise. Kasvas osadusetunne ja ühendusetunne ja läbikäimise püüd usu- ja suguvendadega ka väljaspool kihelkonna piirisid, mis kodanliselt talurahvale suletud olid.

Herrnhuti pooldajate kõrval, kes nüüd oma kohused isandate ja kõigi ligimeste vastu seda täpsemalt tahtsid täita, oli ka niisuguseid, kelledelt vahel kuuldavale tuli sõnu, mis sihitud olid orjastajate isandate vastu. Mõned nähtused võisid vahel ka arvamist tekitada, nagu võiks langeda talupoegade töökus herrnhuutlaste liikumise tõttu.

Hallelastest õpetajad kaebasid, nagu nägime, tihti rahva orjastuse üle ja soovisid inimlikke kergitusi ja ikke pehmendust, ülepea inimlikuma seisukorra loomist; nad on ka sel puhul siin peksu vastu ja nõuavad õpetust ja kannatust. Ometigi eeldas suurem osa neist sealjuures, et need parandused isandate ja ülemuse poolt läbi viidaks, nagu kiriklikudki, mitte rahvamasside poolt läbi surutaks, mis vapustusi võiks tuua ja avalikku rahu

rikkuda, nagu see kartus kindralsuperdient Fischer'i „Sentimentis“ esildub. Mickwitz oli tema päevaraamatu väljavõtte järele juba enne ülemuse vahelesegamist soovinud, et herrnhuutlaste uuen-duste asjus enne ülemusega läbi räägitaks, kuid vennad arvasid: „Mis ülemust? ülemus on surnud inimesed“.

4) Rüütelkond ja valitsuse esindajad avaldasid selles mõttes kasvavat mõju rp. survet kirikuvalitsuse esindajatele ja sellega õpetajatele. Kindralsuperdient Fischer tahtis alguses ainult seda, mis herrnhuutlaste tegevuses kahjulikku ja väärnähtuslist oli, kõrvaldada ja herrnhuutlased kindlasse vahekorda seada kirikuga.

Pärast aga nõuti Fischer'i esitatud „Sentimentis“ herrnhuutlaste liikumise, nende majade, kassade, raamatute etc. täielikku likvideerimist rp. konfiskeerimist, minnes mõnes suhtes veel kaugemale kui valitsuse käsus nõutud.

Mickwitz seletab selge sõnaga oma päevaraamatu ekstraktis (v. Th. Harnack'i juures m. t. lk. 149), et rüütelkond oma esindajate kaudu ja kuberner mitmel puhul teda kimbutanud on (juba enne Peterburist Liivimaale saabunud herrnhuutlaste keeldu), v. ka Acta historico-ecclesiastica, XLIV jagu, IX, 1.

Mickwitz'i seisukoht oli, et vennad esialgu lahkuksid, kuni torm möödub, siis võib jälle koostööst rääkida, aga ainult tingimisel, et vennad õpetajatele ja konsistooriumile alistuvad, et korraldused, mis ei näi kirjapärased olevat, kaotataks, eriti liisu tarvitamine, et ülemusega tarbe korral läbi räägitaks (v. Mickwitz'i kiri krahvinnale Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 138).

Rüütelkondade enamuste ja valitsuse seisukoht herrnhuutlaste suhtes ühenduses kirikuvalitsuse esindajate muutunud seisukohaga Liivimaal ja pehmemal kujul ka Eestimaal võis teatavat mõju avaldada ka mõnede hallelastest õpetajate peale lõpulikul seisukohavõtmisel herrnhuutlaste suhtes.

* * *

1743. ja 1744. a. käsukirjade ja eeskirjade järele kujunes nüüd seisukord niisuguseks, et esiteks ära keelati kõik koosolekud, „kuhu mitte igaüks ei või ilmuda“. Kui aga mõned õpetajad jätkasid nüüd oma majades ja eramajades „üldiste palvetundide pidamist, mis juba ammugi varemalt siinmaal tarvitusel olnud“ seletas Ülemkonsistoorium, et ajutiselt kõik koosolekud väljaspool kirikut, ülepea kõik n. n. „tunnid“ ära jäägu, kuni antakse ligemad juhtnõõrid nende pidamiseks ülemkonsistooriumi

poolt, et herrnhuutlased ei saaks nende tundide taha ennast peita. Kõige hoolega tulla pidada ainult avalikke jutlusi pühapäevadel ja pühadel, avalikke katekisatsioone leerilastega ja abiellujatega, kodukülastusi ja nädalisi katekisatsioone taludes.

Mis järgnes sellest hallelastele? Ometigi seda, et ka nende hingeäratuskoosolekud nüüd keelatud olid! See pidi küll vaid ajutiseks nii olema, kuni ülemkonsistoorium annab ligemad juhtnöörid selle kohta. Aga need jäid andmata ja sellega jäid ka hallelaste enne herrnhuutlasi kaunis üldiselt tarvitusel olnud hingeäratustunnid j. m. s. keelatuks.

Fischer suri nimelt juba 1744 ja uus kindralsuperdend Jakob Andreas Zimmermann, endine Paistu õpetaja, nõudis igalt ordineeritavalt kandidaadilt selle kohta allkirjaga töotust (revers): 1) et õpetab ja usub, et ev. luteruseusu õpetus on tõelik, puhas ja õige Püha kirja õpetus; 2) et ta tunnustab kiriku Sümbolilisi kirju, mitte *quatenus*, vaid *quia*; 3) et ta mõistab hukka kõik märatsevad usukujud ja eriti Herrnhuti usu; 4) et ta tahab Jumala sõna avalikult puhtalt õpetada ja mingisuguseid keelatud konventiikleid ei taha pidada; 5) et ta tahab usinusega lugeda Püha kirja, Sümbolilisi raamatuid ja kirikuseadust ja selle järele elada.

Arusaadav on, et need laused osalt ka hallelastest õpetajate vastu käisid, nii vaate suhtes sümbolilistele kirjadele, konventiiklite suhtes, puhta õpetuse ühekülgse rõhutamise suhtes; märatsevate usukujude all võidi, kui sooviti, ka Halle pietismi mõista.

Ka Mickwitz kirjutab 1744 Tallinnamaa kohta herrnhuutlaste keelu puhul: „Mich jammert nur, daß der Teufel den besten Profit hat, denn nun wird *sub nomine* Herrnhut alles Gute schlechthin verworfen“. (Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 151). Riigivalitsuse käsukirjade abil piirati nüüd ka ühtlasi hallelaste mõjusid. Aga juba enne Peterburi käsukirja hakati selles sihis mõnede isandate poolt tegutsema, nagu konsistooriumi eespoolnimetatud kiri (märtsi lõpult 1742) seda selgesti näitas, öeldes, et nüüd kõiki ärkamise või erilise vagaduse avaldasi hakatakse „kuratlikeks“ pidama ja „paheks“ (übel) tembeldama ja selles mõttes kindralkubermangu-valitsuse ja ümbruskonna peale mõjuma.

Niisugune seisukord pidi vähehaaval hallelasi ortodoksiale lähendama, kui nad mitte keelatud sektide hulka ei tahtnud kuuluda, mis kirikuõpetaja südametunnistusele loomulikult lubamatu pidi paistma olevat. Juba ühine seisukoha-

võtmise herrnhuutlaste vastu võis neid üksteisele lähendada, nagu juba Tallinnas nägime.

Riias näeme nüüd, et hallelane Johann Loder, kes ka ülemkonsistooriumi vaimulikuks assessoriks oli saanud, kindralsuperdend Zimmermann'i tema püüetes tugevasti toetab (v. Th. Harnack m. t. lk. 156).

Ka hallelane Christian David Lenz (pärastine kindralsuperdend), kes 1750 herrnhuutlaste liialdatud vaadete vastu välja astus pikemas töös („Gedanken über die Worte Pauli 1. Kor. 1, 18 von der ungleichen Aufnahme des Wortes vom Kreuz, zwey Theile nebst einer starken und für unsre Zeiten sehr nöthig geachteten Vorrede, worinnen die Kreutztheologie der sogenannten Herrenhuter, vornehmlich aus ihrem XII. Lieder-Anhange und dessen drey Zugaben unpartheyisch und genau geprüft wird“, Königsberg ja Leipzig, 1750, umbes 1200 lk.) ligines sel ajal ikka enam ortodoksiaale. Kui herrnhuutlaste juures Spangenberg'i mõõdukamad vaated ja korraldused mõjule tulid, muutus Chr. D. Lenz'i vahekord nendega sõbralikumaks, kuna ta Spangenberg'iga kirjavahetusse astus ja ühine vastolu edasitungivale ratsionalismile neid üksteisele lähendas (v. tema „Theolog. Bedenken“ kindralkubermangu-valitsusele).

Peale Wrede oli Tallinna linnakiriku peale sel ajal ametisse saanud ka õp. P. S. Chr. Krause ja siis hiljem õp. R. J. Winckler, kes Halle asutusega kirjavahetuses seisis ja sealt kantori Oleviste kirikule tellis. Tema noorem poeg õppis Jeenas usuteadust, ta soovis aga, et poeg kodusõidul tutvuneks Francke asutusega Halles.

1755 konstateerib J. G. Arndt oma eespoolmainitud kirjas 24. maist (4. juunist u. kal. järele): „Das Blendwerk der Herrnhuterey so wol als die neue Lehrart academischer Gelehrter haben den Geschmack an geistreichen Schriften gottseliger Personen auch bey ehrlichen Gemüthern ziemlich alteriret, und man findet selten einige, die das rechtschaffene Wesen und den Kern eines lautern Vortrags dem Schmuck oder auch der Schminke neu aufgezupzter Wahrheiten vorziehen. Es ist daher kein Wunder, wenn man hier den Bogatzky nicht weiter als aus dem Schatzkästl. kennt, das aber auch durch so viele neue Losungsbücher aus der Mode gekommen“.

Samas kirjas seletab ta aga ka teiselt poolt: „Der Segen des sel. theuren Franken waltet noch immer über die Welt, man spürt noch hier und da zum Preise Gottes merklich, und seine

Alumni so wohl als Gehülffen haben das ihrige mit dazu redlich beigetragen“ (Herrnhuti arhiivist saadud ära kirja järele).

Salajas kestis rahva seas teataval määral herrnhuutlaste liikumine edasi, iseäranis Eestimaal,¹⁾ ja tegutsesid mõned Herrnhuti varjatud käskjalad, peeti salajaseid koosolekuid majades ja metsades, kuni 1764. a. ukaas võimaldas Herrnhuti käskjalgadele avalikult maal viibida. Herrnhuutlaste juhtmõtetes oli aga nüüd teatav muudatus maad võtnud, nimelt oli asutud seisukohale, et pärismaalastest herrnhuutlased kindlasti ev.-luteruse kogudusse jääks ja kirikus jumalateenistustest ja sakramentidest osa võtaks, sealkõrval aga hingeäratust ja hingejuhatust otsiks ja leiaks herrnhuutlaste osadisi ehk „sotsieteetides“. See üld seisukoht kiriku suhtes tuletab jälle enam hallelaste konventiiklite seisukohta meelde, erineb aga ikkagi neist, kuna sotsieteetides tegelik juhatust ei olnud õpetajate käes.

Aja jooksul tungisid ratsionalismi lained ikka enam ja enam ortodoksia ja nähtavasti suuremalt jaolt ka temale osalt liginenud pietismi seisukohtadele ja ametkohtadele meie maal, kuna ju isegi Francke asutused Halles neile vastu panna ei suutnud ja oma väravad (1799) ratsionalismile vähehaaval avasid. Herrnhuutlaste juhid ja osadised ja ringid aga panid ehmumata vastu sellele ajavoolule.

19. aastasajavapustuste, hädade ja elamuste tõukel ärkasid elule inimhingis uued pietistlikud kalduvused, mis osalt endise pietismi seemnest olid võrsunud, osalt ehk iseseisvalt aja õhkkonna ja usuvaimu puhangu mõjul kujundunud. Õieti liikusid selle uue pietismi kiriklikud ja usulised mõjud mõnes suhtes nüüd samas suunas, nagu meie seda nägime Halle pietismi otsekoheste mõjude vaatlusel: ühelt poolt elustas uuspietism kirikut ja kirikuelu ja mõjus sellega siis omalt kohalt kaasa jälle konfessionalismi tugevnemisele, teiselt poolt elustas ta ka herrnhuutlaste osadisi, eripüüdeid ja erikorraldisi.

1) Herrnhuutlaste salajase juhataja Peter Hesse aruande järele a. 1756 oli sel ajal Eestimaal herrnhuutlasi: 8000 rp. 10.000 (ühes lastega) eestlast, üle 100 sakslase, nende hulgas üle 50 aadliku, 2 praostit, 8 õpetajat; Liivimaal umbes 2600 pärismaalast ja umbes 50 sakslast, nende hulgas 25 aadlikku, 1 praost, 3 õpetajat (v. H. Plitt, m. t., lk. 160 j.).

E. V. Tartu ülikooli usuteaduskonna elust ja tööst.

O. Sild.

(Järg 2.)

2. Usuteaduskonna tööst.

Peale usuteaduskonna liikmete nimetust ja loengute algust oli tegeliku õppetegevuse kõrval arusaadavalt kõige tarvilikumaks tööks kindla õppekava ja eksamikorra väljatöötamine, edasi habilitatsiooni- ja siis ka promotsiooni-korra kokkuseadmine.

Usuteaduskonna õppekava ja eksamikord kinnitati ülikooli nõukogu poolt 27/I. 1922, habilitatsioonikord — 2/III. 1923, promotsioonikord — 2/III. 1923.

Õppekava ja eksamikorra kokkuseadmisel tuli arvestada ja kaalumisele võtta nii hästi kursuse-süsteemi laad kui ka üksikainete-süsteemi oma (millist arusaadavalt üliõpilased eelistasid).

Silmas pidades tõsiasja, et ühest asjast palju õigemalt aru saadakse, kui seda mitmelt seisukohalt vaadeldakse ja mitmete seisukohtade tulemused vaimus korraga püsivad ja kokku kõlastuvad, otsustas teaduskond, et kursuse-süsteemist tuleb üldiselt kinni pidada puht-usuteadusliste ainete juures, ettevalmistavates ainetes aga on võimalik üksikainete kaupa eksamid sooritada. Iga kursuse juures on sellepärast ettevalmistavaid aineid, mida üksikult teha võib, kuna puht-usuteaduslised ained üheskoos tulevad õiendada. Üksikute kursuste aineid on mainitud põhjusel nii korraldada püütud, et kursustes esineks võimalust mööda mitmete õppetoolide aineid, et kursus ühekülgeks ei osutuks. Viimasele kursusele paigutati need puht-usuteaduslised ained, milliste teadmist fakulteedi lõpetajal ametisse astudes eestkätt tarvis läheb.

Viimasel ajal on väikene muudatus tehtud (mis ülesseatud põhimõtteid siiski riivab ja IV kursuse raskemaks teeb), kuna vastava õppejõu soovil III-dast kursusest dogmaatika ja eetika ajalugu IV-dasse kursusse on üle viidud. Edasi on ettepanek tehtud, et senist lugemisviisi selles mõttes muuta, et õppejõul tarvis ei oleks ühe aine tervet kursust ette kanda, vaid ta kannaks ette valitud peatükid, mis võimaldaks ainesse süvenemist, kuna üliõpilaselt ikkagi terve kursuse tundmist tuleks nõuda. Teiselt poolt on arvamist avaldatud, et see ka praeguse süsteemi juures on võimalik (teaduskonna harilikul heakskiitmisel). Et seda lu-

gemisviisi aga üldiseks ja korrapäraseks võiks teha, tuleks tõsiselt mõelda eestikeelsete õpperaamatute soetamise peale.

Et usuteaduskonda nüüd ka ap.-õigetuskü üliõpilasi võib astuda, määrati kindlaks nende jaoks teatavad muudatused õppekavas ülikooli nõukogu kinnitusele.

Usuteaduskonna juures töötavad 2 asutust: Üldine Seminari raamatukogu ja Ristiuse arkeoloogia kabinett (muuseum). Eesti ülikooli usuteaduskonna algul oli Seminari raamatukogu (1 kapis) hoopis väikene ja puudulik, hakkas siis aga varsti kasvama. Et siin kirikuloolisi raamatuid veel eriti vähe leidis, pidas ajaloolise usuteaduse õppetooli esindaja tarvilikuks asutada Ajaloolise usuteaduse seminari-raamatukogu, mis ka ülikooli valitsuse poolt kinnitati. Kui siis aga üldist seminari-raamatukogu korraldama hakati osakondade kaupa õppetoolide järele, ühines Ajaloolise usuteaduse seminari raamatukogu üldise seminari-raamatukoguga, moodustades ühe selle osakondadest. Üldise Seminari raamatukogu esimeseks juhatajaks valiti (19/II. 1920) tolleaegne dotsent H. Rahamägi, praegune juhataja on prof. J. Köpp. Peale juhataja on ametis asjaajaja (stud. S. Aaslava ja nüüd stud. M. Voimann). Seminari tegevus on suureks paisunud ja ruumid on kitsaks jäänud.

Ristiuse arkeoloogia kabinett (muuseum) on välja kasvanud veneaegsest „Piibli- ja kiriku-esemete kollektsioonist“, mis veel asutamise algjärgus oli ja peaaegu ainult raamatutest ja mõningatest ajakirjadest koosnes. Osa sellestki koosseisust oli sõja ajal kaduma läinud. Järelejäänud osa anti ülikooli raamatukogu poolt 1922 usuteaduskonnale üle; juhatajaks valiti ajaloolise usuteaduse õppetooli esindaja (24/XI. 1921).

Muuseumi kapid seisid mitu aastat Seminari eesruumis, kuni 1926 anti Laial t. 36 õue peal olevas majas 3 toaline ruum, mis natukene kitsavõitu on.

Raamatute ja esemete ja diapositiivide kõrval, mis peavad tutvustama kõige vanema ristiusu kinnistiga, püütakse eriti koguda ka kodumaa ristiusu alg-aja mälestusmärke ja koopiaid ja kirju, et neid ühtlasi ka kasutada õppevahenditena paleograafilistel ja ristiusu arkeoloogia praktikumidel ja loengutel. On asutatud ka käsikirjade osakond.

1928. aastast peale on peale juhataja ametis oma ette abijõud-asjaajaja (stud. Kr. Valdmann), kuna varemini Seminari asjaajaja oli ka ühtlasi Muuseumi asjaajajaks.

Endistel aegadel oli ligidases ühenduses usuteaduskonnaga ülikooli kirik. Sellepärast algatas usuteaduskond 1920 eestikeelsete akadeemiliste juttude pidamist ülikooli kirikus. Ülikooli valitsus avaldas nõusolekut ja avas pärast tarviliku krediidi. Kuna tegeliku usuteaduse õppetooli esindaja siis veel maal õpetajakohal oli, tehti dots. Rahamäele ülesandeks korraldada eestikeelseid akadeemilisi jumalateenistusi võimalust mööda (15/XII. 1920). Akadeemilised jumalateenistused kestsid, kuni korraldus eesti kogudus ja valiti selle koguduse poolt alaline õpetaja (prof. Rahamägi).

Kuna esimestel aastatel usuteaduskonna õppekavast pidid välja jääma üliõpilaste jutlused kirikus ja auhinnatöödes, määrati 25/XI. 1925 jälle jutluse aine (1926. a.) auhinnatööks ja usuteaduskond otsustas 24/IX. 1925 pöörduda ülikooli valitsuse poole palvega lubada usuteaduskonnale kiriku tarvitamine mainitud jutlusteks, milline palve rahuldust leidis ja mõne aja pärast teostust.

Usuõpetajate kutse-eksami küsimus on harutusel 17/IX. 1924; 15/X. 1924; 29/I. 1925; 25/XI. 1925. Usuõpetajate ettevalmistuse otstarbel moodustati üldise Didaktilise seminari osakonnana Usuõpetuse metoodiline seminar, mille juhatajaks on teaduskonna otsusel (24/IX. 1925) tegeliku usuteaduse õppetooli esindaja (prof. J. Kõpp). Samal ajal valiti Did.-met. seminari nõukogusse usuteaduskonna esindaja (tolleaegne dotsent, praegune professor E. Tennmann). 1927 otsustati neilt usuteaduse üliõpilastelt, kes koolis ei ole õppinud usuõpetust, nõuda täienduseksam selles aines.

Nendes raamides ja selles suunas on toiminud usuteaduskonna töö. On leitud, eriti alguses, et usuteaduskonna õppekursus on liiga suur ja üliõpilased on üle koormatud, kuna juure on tulnud uus õppetool (võrdlev uskudeteadus) ja muidu veel paar uut õppeainet (Kodumaa kirikulugu, kirikline rahvateadus), eriti praktikume on hästi rohkem kui varemalt. Pearaskus seisab küll selles, et sõjaolude tõttu oli kannatanud vaimline haridus ja on keskkoolides omandatud ettevalmistus osalt veel praegu nõrk. Meie aja usuteaduse üliõpilasel tuleb stuudiumi algul peale heebrea keele ka enamasti greeka keel ära õppida, sagedasti ka veel ladina keel. Mitmetel tuleb ka saksa keeles veel tublisti täieneda. Kui neid eelaineid ja puudulikku ettevalmistust mitte arvestada, ei ole usuteaduskonna kursus mitte üle jõu raske, mis osalt ka sellest juba selgub, et praeguse fakulteedi kestvusel juba mitmed

üliõpilased teaduskonna 4 ja 4½ aastaga on lõpetanud, mis veneaegses teaduskonnas väga harva juhtus. Teadlikumad üliõpilased hakkavad ära tundma, et kindel õppekava ja eksamikord neile õppimisel õige suuna ja sihi kätte juhatab ja sellega kaasa mõjub edasijõudmiseks ja arenemiseks.

Mitmed õppejõud on konstateerinud, et võib märgata üliõpilaste teadmistes teatavaid edusamme aastate jooksul ja et usu-teadusline tasapind tõuseb.

Vana korra kandidaadiastmega ehk uue korra magistriastmega lõpetanutest oleme juba varemalt rääkinud.

Siinkohal mainime veel auhinnatud auhinnatöid. Auhinnatud töid on kirjutatud järgmisil aineil:

I. Vana Testamendi teaduse alalt:

„Esra ja tema töö“, 1922 (V. Lingen, I auh.);

„Vana Testamendi õpetus paradiisist“, 1924 (H. Frey, I auh.)

„Koguja raamatu ilmavaade“, 1926 (S. Eberhard, I auh.).

II. Uue Testamendi teaduse alalt:

„Usk kirikusse Eevesuse ja Kolossuse kirjas“, 1923 (F. Bernhoff, I auh.).

„Võrrelda Pauluse õigeusmõistmise-õpetust Rooma rahva raamatus Pauluse teiste kirjadega“, 1925 (S. Aaslava, III auh.).

III. Ajaloolise usuteaduse alalt:

„Kuidas hindasid eestlased ja liivlased ristiusku Läti Hindreku kroonika järele“, 1922 (A. Grünberg, I auh.; stud. jur. G. Tohver, III auh.);

„Cyprian'i kirikumõiste, eriti tema „De catolicae ecclesiae unitate“ põhjal“, 1924 (A. Fromhold-Treu, II auh.);

„Metodisti kogudused Eestis, nende tekkimine ja arendamine“, 1924 (S. Klaos, I auh.);

„Askeetilise elu aade Athanasius'e *Εἰς βίον τοῦ ἁγίου Ἀρτωνίου* järele“, 1926 (J. Jürgenson, I auh.).

IV. Süstemaatilise usuteaduse alalt:

„Mäejutluse eetilised nõudmised ja poliitika“, 1923 (Br. Ederberg, II auh.).

V. Tegeliku usuteaduse alalt:

„Ühe kodumaa kihelkonna usu ja kiriku olude kirjeldus“, 1923 (G. Kimmel, I auh.);

„Jutlus Matt. 16, 13—19 alusel“, 1927 (M. Lillipuu, jutl.-auh.).

Edasi nimetame. et usuteaduskond valis (25/V. 1928) tea-

dusliseks stipendiaadiks (U. T'i teaduse alal) oma kasvandiku uue korra mag. theol. S. Aaslava.¹⁾

Ilma teadusliku kõrgema astme omandamiseta kaitses oma habilitatsioonkirja („Neuere Untersuchungen zum Wertproblem“) *cand. theol.* Werner Gruehn (14/IV. 1920).

Kõrgemate teaduslike astmete omandamise kavana seati kokku Promotsiooni-kord. Promotsiooni-kord seati kokku ja vastavad suusõnalised eksamid *dr. theol.* astme omandamiseks määrati kindlaks vana promotsioonikorra eeskujul *mag. theol.* astme omandamiseks viiel vanal õppetoolil. Ainult uue võrdleva uskudeteaduslise õppetooli jaoks tuli kokku seada eriline suusõnaliste eksamite ainete nimestik.

Kuna grad. stud. ja kandidaadi aste ülikooli uue korra järele ära pidi kaduma ja grad. stud. kutse asemele „lõpetanu“ kutse ja kandidaadi astme asemele magistri aste pidi astuma, oli usuteaduskonna kinnitatud promotsioonikorras ette nähtud, et kandidaatide ümbernimetus magistriteks ja magistrite ümbernimetus doktoriteks toimib usuteaduskonna liikmete suhtes automaatselt, nii pea kui ülikooli põhikirja kinnitusega uus promotsioonikord seaduslikult maksma hakkab.

Pärast loobusid usuteaduskonna liikmed sellest ümbernimetusest, kuna ülikooli valitsus ümbernimetuse kohta uue määruse tegi, mille järele vana korra *candidatus* ja uue korra *magister* ja niisamuti vana korra *magister* ja uue korra *doctor* üheõiguslisteks tunnistatakse, ümbernimetus aga fakultedis teatavate formaalsustega seotakse ja igaühe vastava astme omaja vabatahte asjaks tehakse. Seega oli Tartu ülikooli astmete ühtlustamise põhimõte kõrvale jäetud.

Kõrgemaid teaduslisi astmeid on Eesti Vabariigi Ülikooli usuteaduskonna kestvusel seni järgmistele isikutele jagatud:

23/III. 1920 jagati vana korra mag. theol. aste OIaf Sild'ile, kes Vene Tartu ülikoolis 1915/16 suusõnalised magistri-eksamid (ajaloolise usuteaduse alal) oli sooritanud ja enne seda väitekirja oli esitanud, mille kaitsmine aga sõjaolukorra tõttu oli pidanud viibima. Väitekirja aineks oli: „Das altchristliche Martyrium in Berücksichtigung der rechtlichen Grundlage der Christenverfolgung (trükitud).“

9/XI. 1921 jagati vana korra mag. theol. aste Richard

1) Ülikooli valitsus kinnitas 1/VI s. a. S. Aaslava kodumaa teaduslikeks stipendiaadiks 1. a. peale, arvates 1. juunist s. a.

Reusch'ile, kes suusõnalised magistri eksamid (V. T'i teaduse alal) sooritas Eesti ülikooli usuteaduskonnas a. 1921. Väitekirja aine on: „Der historische Hintergrund von Mi. IV und V“ (käsikirjas).

21/III. 1924 jagati uue korra dr. theol. aste Hugo Bernhard Rahamägi'le, keda tema sellekohase palve peale kui teaduskonna liiget suusõnalistest eksamitest (süsteemaatilise teaduse alal) vabastati. Väitekirja aine on: „Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks“ (käsikirjas). Sel korral jagati esmakordselt usuteaduskonnas uue korra teaduslik aste, kuigi uus kord teaduskonnas veel maksmas ei olnud ja teaduskond seni ainult vana korra kandidaadi- ja magistri-astmeid oli jaganud. Ei saa salata, et selles oli teatav järjekindlusetus, mis tingitud oli taotleja palvest ja ülikooli tolaeagse kuraatori ja osalt ülikooli valitsuse soovist uut korda tegelikult maksuma panna, kuigi ta seaduslikku jõusse astuks alles ülikooli põhikirja kinnitusega.

* *

Usuteaduskonna (ja ta liigete) töödest väljaspool otsekohest õppetegevust võiks eriti järgmisi töid nimetada:

Nimetada tuleks usuteaduskonna kaastööd usupuhastuse 400 a. juubeli puhul. 24/V. 1922 tehti ajaloolise usuteaduse õppetooli esindajale ülesandeks kirikupäeval referaadiga esineda usupuhastuse 400-aasta juubeli aja ja pühitsemise-viisi kohta.

Referendi ettepanek aja suhtes võeti kirikupäeva poolt vastu, tema ettepanek moodustada 2 komisjoni (kirjandusline ja pühitsemisekorra komisjon) jäeti konsistooriumi otsustada, kes ettepaneku vastu võttis.

Mõlemate komisjonide tegelikkudeks juhatajateks olid usuteaduskonna liikmed. Kirjandusline komisjoni tegelik juhataja toimetas ka usupuhastuse kirjanduse („Usupuhastus eestlaste maal“ ja „Martin Luter“) trükki. Usuteaduskonnas on usupuhastuse juubeli kirjanduse küsimused (kavad, kirjutajad) mitmel puhul koosolekutel harutusel (28/XI. 1922, 16/XII. 1922, 18/II. 1923). Seatakse kavasid kokku ja kirjutatakse artikleid ühes kirikuõpetajatega. Kirjandusline komisjon on neid kavasid kasutanud. Kõiki kavatsusi ei saadud aga täide viia sel lihtsal põhjusel, et puudusid väljaandmiseks tarvilikud summad. Sel põhjusel puudub imelikul viisil veel tänapäev Eesti Luteruse kirikul eesti keeles

Konkordia raamat, mis ometigi kiriku poolt tema põhikirja järele usutunnistuskirjana on tunnustatud.

Edasi nimetame kaastööd U. T.'i setukeelse tõlke puhul. Akadeemilise Emakeele Seltsi toleaeagne esimees prof. Kettunen ja usuteaduskonna toleaeagne dekaan leppisid 1922 kokku, et tuleks ühisel jõul soetada Uue Testamendi setukeelne ja liivikeelne tõlge. Usuteaduskond võtab tõlke sisulise külje kontrollimise ja revideerimise oma peale, kuna A. E. S. tõlke keelise külje eest hoolitseb.

Setukeelse U. T.'i tõlkijaks oli usuteaduse vabakuulaja ja siis üliõpilane Puusep. Otsustati pöörata Briti Piibli Seltsi poole, et see terve U. T.'i kirjastuse oma peale võtaks. Usuteaduskonna esindaja astus 1923 ühendusse Briti Piibli Seltsi esindajaga Helsingis ja juhatusega Londonis ja palus ka Eesti saadiku eestkostmist Londonis. Kuna alguses paistis, et Briti Piibli Selts suuremal määral vastu tuleb, tehti siiski viimaks ebasoodne otsus, et Briti Piibli Selts on nõus esialgu trükkima vaid ühe evangeeliumi ja selle menust oleneks edaspidine täiendav trükk. Ka teaduskonna esindaja kompromiss-ettepanek, trükkida vähemalt 4 evangeeliumi, kuna juba terve Uus Testament setukeelde oli tõlgitud ja vaid ühe evangeeliumi trükkimine enam kui ühel põhjusel ebakohane, ei leidnud vastuvõtmist 1924. A. E. S-il tuli 4 evangeeliumi trükkimiseks kultuurkapitalist toetust nõutada, kusjuures ka usuteaduskond omalt poolt A. E. S-i sellekohast palvet toetas (1925). Tõlke sisulise külje kohta käivaid küsimusi ja lahkuminekuid otsustas teaduskond oma sellekohastel koosolekutel (16/XII. 1924; 29/I. 1925; 1/IV. 1925), kusjuures üksikute raamatute üksikasjalik revisjon jaotati ära teaduskonna liikmete vahel. Eriti üksikasjaliselt on tõlget ap.-õigeusu teaduse professor läbi vaadanud. Teatavasti on 4 evangeeliumi setukeelses tõlkes 1927. a. trükist ilmunud.¹⁾

Briti Piibli Selts jälgis heatahtlikult ettevõtet, avaldas oma lugupidamist ja lubas seda sel teel toetada, et ta omandab teatava suurema arvu eksemplare.

Usuteaduskonna liikmeist ühes lektor Veskiga ja Akadeemilise usuteadlaste seltsi liikmeist moodustati usuteaduskonna otsuse põhjal 20/XI. 1924 Oskussõnade komisjon, kelle ülesandeks on eestikeelsete usuteadusliste oskussõnade nimestik

1) U. T.'i liivikeelse tõlke kavatsus on seni kahjuks teostamata pidanud jääma.

kokku seada ja tööst usuteaduskonnale aru anda, kes ka arvaste lahkuminekul, mis peaksid tekkima, ja arvustused, mis esile tuuakse, läbi vaatab ja küsimused lõpulikult otsustab. Usuteaduskond kannab hoolt, et oskussõnade nimestik trüki ilmuks.

Teatavasti ilmuvad need oskussõnad „Usuteaduslises ajakirjas“ ja töö on praegu juba lõpule jõudnud, nii et eeltuleval ajal tuleks arvustused ja täiendused kõne alla võtta.

„Kirikliste mälestusmärkide komisjoni“ tööst võtavad 2 teaduskonna liiget osa ja Akadeemilise usuteadlaste seltsi liikmeid võtab osa kirikliste mälestusmärkide tegelikust inventariseerimistööst, olles abiks kirikuõpetajatele (v. Usuteadusline ajakiri, II a. k. № 3, lk. 136—139).

Nimetada võiks ka seda, et usuteaduskonnalt on vahetevahel päritud teadusliliselt põhjendatud arvamisest avaldise ametiasutiste poolt mitmete usuteadusega ühenduses seisvate küsimuste kohta, nii ühe inkrimineeritud raamatu kohta (Juudi usu saladused) kohtuvõimude poolt (1921), usuõpetuse õppekava kohta keskkoolides haridusministeeriumi poolt (arvamisest avaldis saadeti 15/X. 1924), Eesti Ev.-Luteruse kiriku uue põhikirja kava kohta esineti ettepanekutega piiskopi isiklikult avaldatud soovil¹⁾ (17/II. 1926).

Viimaks nimetame, et 24/IX. 1925 teaduskond harutas ettepanekut, asutada usuteadusline ajakiri.

16/XII. 1925, 29/IV. 1926 harutatakse läbi ligem kava. 1926. aastast peale annab teaduskond välja seda ajakirja.

* *

Kui uuesti lehitsed kõnesolevate aastate protokolliraamatuid, kirju ja kirjutisi ja selle materjali valgustusel vaimusilma eest läinud aastad mööduvad, selgub sulle ikka enam see, mida osavõtjad ise tunnevad: usuteaduskonnale on läinud aastad olnud eestkätt — pingutatud töö-aastad, külvi-aastad, kus on jõudu mööda külvatud, ja seda enam lootuse peale kui osaksaanud lõikuse virgutusel . . .

1) Võõrastavalt mõjus ja omavolilisena tundus asjalugu, et need teaduskonna ettepanekud olid usuteadlaste konverentsi ja kirikupäeva päevakorrast hoopis välja jäetud.

Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimisekorra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis.¹⁾

Arhivaar T. Laur.

II.

Призываешь ли Бога во всякомъ добромъ дѣлѣ всегда въ помощь?

Призывай неотмѣнно.

Не гордился ли, спесился, т. е. чванился и превозносился?

Не имѣлъ ли, или не имѣешь ли какой вражды съ кѣмъ?

Примиришь не вражду.

Не колдовалъ ли ты?

Не ворожилъ ли?

5 Мойсеевы. 18. с. 10. 11. 12. Да не обрящется въ тебѣ очищая Сына своего и дочь свою огнемъ, волхвуй волхвованіемъ, и чаруй, и птицеволшебствуя, чародѣй обавая обаваніемъ, утробоволхвуй, и знаменосмотритель, и вопрошай мертвыхъ. |: Siino seän ei peä mitte lõitämä, keä oma Poja ehk tüttärd lassep läbbi tulle minä, ehk tundja, ehk kaeja, ehk lausia, ehk lañaja, ehk nõid, ehk arwetelleja, ehk wõlhu, ehk keä koolist küssitt.

Какъ, гдѣ и отъ кого ты научился сему?

Или Колдуновъ, ворожей, и цыганновъ лжущихъ для себя, или для домашнихъ или для скота въ домъ свой не призывалъ ли?

Все то есть чрезъ нихъ діавольскій обманъ въ погибель вѣчную.

Не имѣешь ли суевѣрія?

Не толкуешь ли снова какихъ?

Или еще и вѣришь имъ?

Дней и встречей какихъ не примѣчаешь ли? рассказывая. что такой день къ работѣ или къ выѣзду худъ, или встреча такая

Kas siina keigen hään teon Jummalat eggäl ajal heikat abbis?

Wimäte iks peät abbis heikama!

Kas siina ei olle olnu uhke, se om kõrk, surustelleja n kitleja?

Kas es olle siinol ehk om mardane kinkaga wihha piddäminne?

Leppi ärrä, nink mitte ärrä pidägo wihha!

Kas es olle siina nõidnu?

Kas es olle soñinu? pommisenu?

Kuis koh, nink kelt es ollet siina seddä ärrä opnu?

Ehk nõidu, lausjit, (Pomisejt), nink wölsijt mustlaisi henne, ehk koddo rahwa, ehk tõpra perräst oma maja sisse kas es olle kuña kutsnu?

Keik se om näide läbbi kurrati pettus iggawetse hukatusse sisse.

Kas ei olle siinol umbusku (: ehk arwotellemist? :)

Kas ei selletä siina märdätsi unnenäggemissi?

Ehk weel ussut eggi näile?

Märdätsi päiwi nink wastatulleket kas ei pane tähhele? ütelden et särdäne päiw töle ehk wäljaminne kille kurri om, ehk särdäne wasta

1) Kuna A. Jakowlew'i kirjutatud algkäsikiri meile hilja kätte jõudis, on eelmises numbris trükitud osas mõned vead sisse jäänud, milledest tähtsamad on järgmised:

щастливая и такая не щастливая?

или костками не угадывалъ ли чего?

Не кланялся ли идолу, или деревинѣ или мѣсту какому?

Относовъ какихъ не относишь ли куда? когда? и что?

Не лихонмствовалъ ли? т. е. Корыстей излишнихъ или скверныхъ прибытковъ, или взятковъ непотребныхъ не бралъ ли?

Не пьянствовалъ ли? особливо въ праздники?

Т. е. безчувственно не упивался ли когда виномъ? и блевалъ?

Не объѣдался ли? Можетъ быть въ заговенѣяхъ.

Т. е. безъ временно или много съ нехотѣнія Ночти ѣлъ. или иначе не сластолюбствовалъ ли?

Не молился ли лицемѣрно Богу? т. е. головою кланяется предъ образомъ При людѣхъ чтобъ за то толко Похваляему быть, а сердцемъ и мыслію далеко отъ Бога отстоятъ по суетамъ мірскимъ.

а въ
Постѣ.
Петровъ

Постился ли во вси четыре Посты въ годъ? А въ среды и Пятки?

Можетъ быть лицемѣрно по-

tullek önsa om, ent särdäne önnetu om?

Ehk lukastega (wist kontidega? T. L.) kas ei olle siña midda ette kaenu?

Kas siña ei olle kumardannu Wäär jumalalle, ehk puule ehk märdätselle paigale?

Kahje kas ei olle teñu? ehk middä kandnu kohhe? kunna? ñ mis?

Kas siña ahne es olle? se om kigesuggust liiga hinda, ehk rop-post kaswõ, ehk kõlbamattat wäggisi wõtmist es olle siña wõtnu?

Kas es olle siña jodistelnu? essi errälikkuld pühhil päwil?

se om kas meletä kuña ei olle siña sanu winaga jc(diskelk)missest? nink ollet ossendanu?

Kas es olle siña lijaste sõnu? woip olla lihha ñ pimä mahha jat-missel.

se om ilmaiga ehk paljo tahtmatta ollet sõnu? Ehk tõist-wisi, kas es olle majaskelnu?

Kas es olle siña sallalikkuld jumalat pallelnu? se om päga kumardada kojo een rahwa nädden, et se perräst auwustettus iñe sada, Ent süddämega nink möttöga kawweten jumala mant ärrä saista tühje ilmlikkude asju poole.

Kas ollet keigil neljel paastal paastnu ajastajan? ent kolmi nink riide (s. o. reedesel. T. L.) päwil?

Ehk ollet sallalikkuld paastnu?

Lehekülj 145 rida 33 tuleb lugeda: Аиикита (Аииссита — asemel);

" 147 " 26 " "

возрастнаго единого (Если возрастны 20 — asemel);

" " " 27 " "

маловѣчныхъ (малолѣтнихъ — asemel);

" " " 29 " "

дру протчимъ (другихъ просить — asm.);

" " " 42 " "

складывая (складывалъ — asemel);

" 148 " 40 " "

грѣшниче(ца) (грѣшнии Е(а)) — asemel);

" 149 " 11 " "

язычникъ (язысникъ — asemel);

" " " 36 " "

какъ бы (какъ — asemel);

" " " 38 " "

какъ бы (какъ — asemel). Toim. täh.

стился? т. е. хотя той и другой
Пищи не ѣлъ, а отъ худыхъ дѣлъ
не отставалъ?

Не плясалъ ли?

Скверныхъ пѣсней не пѣлъ ли?
или не слушалъ ли ихъ?

По играшамъ въ рождество
Христово, или когда на огнищи
въ Петровъ или въ ѵоаниовъ день
не ходилъ ли?

Не дѣлалъ ли шутокъ непо-
требныхъ?

Честныхъ иконъ или образовъ
святыхъ не Боготворишь ли?

т. е. не почитаешь ли ихъ за
Боговъ какихъ?

Не надѣсся ли на нихъ такъ,
буттобы они спасти могли когда
тебя?

Или исцѣленіе Подалибъ твоимъ
болезнямъ?

Или можетъ быть иной образъ
любително Почитаешь за хорошій
только окладъ а другій съ него-
дованіемъ отмѣтаешь?

То есть предъ инымъ образомъ
кланяешься а предъ другимъ не
хочешь?

Почему такъ?

Или еще гдѣ образа иѣтъ то
тамъ и Богу молитися не хочешь?

Такая то есть крайняя слѣпота
человѣческаго разума, который
не обымаетъ того, что Богъ бу-
дучи невидимый Духъ вездѣ
всегда есть полный, и хочетъ
чтоб мы всегда духомъ и истин-
ною ему клявлялись и молились.

3. Не божился ли, не лялся ли
напрасно?

Не принялъ когда присяги во
лжи?

То есть безъ нужды смѣячись

se om, ehk kül seddä n̄ töist sööki
ei olle sönu, ent kurjest teggudest
es olle henda hoitnu?

Kas es olle tantsnu ehk karranu?
Üllemeeltsit laula kas es olle
laulnu? Ehk kas es olle kullelnu
neid?

Mängmissile kristusse sündimissel
(ehk talsil pühhil) ehk kuña Petri,
ehk jani päiwäl tullele kas es olle
käünü Sina?

Kas es olle siña tēnu kõlbmat-
tit mānga, ehk illotuid narmissi?

Ausit kojosit, ehk pühhi palgit
kas ei arwa siña jumalas? se om
kas jumala auwo neile ei anna
sina? ehk et neimä ollessi mär-
dätse jumala?

Kas ei loda siña neide päle ni-
da, ötsekui neimä wöissi awitada
siño kuña?

Ehk ärrä süttitämist aṇassi siño
többille?

Woip olla ehk mõnt koju armas-
talikkuld auwustat temä hä illo
perräst, ent töist põlgamisega ärra
heidät.

Se om mõnne koju een kumar-
dat, ent töise een ei tahha siña
kumardada?

Milles nida?

Ehk weel koh pühhä koju ei olle,
sis sääl jumalat eggi pallelda ei
tahha?

Särdäne om sis perrämäne jñe-
misse moistusse söggödu, kumb ei
tuñe seddä, et jumal, ke om üts
näggämätta Waim, eggäl ajal kei-
gin paigun om täwweline, n̄ tah-
hap et meije eggäl ajal Waimuga
n̄ töttöga teddä kumardassi n̄ pal-
lessi.

Kas siña es olle wandnu asjanda?

Kas es olle siña ärrä salgamist
ehk wandet kuna wasta wötnu wöl-
sussen?

Se om häddäta naarden jummal

имя Божіе или Христово не при-
зывать ли?

Не кощунствовалъ ли?

То есть Божественныя или цер-
ковныя слова выговаривалъ кому
ради смѣхотворенія.

Не сквернословился ли или ру-
гался?

Не предалъ ли кого сатанѣ или
чорту?

Не отвергалъ ли, или не ху-
лилъ ли святыхъ Христовы тайны?

Или Божію Матерь или кого
изъ святыхъ?

За что такъ?

Не хулилъ ли какого Божіего
созданія?

Что тебѣ худо Показалось?

Престань злохуличе отселе
такъ смертно согрѣшать!

Вѣришь ли, что Богъ все весьма
хорошо сотворилъ, и все преиз-
рядно дѣлаеть всегда?

(Järgneb vene-slaavi keelne tekst 5. Moosese raam. 23, 21. T. L.).

Не преступилъ ли клятвы сво-
ей или обѣта какого?

Естли ты когда что обѣщалъ
въ церковь или Богу учинить, то
здѣлай!

Не божись, не клеиись, не хуль
и не сквернословся отселе!

Въ молитвѣ и въ нуждѣ толко
имя Божіе со страхомъ упоминай.

Почитаешь ли воскресныя дни
и великія Праздники?

въ такія дни не работалъ ли?
или заставлялъ работать?

Ходилъ ли въ такія дни въ
церковь святую?

Для чего не ходилъ?

Не отъиной отселе ходи!

Не ленился ли въ протчія дни
работать?

ehk Kristusse nime kas es olle suh-
he wötnu?

Kas es olle naljaheitnu?

Se om jumala ehk kerku sõnnu
kas es olle kelle naaru teggemisses
suust wälja ajanu?

Kas roppotsit sõnu ehk häütut
juttu es olle siina lobbisenu?

Kas satanale ehk kurratille ked-
dä es olle ärrä andnu?

Kas es olle siina ärrä heitnu, ehk
laitnu pühhi Kristusse salaussi?

Ehk jumala Emaat, ehk keddä puh-
hist, jumala sulasist?

Mink perräst nida?

Kas ei olle siina laitnu märäst
jumala tekko ehk loiust?

Mes siinole näkkii kurri ollewat?

jattä mahha siina kurjaste laitja
sest ajast nida rassedaste pattu
teggemäst?

Kas siina ussut et jummal keik
wäega hääste omtennu, nink keik
priskide teep eggäl ajal?

Kas siina es olle ülle astnu oma
wande ehk märdätse towotusse ülle?

Kui siina middä kuina ollet towo-
tanu kerikohhe ehk jummalalle tettä,
sis peät siina ärrä tallitama.

Ärrä pruiku mitte jumala nime
asjanda. ärrä wandko, ärrä laitko,
n roppost juttu ärrä tekko mitte
sest ajast!

Palwussen nink häddän ine ju-
mala nime hirmuga peat mällehtäma.

Kas siina auwustat aig pühhi nink
muid suuri pühhitsemissi?

särdätsil päiwil kas siina tööd es
olle teinu? ehk kas es olle ka käsknu
tööd tettä?

Kas siina särdätsil päiwil ollet
pühhä koggodusse käinu?

Milles siina ei olle käinu?

Wimate sest ajast siina peät käima!

Kas siina es olle muil päiwil olnu
laisk tööd teggema?

въ церквѣ не смѣлся ли?
 Не разговаривалъ ли? тамъ?
 Къ смѣху не побудилъ ли кого?

Со страхомъ Божиимъ тамъ стой,
 слушай, Помни, что читають,
 Поютъ, и чему учать да и дома
 разскажи!

Не ленился ли Богу молится,
 Прославлять и благодарить Его?

Знаешь ли какія молитвы?
 и читаешь ли ихъ часто?

Не отмѣнно Отче нашъ, вѣры
 православныя исповѣданіе, десять
 заповѣдѣй Божіихъ и Богородич-
 ную молитву выучи и читай
 почаще благоговеніемъ!

Бога бойся краинѣ, люби сер-
 дечно болше всего и почитай Его
 всегда!

5. Государя, Пастырей церковныхъ
 вышшихъ и иижнихъ, высокихъ
 властей, духовнаго своего Отца,
 родителей, учителей, благодѣте-
 лей и всѣхъ старшихъ Почитаешь
 ли съ любовію достойно?

Не послушался ли изъ нихъ
 чѣго Приказанія и Повеленія?

Не бранилъ ли кого изъ нихъ?

Не осудилъ ли кого нибудъ?

Не пересмѣялъ ли кого?

Дѣтей или домашнихъ твоихъ
 обучаешь ли страху Божиему, и
 наставляешь ли къ добродѣтели?

Обучай и наставляй къ тому!

Будь ты имъ во всѣмъ добромъ
 дѣлѣ хорошимъ Примѣромъ!

Ты и всякаго человѣка люби
 и почитай!

6. Не убилъ ли ты кого какимъ

Kas kerikun ei olle naarnu?

Kas ei olle säääl tühja kõnelnu?

Kas es olle keddä naarule kihho-
 tañu?

Jumala hirmuga säääl peät siina
 saisma, kuulma, melen piddäma kei-
 ke seddä, mis loetas, laudas, ñ õppe-
 tedas, seddä peät siina kotton eggi
 ärrä ütlema!

Kas siina es olle olnu laisk jum-
 malat pallega, kitma nink tennäma
 teddä?

Kas mõistat siina märdätsi palwit?

Nink kas saggede loet ka neid?

Keigite, Meije jssa, õigeausa ussu
 üllestuñistamise, jumala küme käs-
 ku, nink jumala süüitajale terwitä-
 misse palwe, siina peät ärrä opma,
 ñ luggema saggembaste jumala
 peljoga!

Wimäte siina peät jumalat pelgä-
 ma, keige enämbäste süddamelikkuld
 armastama, nink auwustama teddä
 eggäl ajal!

Kuningat, üllembit nink allam-
 bit kerku Karjusit, kõrgit üllewalit-
 seit, oma waimolikku jssad, lihhalik-
 ku jssad, Emäd, Õppetait, häteggijt
 nink keiki vanembit kas sina auwus-
 tat kui wäard om armastussega?

Kas siina ei olle wasta panden
 ärra põlgnu näide sõña n käsk-
 mist?

Kas neide seäst keddä ei olle
 törrelnu?

Kas keddä ki om es olle ärrä
 sundnu?

Kas es olle ka keddä irwitelnu?

Latsi, nink sino koddõ rahwast
 kas õppetat jumala hirmu tundma
 nink kas juhhatat hä pole?

Siina peät õppetama nink juhha-
 tama neid se pole!

Siina peät ollema näile keigen
 hään töön kaunis eenkojos!

Ka siina ekkä ütте jñemist ar-
 mastaggo nink auwustaggo!

Kas es olle keddä siina ärrä

образомъ? когда? за что?

Не испортилъ ли кого чимъ?

Можетъ быть и чрезъ другаго?

Младенца во чревѣ не умертвила ли? или иначе не убила ль?

Не Пила ли чего смертоноснаго или ложеснѣ своихъ чимъ не напоилалъ чтобъ дѣтей не было?

Не убилъ ли кого до Полу-смерти, или здравіе чіе Повредилъ?

Не побудилъ ли кого къ убійству? къ дракѣ, или къ брани?

Въ унынїе или въ отчаянїе не Привелъ ли кого когда?

Во гнѣвъ и ярость не Привелъ ли кого?

Не иаучилъ ли кому Поитить къ колдунамъ, ворожѣямъ, или куды къ иному грѣху?

Не упоилъ ли виномъ кого къ смерти?

Когда увидѣшъ гдѣ драку, разнимай Естли возможно тебѣ?

Ты береги здравіе ближняго то есть всякаго человѣка какъ собственное свое.

7. Не укралъ ли у кого чего нибудь?

Не отнялъ ли насилно чего у кого?

Воровъ, грабителей, и разбойниковъ не скрывалъ ли у себя?

Не училъ ли кого къ воровству и разбою?

вѣдалъ

Или зналъ, о ворахъ, Плутахъ и

tapnu kuma wisiga? kuña? mink perräst?

Kas es olle siña keddä ärrä riknu minkaga?

Woip olla töise jñemissegi ülle?

Latsekeist oṃa kōttu sissen kas es olle ärrä surmanu? ehk muido kas ei olle ärrä tapnu?

Kas sina middä es olle jonu ärrä surmatawwat, ehk seddä allomast liikmide kottust, mis laste wäljatullemisse usses om, kas es olle minkaga sedda kesset jotnu, et latsi es saasi?

Kas es olle keddä pooleni surmani ärrä tapnu? ehk kenka terwiist ärrä riknu?

Kas es olle kihhotanu keddä ärrä tapmisse, tappelusse, kisklemisse, tülliteggemisse nink törä poole?

Ärrä-tülgästämisse, ehk perrätusse sisse, (-koggoni holetusse ehk lootussest ärrä heitmisse sisse) kas es olle kuña kedda saatnu?

Wihha ñ suure mele pahha sisse kas es olle kedda saatnu?

Kas es olle juhhatanu keddä minnema nõidu ñ wõlhu mano ehk kohhe muu pattu pole?

Kas es olle keddä winaga lijaste jotnu surmani?

Kuna siña saat näggema kohriido, sis, kui woit, peät ärra lähhotama!

Sina peät lähhembä se om eggäütte jñemisse terwust hoitma nida, kui ainust oṃa!

Kas es olle siña middä kelt ärrä warrastañu?

Kas es olle middä kelt wäggisi ärrä wõtnu?

Wargit, kiskijt ñ rööwlet kas es olle warjanu oṃan majan?

Kas es olle juhhatañu keddä wargussele nink rööwmissele?

Ehk teedsit siña wargit, heritsit,

машеиникахъ а не доносишь кому изъ вышшихъ?

Самъ не мошенничать ли?

Не обмаивалъ ли кого въ торговлѣ или въ словахъ?

Не осиротилъ ли кого?

Не утаилъ ли у себя чужова добра даниаго иа збереженіе тебѣ, или какой вѣщи?

Наемнику или работнику твоему по зговору и общанію все ли заплатилъ?

Не обидѣлъ ли сиротъ и вдовицъ?

Смотри ничего не бери чужова но своими трудами синискивай? (selle venekeelse teksti osa peal leidub viis ära hangunud mustakapruuni karva vaha küünla ära hangunud tilka, arvatavasti vene kiriku küünla tilgad. T. L.)

8. Не прелюбодѣйствовалъ ли? Съ чужою женою, или съ дѣвкою, или съ мужескимъ Поломъ, или со скотиною не здѣлалъ ли какого грѣха?

Съ чужимъ мужемъ, или съ кѣмъ инымъ не согрѣшила ли?

Или съ какою имянно роднею?

Не здѣлалъ ли какова насилничества съ малолѣтнею?

Сколько разъ съ кѣмъ?

Или рукою своею дѣтородиаго своего уда ие забавлялъ ли?

Не былъ ли сводникомъ?

Не была ли сводницею?

Не побудилъ ли кого къ какому блудодѣянію?

Въ воскресныя, праздничныя и Постныя дни или въ посты не осквернилъ ли Постели своей?

nink punga hiiljit, Ent es olle ärrä kulutañu kelle wanembist?

Siña essi kas es olle punga hiilja olnu?

Kas es olle keddä arrä petnu kauplemissen, ehk sõnuga?

Kas es olle keddä waises teiñu siña?

Kas es olle ärrä (mahatõmmatud: „salganu“ T. L.) peednu (ehk kini piddama?) siñia wõra hääd siñiole hoitmisses antud, ehk märäst asja?

Palgalissele ehk siñio tõteggiale kõñõt nink towotust mödä kas keige ollet ärrä tassonu?

Kas siña waesilt ñ läsiñt middä ärrä es olle wõtnu?

Kae middägi wõrast siña ei peä ärrä wõtma, Ent oña waiwaga peät otsma!

Kas siña abbiello ärrä es olle riknu? se om kas es olle horust tennu? Wõra naisega, ehk tütrikuga, ehk meiste rahwaga, ehk tõpraga kas es olle teñu märäst pattu? se om portmist?

Wõra mehhega ehk mu kinkaga kas es olle häbbemätta patnu?

Ehk märdatse höimuga niñeld?

Kas es olle mõnt wäikest wägigisi ärrä wõrknu?

Mitto kõrda es ollet kinkaga tennu?

Ehk oña käega allomast latsestüñitäwät lihha kas es olle hällitsenu?

Kas es olle keddä horust teggema kokko saatnu?

Kas es olle siñia keddä kihhotanu märdatse portmisse sisse?

Aig nink muil suuril pühhil päiwil, ka paastul ñ muil pastmisse päiwil kas es olle oñe woodit ärrä pürretänu?

И съ своею женою (: съ своимъ мужемъ:) удерживайся въ такія дни а колми Паче съ чужою (: съ чужимъ:) всегда опасайся такое беззаконіе когда дѣлать!

Храни чистоту! —

будь терпѣливъ! —

9. Не лгаль ли?

Не клеветаль ли на кого всеу?

Не ушениничаль ли ие Праведно?

Въ судѣ Свидѣтелемъ ложнымъ не былъ ли?

Не имѣешь ли лукавства?

Лукавый дѣволу уподобляется.

Не скрываешь ли или и теперь не скрылъ ли чего отъ меня на исповѣди?

Скажи все чисто безъ всякаго закрытія!

Не имѣешь ли ласкательства и лицемѣрства?

Будь ты всегда Правдолюбивъ нелицемѣренъ и простосердеченъ или чистосовѣстенъ.

10. Не имѣешь ли какой Проклятой зависти въ благополучіи другаго?

А ненависти дѣвольской?

Не радовался ли о нещастіи ближняго?

Не желаешь ли кому какого зла? или не думаешь ли какъ согрѣшить?

Или не хочешь ли съ желаніемъ, чтобъ или жена, или домъ, или скоть, или денги, или Платъе, или нивы, или какое и Протчее владѣніе Сосѣда твоего было все Пред тобою?

Ты отъ такого злаго желанія отстань!

Не только не желай чего нибудь чужаго, или не только не дѣлай зла и грѣха, но и мысли отъ сердца о томъ не имѣй!

Понеже отъ худыхъ мыслей

Omagi naisega (: mehhega :) siina peät hendä kiñipiddäma särdätsil päiwil ent paljo enämbaste wõraga eggäl ajal peät hoitma hendä särdätse üllekohtu teggemisest kuña!

Hoja puhtust!

Olle kannatalik!

Kas es olle siina wõlsnu?

Kas es olle siina keelt pesnu kinka päle asjanda?

Kas es olle siina keelt kandnu kinka päle wallelikkuld?

Kohtu een kas es olle olnu siina wõlstuñistajan?

Kas ei olle siñol kawwalust?

Kawwal om kurrati sarnane.

Kas ei pedä ehk nüüd eggi kas es olle miño eest ärrä peednu middä siin pattu üllestuñistamissel.

Ütle ärrä keik puhtaste ilm keigesuggust ärräpeedmist!

Kas ei olle siñol libbedust nink sallalikkust?

Siina peät ikkes ollema õigusse armastaja, ei mitte sallalik, enge waawaimolik ehk puhta süddämelik!

Kas ei olle siñol märäst ärränetud kaddeust lähhembä õne ülle?

Nink kurrati wihkamist?

Kas es olle römustelnu lähhembä õnetusse perräst?

Kas ei hiñosta kellele marräst kurja? Ehk kas ei mõtle kuitas pattu tettä?

Ehk kas siina ei hiñosta ihkamissega seddä, ehk et wõras naine, ehk maja, ehk töbras, ehk rahha, ehk röiwas, ehk pöld, ehk mis-suggune mu siño lähhembä perris ossa siño perräld ollessi?

Olgo siño süddä kaugel särdätse halwa hiñostamisse mant!

Ei mitte nipaljo, et siina ärrä himmostaggo middä wõrast, ehk ärrä tekko kurja n pattu, Ent mõt-tit eggi süddämest ärrä olgo särdätse kurja hiño pole!

Sest et kurjest mõttist tullep

Марк.
7. ст.
21.

дѣлается всякій грѣхъ, какъ Христось говорить во Евангеліи своемъ: Изъ внутри отъ сердца, человѣческаго Помышленія злая исходятъ: Прелюбодѣнія, любодѣнія, убійства, татбы (: лжесвидѣтельства:), Лихонмства, обиды, лукавствія, лесть, студодѣнія, око лукаво, хула, гордыня, безумство. вся сія злая изъ внутри исходятъ, и скверняютъ человѣка.

Отъ ненасытнаго желанія ие Приходиль ли въ уныніе и во отчаяніе?

Сіа суть смертныя грѣхи. Чего ты себѣ не хочешь, того и другому ии кому ие желай!

Буть своимъ и малымъ доволенъ.

Богъ никого не оставляетъ безъ того, что кому неотмѣнно нужно есть къ житію.

Во всю жизнь твою всегда благодаря, славя, почитая, бояся и Призывая въ Помощь съ надеждою Бога люби сердечно Его, люби и всякаго человѣка хотябъ врага Твоего какъ самаго себя любишь.

Говори самъ какія ты грѣхи (еще) адѣлалъ?

Сожалѣешь ли ты теперь отъ сердца, что такими грѣхами Бога своего особливѣйшаго благодѣтеля Прогнѣвалъ?

Весма сожалѣй и раскаевайся!

Имѣешь ли въ мысли то, чтообъ впредь отседе всячески исправнѣе по христіански жить?

Крѣпко имѣй! Проси отъ Бога всегда чистаго сердца и хорошихъ мыслей! и дѣль.

Вѣруешь ли тому, что Богъ теперь тебѣ чисто покаявшемуся неотмѣнно проститъ ради любви своя чрезъ меня всѣ грѣхи твои?

kigesuggune pat, nida kui Kristus essi ütlep oman armoõppetussen: sissestpididijñemistesüddämestlähhä wa wälja, kurja mõtlemisse, hora jahhi, tapmisse, wargusse, ahnusse, kurjusse, kawwalus, kiimalus, kadde silm, teotaminne, korkus, rummalus. Keik nesiñatse kurja asja lähhawa sisestpidi wälja, ja tewä jnnemist rojatses.

Täütmättäst tahtmisest kas es olle sina ärrä tülgestämisse nink perrätüsse sisse saddanu?

Ne omawa surmlikku pattu.

Midä siña hiñele ei tahha, seddä muilegi ärrä tekko!

Olgo siña oma weikiga gi rahhol.

Juñal ei jätta keddägi ilma seota, mis kellele tarbis om koggoni ello ajas!

Keige siño ello ajal ikkes teñäken, kitten, auwusten, pejhaten nink abbis heigaten lotussega juñalat, peät teddä süddämelikkuld armastama, nink ekkä ütte jñemist, ehk ollessi keä siño wainlañe, nida kui essi hendä armastat.

Ütle siña essi märdätses es siña weel pattu tennu?

Kas siñol om nüüd süddämest õigede haiget mele, et särdäiste pattudega juñalat seddä Essierrähku oma häteggijat olle ärrä wihhas-tannu?

Wäega peäp haige meel, nink kahhitsemine töttöste ollema!

Kas siñol om möttöñ seddä, et eddespidi seest ajast keigite parrembide kristlikkuld ellädä?

Kindmäste peäp ollema. Palle siña Juñalalt puhhast süddänd nink häid möttit! nink tekka.

Kas siña ussut seddä, et nüüd Juñal siñole, kui ollet puhtaste kahhitsennu, saap andis andma keik sino pattu oma suure armastusse perräst miño ülle?

А если ты не вѣришь етому, то не будешь прощенъ, но гораздо съ болшими грѣхами поидешь отсюду воиъ.

По-истинѣ вѣруй такъ. Понеже безъ вѣры ничего не возможно отъ Бога получить намъ.

Перекрестившись стань на колена, и преклонивъ мало голову въ низъ и сложивъ крестообразно руки на грудь стой да молись отъ всего сердца Богу!

Господу помолимся!

Господи помилуй!

Господи Боже спасенія: с. т.

Послѣ сея молитвы.

Просиждь теперь прощенія и отъ меня. Говори такъ: Прости мя Отче (: святой :) честный и благослови, согрѣшихъ азъ душею и тѣломъ, словомъ, дѣломъ, помышленіемъ и всѣми моими чувствами душевными и тѣлесными.

Вѣдай. Если Отецъ духовный въ какомъ грѣхѣ здѣсь кого не разрешитъ, то и отъ Бога не будетъ тотъ прощенъ. А ежели здѣсь Отецъ духовный въ чемъ кого разрешить, то вѣрь что и Богъ въ томъ простить.

Теперь перекрестившись припади лицемъ на землю и лѣжи.

Господь и Богъ нашъ Іисусъ Христосъ, благодатию и щедротами своего человеколюбія, да простить тичадо (: дщи :) имярекъ, вся согрѣшенія твоя: И азъ недостойный іерей властію Его мнѣ данною прошая и разрешаю тя отъ всѣхъ грѣховъ твоихъ (встань) † (siin oli vaja „risti tähte“ teha. T. L.) во Имя Отца, и Сына, и святого Духа, Аминь.

Ent kui siina ei ussu seddä, sis ei sa mitte siinole andis antus, enge paljo suurembide pattaga saat siist wälja miinema.

Jah töttölikkuld siina peät nida uskma. Sest ussuta middägi ei woi meije jumalast saada!

Nüüd heiten rist ette saisia põlwide päle, nink painuten weid pääd alla, nink ristete käe panden kokko oma rinna päle saisa ja palle, Jumalat keigest süddämeest!

Pallelgem jssandat!

Issand heidä armo meije päle!

Oh sino sullaside önsusse Issand n. t. s.

Perräst seddä palwet.

Palle siina andisandmist nüüd minnold eggi. Ütle nida:

Miina pallen siino auwolik jssa, Anna andis minole, nink önista minod: Miina ollen pattu teinu hingega n ihhoga, sõnaga, teggoga, melega nink keiki miino waimolikki n ihholikki tundmistega!

Se olgo teede siinol, et kui waimolik Essa märdätsesest pattust keddä siin wallale ei sa päätmä, sis Jumalast eggi ei sa tolle andis antus, Ent kui siin waimolik jssa märdätsesest pattust saap keddä wallale päätmä, sis, ussu siina, et jumal eggi seddä saap andis andma.

Nüüd heiten rist otsa ette kumarda mahha n olle maan.

Meije Issand nink Jummal Jesus Kristus armo n omma jnemiste-armastamise helduste perräst andko andis siinole armas Lats N: keik siino essitusse: Nink mina, ke ei olle wäard, Preestri Miinole antu temmä melewalaga annan andis siinoie, n päästä wallale siino keigist siino pattudest (: tõsse ülles :) † Jumala se Issa, n Poja, n puhhä Waimo nimel Amen.

Сии слова суть ключи царствія небеснаго ¹⁾).

Благодаря Бога. Говори трижды слава тебе Божѣ (буди).

Перекрестившись и поклонившись разъ въ землю цѣлуй святыи крестъ.

Помни, что на крестѣ плотію распеншійся Сынъ Божій удовлетворилъ совершенно за насъ Богу Отцу своему взялъ грѣхи наши на себя!

Цѣлуй святое Евангеліе.

Обымай въ мысли всегда съ вѣрою и любовію Христа Спасителя воскресшаго плотію изъ мертвыхъ и избавившаго насъ отъ вѣчныя погибели.

Здравствуй душею (и тѣломъ) любезное чадо!

Іоан. 5. ст.
14.

Се (теперь) здравъ еси (ты) ктому (впредь) не согрѣшай, да не горше ти что будетъ.

Псал. 33, 15. Уклонися отъ зла и сотвори Благо.

Ходи въ церковь.

Готовся всимъ сердцемъ принять внутрь себя царствіе Божіе: т. е. врача душъ и тѣлесъ Самаго Христа Сына Божія твоего избавителя и Бога.

Поди вонъ.

Богъ мира и любви да сохранить тя отъ всякаго зла, а да дастъ тебѣ благодать къ дѣланію всякаго добра въ жизнь блаженную, аминь.

О Епѣтиміѣ

или о духовномъ исправленіи.

Любезное мое духовное чадо, имярекъ! Я какъ твой есмь пастырь и духовный тебѣ Отецъ, обяываю теперь тебя такимъ

1) Ääremärkuse eestik. tõlge: Need sõnad on taevariigi võtmed. T. L.

Tennä Jumalat, ütle kolmkorda Auw olgo siñole oh Jumal!

Rist ette heiten nink mahha kumarden üts kõrd anna suud pühhä ristiga.

Peä melen, et ke olli risti päle podu lihhağa, Jumala Poig om meitte eest oma Issad (omale Issale kül ärrä teñu töwweste) ärrä lepitanu, se om hiñe päle keik meije pattu ärrä wõtnu!

Aña suud pühhä ewangeliumiga.

Wõtta ümbre melen ikkes ussuga nink armastusseğa Kristust meije Õnisteggijat kes ihhoga koolijst om ülles tõusnu nink iggäwetsesst hukatussesst meid ärrä päästnu.

Terre siña hinge (ñ ihho) polest armas lats!

Kae, siña ollet terwes sanu, ärrä tekko mitte enämb pattu, et sulle middägi kurjembat ei süññi.

Käü ikkes kerikohhe.

Walmista keige süddämega jumala riiki kesset heñe sisse wasta wõtma, se om hinge nink ihho Arsti seddä Kristust Jumala Poiga siño Luñastaijat nink jummalat.

Minne wälja.

Armastusse ja rahho jumal kaitsku siño keigest kurjast, nink andko siñole oma armoandet keige sugutse häteggemisse tarbis õnsalikku ello sisse, amen!

Епѣтиміаст

Ehk waimulikust parandamisest.

Minõ armas waimolik lats Nim:!
Miña kui ollen siño karjus nink ka waimolik siñole Essa, sis nõwwõ anden kässe nüüd seddä tekko

дѣйстви́емъ, которымъ ты можешь
оказать любовь къ Благодѣтелю
своему Богу, изъ чего себѣ ду-
шевную ползу получишь. И такъ
то оно имѣетъ быть Богу благо-
угодно и благопріятно, тебѣ же
и мнѣ въ сладость и радость,
Если толко ты исполнишь теперь
это, то есть надобно тебѣ во
удовлетвореніе* Богу здѣлать
Ету добродѣтель.

*приличное

Вотъ за сей твой грѣхъ, который
называется смертнымъ и непрости-
тельнымъ. А имянно (напримѣръ)
Что ты обучаясь колдовству и
Діаволу въ служеніе себя отдалъ
самововолно отрекся отъ Бога и
хулилъ Его и Христа Спасителя,
вотъ за то по 73-му правилу С.
Василія великаго слѣдуетъ тебѣ
только при кончинѣ живота т. е.

За отступ-
леніе отъ
Бога и за
хулу на
Его (s. o.
epitiμία
Jumalast
äratagane-
mise ja Ju-
mala teo-
tuse süü
pärast, T. L.)

при смерти причастится, однакъ
дотолѣ, что тебѣ по усмотру ска-
жется, ходи всегда въ церковь,
тамъ въ притворѣ стой, и на ис-
повѣдь въ каждый годъ, да пѣй
Богоявленскую или крещенскую
воду вместо причастія, а дома на
каждые сутки клади по 20 покло-
новъ земныхъ и въ церквѣ всегда
по столкужь. Съ крѣпкою вѣрою
люби сердечно Бога и плачя
предъ Нимъ за такой грѣхъ.

За порчу
и убійство.
(s. o. epiti-
mianõiduse
ja tapmise
süü teo-
pühul T. L.)

Что ты (колдовствомъ своимъ
того (толикихъ:) испортилъ, волею
того (тѣхъ) убилъ, вотъ за то не
слѣдуетъ тебѣ по 56 Правилу Ва-
силія великаго 20 летъ причас-

siñole hääs ette wõtta, kummaga
sina voit Jumalalle õmale hä-
tegijale armastust ülles näütada,
minkast siña saat sama heñele
henge kaswu. Nink nidade se saap
tullesma Jummalale meleparraid ñ
wasta woetawwas hääs, ent sinole
ñ miñole lustis nink rõmus, Nipaljo
kui siña saat iñe seddä nüüd ärrä
täütma, se om wimäte siñol waja
om Jumalalle ärrä tettä seddä hääd
õma meleparrandamisse (mahatõm-
matud sõna: „wiljas“, T. L.) tullus.

Nätse se sañma siño pattu per-
räst, kumb õma rasseust mödä surm-
likkus ñ andisandmattas kutsutas.
Ent nimmeld (eenkojos). Et kui
siña ollet oppnu nõidma niñk kui
ka kurratile orjusses keike hendä
ollit ärrä andnu hälmelel, sis ollit
jumalat ärräsallanu nink laitnu teddä
nink Kristust Õnisteggijat, Nätse se
perräst pühhä suure Basiliusse
(: wastla :) säitsmekümnet kolmat
säädusse kässku mööda siñol tullep
iñe liggi ello otsa se om surma

liggi armoandit wasta wõtta, Ent
nikawwa, mis siñole perräst ette
ärrä kaemist saap ütteldu, käugu
siña ikkes kerikohhe, sääl saisko
siña läwwe körwal, nink pattu
üllestunnistamissele käugo siñä
eggäl ajastajal, nink jogo siña jumala
awaldamisse päiwäl ärrä ristitud
wet puhhä ossa saamisse eest. Ent
kotton eggä päiwä nink õ päle
peät katsikümnide kumarussi pand-
ma mahha, nink ka kerikon eggäl
körreal nisama paljo. Kindmä us-
suga süddamelikkuld armasta siña
jumalat, nink ikkö temä een särdätse
pattu perräst.

Et siña õma nõidmissegä sedda
(: neid :) ollet ärrä riknu, melega
seddä (: neid :) ollet ära tapnu, Nätse
se perräst (: to sañma :) suure Basilius-
se ehk Wastla wijekümnet kuwwen-

тится, однакъ дотолѣ смотри
вышь и прочее также (s. o. seda
viimast lauset tuleb nii mõista, et
seda tuleb jätkata eelmise lõike
sõnadega alates sõnadest „однакъ
дотолѣ“ jne., T. L.)

(Протчїи Епитимїи правила св.
Отцевъ или трезвость разсудка,
могутъ накладывать, а я за мою
немоцъ оставляю здѣ писать о
оныхъ.)

Еслижъ ты не исполнишь того,
что я тебѣ теперь по совѣту
объявилъ (: Или еще ежели отъ
блудодѣянїя, или отъ Божбы не
отстанешъ, или если въ церковь
Божїю по воскресенїямъ и праз-
никамъ ходить не будешъ всегда,
такъ же постится и Милостыни
давать :) то вмѣсто любви гнѣвъ
Божїй подвигнешъ на себя, (и я
уже не захочу тебѣ того грѣха
простить.) А за такой важ-
ный и едва простительный грѣхъ
не останешся никогда отъ Бога
безъ страшнаго наказанїя если
не здѣсь то въ будущей жизни.
Вмѣсто царствїя небеснаго съ
дїаволами престрашную и прего-
ресную вѣчно муку получишь.
Отъ чего Боже сохрани! Знай
что Богу надобно удовлетворенїе
за грѣхи здѣлать. т. е. надобно
жить добродѣтельно. Еслижъ ты
исполнишь тое, что тебѣ сказано
уже, то окажешъ что ты (много бы
было писать, еслибы такъ: что сей
грѣхъ, сею добродѣтелию заглаж-
дай. или какъ иначе.)

Грѣхъ возненавидѣлъ а добродѣ-
тель возлюбилъ, чимъ умили-
нишь Бога. За всякое доброе дѣло
Богъ хотя не здѣсь такъ непременно
въ вѣчности вознаградить тебя та-
кимъ богатствомъ, и такимъ сла-
дости и радости непрестаннымъ
безконечно насыщенїемъ, чего ты

dat säädusse käsku mööda siin, ei
tulle kattekümne ajastaja perräst
armoandit se om Kristusse ihho n̄
werd wasta wötta, Ent nikawwa
kae üles.

saad-
misse
käsku

(Ent muu tõise epitimia p. Esside
säädmisses kässu n̄ õige moistus
woiwa päle panda, Et miina oma
nõrkusse perräst siin jatta mahha
neid kirjutud.)

Ent kui siina ei wötta mitte seddä
ärrä tettä, mis miina nüüd siinole
nõwwo anden olle üttelnu, [: ehk
veel kui sina horapiddämist, ehk
laitmist ei tahha mitte mahha jättä,
Ehk kui siina Jumala kotta pühhil
päiwil ei nakka mitte käüma iks,
Ni samotte ka paastma nink waeste
andit jaggama:] sis Jumala armas-
tusse eest temä wihha saat sina
liugutama heñe päle, (: nink miinagi
edaspäide ei sa tahtma siinole säräst
pattu andis anda :) Ent särdätse
rasse nink waiwalt andisantawwa
pattu perräst ei jä siina kuñagi
Jumalast hirmsaste nuhtlematta,
kui ka ei siin ilman sis umeteggi
tullewan ellon, siina saat taiwa
riiki eest kurraditega suurt hirmsat
nink üllimörro piina kañatama.
(: mink eest Jumal hoidku!) se
olgo teede siinole, et Jumalale pat-
tude perräst om waja temä mele-
perrälist tahtmist ärrä tettä. se om
et süñip hääste kristlikkuld ellädä.

Ent kui ka siina seddä saat ärrä
täütma, mis siinole nüüd om jo
ütteldu, sis saat seega (paljo olles
olnu kirjutada nida: et sesama pat
sesama häätäoga peap ärrä wäre-
tämä. Ehk kui muido.) üles näütama,
et siina pattu ollet ärrä wihkanu,
ent hääd tekko ollet sanu õigede
armastama. Keige sugguste hää-
teggemisse perräst Jumal kui ei
siin sis wimate iggawetsen ellon

никогда не видѣлъ, ниже слышалъ, но ниже и подумать о томъ, не токмо сказать тебѣ возможно. Ей поистинѣ будетъ тебѣ все то по вѣрѣ твоей совершенно. Аминь.

Буди убо трѣпостасному Богу слава, честь и благодареніе всегда.

(Järgneb järgmine ladinakeelne lause all äärel:

Des mihi veniam Amice sicubi mendam hic invenies.

Eestikeeli kõlab see nii: Anna mulle andeks, Sõber, kui siin kuskil kohal wiga leiad. Toim. tõlge.)

Извѣстны уже (думаю) намъ православно греческаго исповѣданія Сыновомъ суть тѣ притчины, по которымъ въ православнокаѳолической нашей церквѣ вси изъ возрастныхъ кающихся по единому толку челоуѣку а не многіе во — обще и вдругъ предъ духовникомъ исповѣдываются, разве можетъ быть сіе только въ лазаретахъ и въ необходимыхъ мѣстахъ. Однакожъ я здѣсь оныя притчины если не въ памятованіе и въ защищеніе себѣ, то хотя по крайнѣй мѣрѣ лютерскимъ послѣдователямъ и другимъ отступникамъ не ради соблазна и досажденія но ради извѣщенія имъ свѣтлосіяющія истины, опасаясь чтобъ они ея высокоумнымъ своимъ хитромудрованіемъ паче чаянія не обидѣли, а чрезъ то бы любезной нашей матери грекороссійской церквѣ безчестія, срама и досады не претерпѣть за свои любви и всякаго пріятія достойныя устанавленія, написалъ.

saap siñole säräst rikkust ñ säräst iggawes jäädwät maggususse ñ röömu täwweust rikkalikuld kätte andma. märäst hääd siña kuñagi ei olle nännu ei ka kuulnu, kumba ei ni paljo et ärrä ütteldä sinna woissi, ent melemöttögagi ärrä arwata ei haaru.

Jah töttöste saap siñole keik se täwwelikkuld siño usku möda kätte saama. amen.

(:kolm pallelikkule:) olgo sis kolmen palgen ainulle Jummalale auw, kittus nink tennämine ikkes!

Tede ja meil õigeausa greka ussu Piddäjl oñawa nee wiat, minkade perräst õigeausan meije kristlikkun kerikun keik suureälissist kahhitseist ütsikone iñe ent ei mitte keik üttenkoon nink üttelissi waimolikko Essa een omme patta ülestunnistawa, mast se woip johtuda iñe lasaretide sissen ehk üttitsen többiste pöddömissen koan nink kitsin paigun koh woimatta se kullep. Siski miña siin need wiat kui ei melenpiddämisses ñ kaitsmisses hiñele, sis ometegi Lutterusse latsille ehk temä perrän käuille nink muile ussust ärra saddanuile ei mitte pahhandusse ñ haigusse teggemisse perrast, enge selgestepaistwa õigusse näile ülles kulutamisse perräst, seddä peljaten miña et nemä teddä oñma kõrgömelelisse ñ kawwala kombega koggematta ärrä es toukassi, ent et ka se läbbi meije armas — Emmä — — — se Greka ñ ütten wiñema kerik märäst teotust, häppi ñ melapahhandust es saassi ärrä kañatama omē säädmiste perräst, mis armas-tusse nink wastawötmisses wäard oñawa, olle ülles kirjotañu.

У насъ изъ возрастныхъ вѣкомъ одинъ толко на одинъ кающійся предъ Духовникомъ исповѣдывается а не многіе вмѣстѣ и другъ (: кромѣ толко мало вѣчныхъ, когда ихъ много будетъ вдругъ къ исповѣди:).

Первая тому есть сія причина:

Чтобъ кающійся всѣхъ и важныхъ своихъ грѣховъ не убоился и не устыдился на одинъ подробно объявлять Богу предъ духовникомъ своимъ безъ всякаго утаенія съ сожаленіемъ о томъ сердечнымъ.

Вторая причина отъ первой зависящая сія есть:

Чтобъ Духовникъ по испытаніи подробно отъ кающагося могъ бы по правиламъ святыхъ отцевъ а наипаче по осторожному своему разсудку епітѣію ему за важныя грѣхи наложить, Особливо с опасеніемъ, чтобъ недостойному т. е. безъ исправленія кающемуся не оцѣненного драгостія бисера Христа въ поруганіе и поправіе не предать, отъ чего бы Самъ Духовникъ Іудѣ предателю не уподобился, а кающійся ругателемъ и осужденнымъ не могъ бы здѣлаться.

Мат. 7. 6. Самъ Христосъ Спаситель говорить во евангеліи своемъ: Не дадите святая псомъ, ни пометайте бисеръ вашихъ предъ свиніями, да не поперуть ихъ ногами своими, и вращеся расторгнуть вы.

1. Кор. 11, 27 Святый Апостолъ Павелъ говорить: Тѣмже иже еще ясть хлѣбъ сей, или пїеть чашу Господню недостойнъ повиненъ будетъ тѣлу и крови Господней. Ядый бо и пїйй недостойнъ, Судъ себѣ ясть и пїеть, не разсуждая тѣла Господня. Сего ради въ васъ мнози

29.

30.

Meil kaswolissist eaga ütsinda iine ainus kahhitseija waimolikko Essa een pattu ülles tunistap ent ei mitte keik ütten koon nink üttelissi (: mast iine ütте wäiko ealisse, kui neid paljo saap tullemä üttelissi pattuüllestuñistamiselle:)

Esmäñe sellele om se wigga:

Et kahhitseija omē rassedit patta es pelgassi nink es häbbenessi keike wimätsit jumälalle omma waimolikko Essä een selgeste ilma kigesuggust ärrä peedmist süddämellikuld haige melega üllestuñistada.

Töine wigga eddimätses tulles:

Et waimolik Essä perräst selgede ärrä noudmist kahhitseiald woissi pühhide essi säädmiste käskä mödä ent enämbäste omä hoitlikko moistusse arwamist möödä temäle Epitimiad suurte pattude perräst päle panda, essite kawwatsemisega et sellele, ke wäörd ei olle, ñ ilma parrandusseta kahhitseijale hiñata pärlit seddä kallist Kristust ärrä teotamises nink ärrä sokmisses es saasi ärrä andma, minkast essi waimolik Essa Juda Kristusse ärrandia sarnatses, ent kahhitseia teotaias ñ süüallotses es woissi sada.

Essi Kristus õnisteggija ütlep omān armooppetussen nida: Äрге andke seddä pühhä piñele, ja ärge heidke omād perlid siggade ette, et neñäd neid ärrä ei sökku omma jalguga ñ hennast ümbre ei põra, ja teid ei kissu.

Pühhä Apostel Pawel ütlep: se perräst kes jal seddä leibä sööb, ehk Jssanda karrika sissest joob kolwatumal wisil, sel om Jssanda ihhust ja werrest süüd. Sest kes kolwato sööb ja joob, se sööb ja joob essi hiñele nuhtlust, sest et temä ei te wahhet Issanda ihho

немошни и недужливы, и спать доволни.

Третія притчина сія:

Чтобъ кающійся епитиміею отъ Духовника наложенною во первыхъ отвыкъ отъ злодѣнній своихъ (: особливо отъ предпріятаго еще въ мысли можетъ быть на вредъ или церквѣ, или Государству своему или всему обществу злаго своею умысла отсталъ бы увѣщаніемъ или тайнымъ съ нимъ Поступленіемъ:) Потомъ принеслъ бы по силамъ своимъ плоды покаянія Богу во удовлетвореніе за грѣхи.

Сірахъ.
30. 8. Иисусъ Сынъ Сіраховъ въ премудростяхъ своихъ сказываетъ: что, конь неукротенъ свирепъ бываетъ, и Сынъ самовольный прoderзъ будетъ.

Притч. Салом.
26. 3. Почему, якоже бичъ коню, и оstenъ ослу, тако жезлъ языку законопреступну. такъ мудрствуетъ Соломонъ.

Псал. 31, 9. Броздами и уздою челюсти ихъ востягнеши, не прпближающихся къ тебѣ.

Сірахъ
33, 27. А, иго и ремень выю преклоняють, и рабу лукаву узы и раны.

Евр. 12, 7. Который бо есть Сынъ, Егоже не наказуетъ Отецъ?

с. 11. Всякое бо наказаніе въ настоящее время не мнится радость быти, но печаль: Послѣди же плодъ миренъ наученымъ тѣмъ воздастъ правды.

Псал 118,
с. 71. Благо мнѣ, яко смирилъ мя еси, яко да научуся оправданіемъ твоимъ.

1. Тим. 5, 20 Согрѣшающихъ же предъ всѣми

wahhel. Seperrast om ka paljo nörku ja haigid teije seän, ja paljo maggawad.

Kolmas wigga om se:

Et kahhitseija waimolikkuld Essald päle pantu epitimiaga oimest kurjest teggudist Esält essi hendä ärrä wörutassi (: muido weel essite woip olla et ne kurja möttö, kuma kahjo teggemisses ehk keriku, ehk oma kuningrigi, ehk keige hulga rahwa päle clliwa ette woetu, jät-tässi mahha manitsemisse ehk sal-laja temäga kombe läbbi:) päläse et oma jouda mööda meleparrandamisse wilja (sukku) Jumälalle meleperräld teggemisses tosi ome pat-tude perräst.

Jesus Siraki Poig omme tarkuste sissen ütlep: et, taltsimatta hobbone saab wirtsikaks, ja Poeg, kes omma meelt mödä käib, lääp jultumaks.

Minkperräst, kui piits lähhäp hobbosela ja waliad eeslile tarwis, nenda wits halpide seljale. (kang-suitse) Seddä oppetap Salomon.

Nende suus on sulissed ja waliad, neid taltsiks tehä, et neimad muido ei tulle so liggi (32 laul 9. Salm ehk wärs.

Ent, ikke ja kangsuitse waliad murdwad kaela pehmemaks; nenda tewad piin ja waew ühhe kurja sullasse pehmeks.

Sest missugune Poeg on se, kellele issa hirmo ei anna?

Agga keik hirmoandmine, kui se kä on, ei seddä arwata römo waid kurbdusse ollewat; agga kül ta wimaks rahholist öigusse kasso neile anab, kes se läbbi on hääste öppetud

se on mulle heä, et mind on allantud, et ma so seädmisset öppin.

Kes patto tewad, neid nomi kei-

обличай, да и протѣи страхъ имуть.

Галат. 6, 1. Однако) Братіе, аще и впадетъ человекъ въ нѣкое прегрѣшеніе, вы духовніи исправляйте такового духомъ кротости: и протѣ.

Матѣ. 18, 15. Аще же согрѣшитъ къ тебѣ братъ твой, иди и обличи Его мѣжду тобою и тѣмъ единѣмъ, аще тебе послушаетъ, пріобрѣлъ еси брата твоего.

Лука 3, 8. Потомъ къ кающимся: Сотворите убо плоды достойны покаянія.

Мовс. 23, 15. (: Да не явишися предъ Богомъ тошъ.:)

Кор. 11, 28. Наконецъ, Да искушаетъ же человекъ себѣ, и тако отъ хлѣба да ястъ, и отъ чаши да пьетъ.

Евр. 12, 29 Ибо Богъ нашъ, огонь поядая естъ.

Буди — Ему слава, честь, и благодареніе всегда

kide ees, et ka teised wõttaksid karta.

Siski. Weñad, kui jñimeñe ka ühhe eksitusse sisse sattuks, sis parandage nisuggust ialle tassase waimoga. n. t. s.

Agga kui sinno wend siño wasto eksib, sis miñe ja nomi teddä eñese ja teñä keskis ükspäinis; kui teñä sind kuleb, sis ollet siña oñä weñä kassuks sanud.

Päle se kahhitseiat wasto: se-perrast kandke õiget mele-parrandamisse wilja.

ja mo palle ette ei peä mitte tühja käega tuldama.

Otsa pääl, Agga jñimeñe katsko isseennäst läbi, ja nenda sõgo temä sest leiwäsi, ja jogo se karrika seest.

Sest meije juñal on üks ärrä lõppetaja tuli.

Temäle olgo auw, kittus ñ teño ikkes.

Соборное јудино Посл: с. 22. и овѣхъ убо милуйте разсуждающе: Овѣхъ же страхомъ спасайте, отъ огня восхищающе я.

juda Apostli r. 22. s. Nink heitke mõñe päle armo wahhet pitten. Ent mõnd tekke peljoga õnsas, ñ kissoke neid tullest ärrä, ñ wihhake seddä lihhäst teotetu särki.

Псал: 17. с. 36. [: И далъ ми Еси защищеніе спасенія, и десница твоя воспріять мя:] и наказаніе твое исправить мя въ конецъ, и наказаніе твое то мя научить.

Ерितिіа
казнь

удовлетвореніе
приличное

kül-teggemiñe.
süntsa.

2 Царствъ въ гл. 24 ст. 13. Богъ Давиду Царю по раскаяніи Епитемію или казнь наложить за ослушаніе Его, т. е. за несочитаніе Его людѣи чрезъ чада Пророка одну изъ трехъ сихъ: Избери себѣ быти: или прійдутъ тебѣ три лѣта глада на землю твою: или три мѣсяцы бѣгати имаши предъ враги твоими, и будутъ гоняще тя: или три дни быти смерти въ земли твоей.

и избра себѣ Давидъ смерть.
и умилился Богъ на его.¹⁾

1) Viimased Pühakirja tekstid on käsikirjas esitatud ilma eestikeelse tõlketa.

Käsikirja esimese osa lehtede alla on üksikute sõnade kaupa järgmine ladinakeelne tekst autori enese käega kirjutatud:

Quoniam quisque hominum peccat contra praecepta Dei hanc ob rem quæstionibus quibusdam hic poenitentiam agentibus inscripsi propter non calentes potius rossiacæ dialectum. At respectu confitentis strictius agere confessionem jacet libertas in cuiusque voluntate. Sacerdos Anicetas Jacowleff 1776 anno Januarii die inscrip., s. o.: Kuna iga inimene eksib Jumala käskude vastu, olen sel põhjusel siin üles tähendanud mõningate küsimuste abil patukahetsuse käsitluse nende pärast, kes vene keelt paremini ei valda! Kuid igalühel on vabadus, arvesse võttes pihtijat, kokkusurutamal kujul pihtimist toimetada. Preester Anicetas Jacowleff, kirjutatud 1776. aastal jaanuarikuu päeval (Toim. tõlge).

Raamatud - Ajakirjad - Teated.

J. C. Hinrichs'i kirjastus Leipzgis on kõnelustamiseks lahkesti saatnud 2 järgnevat raamatut.

Friedrich Gogarten, Theologische Tradition und theologische Arbeit, Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung, Leipzig, 1927, 55 lk., hind 2 Rmk.

Fr. Gogarteni sulest on lühikese aja jooksul rida teoseid ilmunud, nii: „Illusionen“; „Von Glauben und Offenbarung“; „die religiöse Entscheidung“; „Ich glaube an den dreieinigen Gott“. — Gogarteni seisukohtade ümber on laiemale ulatuv vaieldus tekkinud. Üks küsimusist on: kas peame tagasi minema Luteri ja XVI aastasaja ortodokssete dogmaatikute juure — või edasi ehitama saksa idealistlike filosoofia alustel. Nagu teada, rõhutab Fr. Gogarten esimese vajadust. „Teoloogiline töö“ peab teoloogilise traditsiooni mõttes Luteri arusaamistele tagasi tulema ja XIX aastasaja teoloogilise traditsiooni, mis idealismile rajatud, oma tööga murdma, kui ta tõsine „teoloogiline töö“ tahab olla. See ongi põhiprobleem, mida Fr. Gogarten ülnimetatud teoses käsitleb. Sealjuures ei saa ta mööda minna mõnest tähtsast tunnetusteoreetilisest põhiküsimusest.

Fr. Gogarten näitab selles omas huvitavas teoses meisterlikult, mikspärast ei või teoloogiline töö idealistlike filosoofia aluseid jagada, olgu see filosoofia siis nii palju kui tahes läbi põimitud kristlikkudest mõtetest. Idealistlikes filosoofias ja n. n. kristlikus idealismis kuulab inimene iseennast, kuulab vaimu, „sõna enese seest“, mitte aga „sõna“ väljaspoolt minat „enesele“, ehk küll ka see sõna, mis väljaspoolt tuleb ja mida kuulatakse, inimese sisemise ilma kaudu temale teatavaks saab. Kuid põhimõtteline vahe seisab selles, et kord kuulab inimene seda ka eneses, mida Kristus eneses kuulas, teinekord aga kuulab inimene eneses seda, mida temale ainult Jumal Kristuse kaudu anda võib — temale, inimesele, kui patusele, andeksandmist. Esimesel korral on meil tegemist idealistlike filosoofiaga kristlikus rüüs, teisel korral aga teoloogilise traditsiooniga, mis Luteri kaudu piibli enese juure viib.

Kui tänapäevane teoloogia veel õigustust olemise peale omada tahab ja kui ta ära ei taha kaduda idealistlikesse ilmavaate-õpetusisse või religiooni-teadusse või apoloogeetikasse, siis peab ta Jumala sõna, mis piiblis, kui Jumala

sõna läbi elama, kui Jumala sõna võtma ja kui Jumala sõna kuulutama. Selle läbi omandab ka teoloogiline töö ja mõtlemine oma volituse ja õigustuse. See oli see suur uus elamus ja tõde, mida Luter tollekordse katoliku kiriku seisukohtade vastu esitas. Jumala sõna — õige mõistja, reegel ja mõõdupuu! See selgus paistab igalt poolt Luteri ja luterlise ortodoksse dogmaatika juurest välja ja sellepärast rõhutab Fr. Gogarten tagasitulekut Luteri juure või Luteri renessaanssi.

Selle seisukohaga tuleb võidelda ka igasuguse idealistliku filosoofia vastu, mis sügavasti kirikusse ja teoloogiasse tunginud. Mitte ei ole nii tähtis võidelda väljaspool kristliku arusaamist seisvate voolude vastu, kui just selle sisemise valeõpetuse vastu, mis ähvardab hävitada kirikut ja teoloogiat.

See, küll kõigest 55 leheküljeline Fr. Gogarteni töö on niipalju tähtis küll, et iga teoloog ja kiriku- kui ka usuõpetaja temaga tutvuneks. Igatahes peab ta selle põhjal selgusele jõudma, et inimene ainult siis piibli sõna õieti õpetada võib, kui ta ise enne piibli sõnast õpetatud on, et ta ise piibli sõna mõistmist enne õpetada ei saa, kuni ta ennast Jumala poolt õpetada ei ole lasknud selles „ühes, mis tarvis“.

H. B. R a h a m ä g i.

Prof. Dr. Wilhelm Schubart, Das Weltbild Jesu („Morgenland“, Heft 13), Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung, Leipzig 1927, 54 lk., hind 2 Rmk.

„Iga inimene näeb maailma omamoodi, ja see, mis ta näeb, ongi temale ainsaks tõelisuseks“ (lk. 53). See sõna käib ka Schubarti raamatu kohta. Tema „isiklik vaatlemisviis“ on temale „peaaegu tunnistuseks saanud“ (lk. 3). — Pärast lühikest olemasolevate hallikate ja abivahendite (Josephuse, evangeeliimide, eriti Markuse oma, arkeoloogilise uurimistöö tulemuste) mainimist kirjeldatakse esiti 1. osas aluseks järgnevale juuda rahva ajaloolist ning usulist arenemist alates a. 586. Sel teel saadud raamisse paigutatakse Jeesuse isik ja töö. 2. osa käsitleb Jeesuse suhtumist Rooma riigile, võimukandjatele ning juhtidele, kes tema jaoks arvesse tulevad. Jeesus elab oma aja usulistes kujutlustes; kreeka haridus ja laad jäävad temale võõraks. 3. osa: Jeesuse töö peab silmas ainult juute. Suhtumine vaestele ja rikkastele. Tema jüngrid ja omaksed. 4. osa: Jeesuse haridus ja silmaring, suhtumine loodusele. Siinkohal leidub ilus maastiku ning Jeruusalemma kirjeldus (lk. 29—31). 5. ja 6. osa käsitlevad Jeesuse suhtumist seadusele ja prohvetitele, Inimespoja probleemile ja variseeridele. Aegamisi küpseb tema messiateadvus. Piiritu usaldus Jumala vastu, kuid selle kõrval paindumatu determinism. 7. osa: Jeesuse laad ja isik. 8. osa: Jeesuse ilmapuutlus — jumalariik.

On olemas ilus lookene vanast Franz Delitzsch'ist († 1890). Kui keegi oma kahetsust oli väljendanud, et Delitzsch kui suurepärane Palestiina ja selle ajaloo tundja pole oma silmaga Püha maad näha saanud, vastas tema: „Eks ma seda kõike vaata kord ülevalt“. — Usurõõmsat ülevalt-vaatlemist Schubarti raamatukeses leida küll ei ole. Maistesilmadega ta näeb ja tahabki näha — maist.

Evangelistide kohta langevad järgmised otsused: „Kõige suuremat ettevaatust on tarvis, nagu igaüks teab, Johannese evangeeliumi kohta, kuna see ei tahagi Jeesuse elu jutustada, vaid eelvõetud ilmavaatesse paigutada... Ei esimene evangelist, kes toob juure võõraid vaatekohti, ega tänapäev kaugelt ülehinnatud Luukas oma poolharidusega ulatu Markuseni... Iga tähelepanelik

lugeja tunneb igal sammul, kui vähe need jutustajad seda meest mõistsid, kellest nad kõnelevad (lk. 5). „Tema kõige paremast“ said nad aru „ainult ülivähe“ (lk. 36). Nendel otsustel ei puudu ju osaline õigus. Kuid esitatud kujus tõrjume nad tagasi. Muidugi ei suudeta Jeesust täieliselt mõista, kuid kas just peab sellepärast ütlema: „Jeesus teadis enda üksi olevat, ilma endasarnaseta, keset inimesi ja sõpru, kes viimselt midagi temast ei aimanud“ (lk. 47).

Jeesusest ja tema tööst öeldakse: „Vastu tahtmist, võib öelda, libises Jeesus teatavasse seisukohasse oma riigi vastu, poliitilisse osasse ja hukkuski sel tagajärjel“ (lk. 22). „Jerusalemma vastu purunes tema töö, ja koguni tema ise“ (lk. 31). „Tema töö asjatu, omaksed truudusetud, tema ees kadu, üksi ta seisab koletise ees . . . Viimaks ta kaotab oma Jumalagi: miks oled mu maha jätnud? Ta suri lõpmatu mahajäetuse tundes, saatusest purustatuna“ (lk. 46). „Mõte lunastusest ohvrisurma läbi käib risti vastu kogu tema jumala- ning ilma-vaatele“ (lk. 51). Kõlab siis küll juba nagu vähe lepitavamana, kui viimaks öeldakse: „Tema ilmakujutus, jumalariik, kestis veel üle tema surma“ (lk. 53). — Meie arusaamine Jeesuse isikust ja tööst, mis juba oma alustes erineb autori omast, vajab nende näidete järel vaevalt veel erilist kinnitamist.

Rõhutamise kõrval, et tihti ei saavat kindlaid otsusi anda, leidub siin-sääli väiteid, mis vahest ometi liig suure kindlusega esitatakse, nagu näit. lause: „Alles oma elu lõpul nägi Jeesus oma silmaga templit“ (lk. 18). See vastab sinoptikute kujutusele, sest nemad tahavad Jeesuse teed sel kujul tähendada. Muidugi võib Marta ja Maria lugu (Luuk. 10, 38—42) mujale paigutada kui just Betaaniasse, kuid vaevalt see suudab rahuldada. Ja pealegi kõneleb Jerusalemma kohta käiv „kui sagedasti“ (Matt. 23, 37) küllalt selget keelt.

Töö nagu Schubarti „Jeesuse ilmakujutus“ võib mõnelegi mõttele äratada, kuid enamasti küll niisugustele, mida sünnitab vasturääkimise tarvidus. Sel viisil võib seegi töö edendada süvendust Jeesuse isiku ja töö hindamises.

* * *

O. Seesemann.

Uues, VI trükkis on ilmunud Jeena kirikuloo professori **Karl Heussi** teos: **Kompendium der Kirchengeschichte**, Sechste, neubearbeitete Auflage, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1928, 482 lk.

Vaevalt 20 aasta jooksul on see teos juba 6-es trükkis ilmunud. Oma teosega pöördub autor, nagu ta ise I trüki eessõnas seletab, esimesel joonel üliõpilaste poole ja kõige pealt algajate poole, et neile esimest sissejuhatust kirikuloosse anda.

Raamat võiks siis ehk ka veel kirikuõpetajatele, usuõpetajatele ja ajaloolastele hõlpsaks orienteerimise vahendiks olla. Autor püüab vaheteed käia suurteoste ja enam visandeid esildavate teoste vahel. Vastavalt peab ta eriti silmas teksti arusaadavust, dispositiooni ülevaatlikkust; ülevaatlikkuse saavutamiseks, aga ka peassjade eraldamiseks kõrvalasjust on tarvitatud mitmesuguseid kirjatüüpe.

Kuna IV trükk aastal 1919 sisaldas 638 lk., vähendati inflatsioonihäda sunnil V trükk (a. 1922) märksa ja VI trükk on nüüd jälle V trüki suuruseks jäänud (482 lk.).

Arvesse võttes teose mainitud omadusi, on see „Kompendium“ meie usu-teadlaste juures soovitud ja tarvitud leidnud. Teose meeldivaks küljeks on ka asjalugu, et siin kirikuloo sündmustikku jälgitakse (niipalju see võimalik on)

kuni olevikuni. Käesolevas trükis on lõpupeatükk: „Die Kirche unter den Einwirkungen und Nachwirkungen des Weltkrieges“ (lk. 439—459). Ka Eestimaa ja Lätimaa kohta on mõned read öeldud (lk. 451). Kahjuks on autori informatsioon selles suhtes puudulikum olnud kui muidu. Ta kirjutab muu seas: „Vene revolutsioonist 1917 peale on eesti ja läti natsionalism ja enamline soldateska hirmsasti mõllanud...“ Meie ei kahtle, et see natsionalismi suhtes ebaõige lause ja mõned muud ebatäpsused järgmises uues trükis parandatakse.

* * *

O. Sild.

Käsisõnaraamat „**Die Religion in Geschichte und Gegenwart**“ (mis ka meil tellijaid ja tarvitajaid on leidnud) on hakanud ilmuma II trükis (J. C. B. Mohr'i kirjastus — Tübingen).

„D“ tähe all sisaldub muu seas: „Dorpat: I. Bistum“, millest lühidalt räägib Arbusov, ja „Dorpat: II. Universität“, millest pikemalt räägib Gruehn.

Viimase artikli I osas püüab autor kokku võtta Tartu ülikooli ajalugu, rõhutades ülikooli asutamisel ja arenemisel „vana balti-saksa positsiooni ajaloolist kultuuritahet“.

Artikli II osas räägitakse Tartu ülikooli usuteaduskonnast Vene ajal ja Eesti ajal. Rääkides eesti usuteaduskonna asutamisest öeldakse, et peale 2 „vana“ fakulteedi liikme kõik teised olid eesti kirikuõpetajate hulgast (rp. „eesti praost H. B. Rahamägi“) nimetatud. Iseloomustav on, et autor ei nimeta viimast rp. igatüht a m e t i t, milles keegi enne usuteaduskonda-tulemist on seisnud, niisamuti ei nimetata ka neid ligemaid suhteid, mis kahel eesti liikmel juba eelmiste fakulteetidega on olnud. Tahetakse muljet äratada, et neil kõigil puudus arusaadavalt igasugune teaduslik kvalifikatsioon, mis aga teatavasti tõele ei vasta. Teiselt poolt paigutab autor magistri-eksami põhjal Tartu usuteaduskonnas habiiteerunute jätkajaks W. Gruehn'i, välja jättes eesti fakulteedi tõelised magistri-(rp. doktori-) promotsioonid, kuna aga cand. W. Gruehn teatavasti habiiteerus eesti fakulteedis i l m a (k õ r g e m a) t e a d u s l i k u a s t m e t a. Kõige sellega sobib, et Tartu eradotsent W. Gruehn esineb raamatu kaastööliste nimekirjas Tartu „professori“ nime all.

* * *

O. Sild.

Prof. K. Grass'i surmaga vakantseks saanud **U. T'i teaduse õppetoolile**

Tartu ülikooli usuteaduskonnas **valiti** usuteaduskonna koosolekul 16. mail s. a. *mag. theol.* ja *dr. phil.* **Otto Seesemann** korraliseks professoriks. Valimisega ühines nõukogu 25. mail s. a.

Otto Seesemann on sündinud 7/IX. 1866 (u. k. j.) Miiitavi usuõpetaja Heinrich Seesemann'i pojana, õppis Viljandi keskkoolis ja Tartu ülikoolis, täiendas ennast Leipzgis V. T'i teaduse alal, tegi 1895 filosoofia doktori eksami ja redigeeris 2 a. „Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina-Vereins“; 1898 tegi usuteaduse litsentsiaadi eksami ja habiiteerus eradotsendina. 1899 omandas ta Tartu ülikooli magistri astme ja 1900 *venia legendi*. 1900—1912 oli siin eradotsendiks, 1912—1914 dotsendiks ja 1914—1916 erakorraliseks professoriks, Eesti usuteaduskonnas anti prof. Seesemann'ile õppeülesandeid tarviduse korral, vare malt V. T'i teaduse alalt, lõpulejõudval poolaastal U, T'i teaduse alalt; alaliseks tegevuseks oli tal sel ajal koolitöö Tartu linna saksakoolis. 1919—1921 oli ta ülikooli saksa koguduse asetäitja õpetaja. Tema teostest on nimetada: „Die Ältesten im Alten Testament“, 1895; „Israel und Juda bei Amos und Hosea“, 1898; „Die Darstellungsweise der Chronik“ (Mitteil. u. Nachricht. 1899); „Von

wahren und falschen Propheten“ (Mitteil. und Nachrichten 1910). — Soovime valitud professorile õnnistusrikast tööd fakultedis.

* * *

Theodor Häring †.

Mõni nädal enne oma 80-aastast sünnipäeva suri Tübingenis prof. *Dr. Theodor Häring*. Th. Häring sündis 1848. aastal Stuttgartis, oli siis repetendiks Tübingenis, kirikuõpetajaks Calwis ja Stuttgartis. 1886. a. sai professoriks Zürichi ülikooli, kust teda peale A. Ritschli surma Göttingenisse kutsuti, viimase järeltulijaks. 1895. a. võttis ta kutse Tübingeni, oma kodumaa ülikooli vastu, kus ta aastakümneid dotseeris ja kus ta ilma haiguseta, südamerahanduse tagajärjel suri.

Oma vaadete poolest kuulub Häring Ritschli pooldejate vanema generatsiooni hulka ühes Jul. Kaftan'iga, Lobstein'iga, Mezger'iga, Kattenbusch'iga, Wendt'iga, Scholz'iga. Kuid iga tõsine õpilane toob meistri vaadetes ka midagi uut. Th. Häring katsus A. Ritschli kuivale süsteemile anda enam tunde-joont sellega, et ta Ritschli vaateid uuema aja pietismiga sünteetilisse ühendusse püüdis viia, mis temale täiesti korda läks. Vastavalt tema enese tunderikkale soojale iseloomule kannavad ka tema teosed seda pitseri. Oma süstemaatilised vaated on ta kokkuvõtnud kahes teoses: „Der christliche Glaube. Dogmatik“ (Stuttgart 1922^{II}) ja „Das christliche Leben. Ethik“ (Stuttgart 1914^{III}). Mõlemad teosed on kirjutatud sügavast, soojast ristiusu elamusest ja on kergesti arusaadavad oma stiili poolest.

Ühes piinliku teaduslikkusega avaldas ta sügavat mõju terve generatsiooni Württembergi vaimulikkude peale, keda tema kasvas, oma isikliste omadustega. Heameelega tsiteerinud ta mõtteteadlase Schelling'i sõna: „ainult isiksusline võib isiksuslist tervendada“. Seda sõna võib ka tema elu mottona võtta.

Th. Häring rõhutas ühelt poolt usuteaduse iseseisvust igast kõrvalmõjust; teiselt poolt aga näitas ta alati: Usuteadus teenib kirikut.

Tartu ülikooli usuteaduskonna 1923. a. II semestri süstem. seminarist osavõtjad, kellel võimalus oli Häringi mõttekäiku süveneda ja tema ususoost tunda, ka kui meie mitte igal pool tema vaateid ei võinud jagada, soovime temale tagant järele rahulist hingamist Jumalas. * * * H. B. R a h a m ä g i.

Toimetusele tulnud ajakirjad :

Teolooginen Aikakauskirja, 1928, v. 2 (erinumber: Soome esimene ülemaaline usuteadlaste ja -õpetajate koosolek Helsingis 3.—5. jaan. 1927) ja v. 3.

Protestantline Ilm, 1928, Nr. 4.

Ajalooline Ajakiri, 1928, Nr. 1.

* * *

Teade lugejaskonnale.

Kuna „Usuteaduslise ajakirja“ asutamisel vastutava toimetaja ameti ei olnud mõeldud alalisena ja senine toimetaja palvega esines, teda sellest ametist vabastada, valis usuteaduskond uueks vastutavaks toimetajaks professor **E. Tennmann'i**, arvates 1. juulist s. a.

Toimetuse aadress on sellepärast mainitud ajast peale: **Tartu, Veski t. 20.** **Toimetus.**

Usuteaduslisi oskussõnu.

Karitas (*caritas*) — (kristlik ligimese-) armastus.
 Karma — karma.
 Karmeliter — karmeliidid, karmellased.
 Karneval — karneval.
 Karpofraatianer — karpokratiaanid.
 Kartäuser — kartuuslased.
 Karwoche — vaikne nädal, kannatusenädal, suurnädal.
 Kasualien — kasuaalid.
 Kasualreden — kasuaalkõned, ametitalituse-kõned, juhukõned.
 Kasuistif — kasuistika.
 καταβασία — katabaasia, allatulek.
 Katafalk — surnulaudis [-laudsi].
 Katakomben — katakombid.
 κατασάριον — surnulina, katasark(ion).
 Katechese — katehhees.
 Katechet — katehheet.
 Katechetenschule — katehheetide-kool.
 Katechetif — katehheetika.
 Katechismus — katekismus.
 Katechumen — katehumeen.
 Katechumenat — katehhumenaat.
 Kategorie — kategooria.
 Katenen — kateenid, koondkommentaar.
 Katharer — kaatar, kaatarlane, puhtlane.
 Katharinennorden — katarinaaordu.
 -schweiser — katarina-öed.
 Kathedra — õppetool.
 Kathedraalfirche — katedraalkirik.
 -schule — katedraalkool.
 καθισμα — katism.
 Katholik — katoliiklane, katoliik.
 καθολικός — katolikos.
 katholisch — katoliiklik, katolik, katoliku; üldine.
 katholische Briefe — katoliiklikud kirjad, katoliku kirjad.
 -Kirche — katolik kirik.
 Katholizismus — katolitsism.
 Kausalität — kausaalsus, põhjuslikkus.
 Keilschrift — kiilkiri.
 Kelf — karikas.
 -entziehung — karikakeeldus.
 -freit — karikatüli.
 -weife — karikapühitsus.
 келиодство — eralus.
 κελιον, келья (Zelle) — erala, kong.
 κελιότης — eralane.
 Kellermeister (келарь) — keldriülem.
 keltische Kirche — kelti kirik.
 Kenniter — kenniidid.
 Kenosis (Selbstentäußerung Christi) — kennoos (kenosis), enesetühjendus.
 Kerker — vangikoda, vangla.
 Kerubim — keerubid.
 κήρυγμα — kuulutus.
 Kerntif (Homiletik) — kerüktika.
 Kerzenweife — küünlapühitsus.

Kethubim — vt. Hagiographa.
 Kettenbücher — ahelaraamatud.
 Kether — ketser.
 Ketheri — ketserus.
 Ketherprozeß — ketseriprotsess.
 -taufe — ketseriristimine.
 Kewchheit — kasinus.
 κιβωριον — baldahhiin, rääst [-stu].
 Kind Gottes — jumalalaps.
 Kinderarbeit — lastetöö.
 -bewahranstalten — laste-varjupaigad.
 -erziehung — lastekasvatus.
 -fürsorge — laste-hoolekanne.
 -glaube — lapseusk.
 -gottesdienst — laste-jumalateenistus.
 -heim — lastekodu.
 -kommunion — lastekommunioon, laste-armulaud.
 -kreuzzug — laste-ristisõda.
 -lieber — lastelaulud.
 -mord — lastetapp, -tapmine.
 -opfer — lapsohver, lasteohverdus.
 -pflege — lasteravitusus.
 -psychologie — lastepsühholoogia.
 -schulz — lastekaitse.
 -tag — lastepäev.
 -taufe — lasteristimine.
 Kindheit Jesu — Jeesuse lapsepõli, J. lapse-iga.
 Kindheitsangelium — lapsepõlve, -ea evangeelium.
 Kindschaft Gottes — jumalalapsus.
 Kirche — kirik.
 Kirchenagende — kirikuagenda, jumalateenistuse-raamat.
 -älteste — kirikuvanem.
 -amt — kirikuamet.
 -archiv — kirikuarhiiv.
 -armee — kirikuvägi, -armee.
 -austritt — kirikust lahkumine.
 -bann — kirikuvanne, -põlg.
 -bau — kirikuehitus.
 -beamter — kirikuametnik.
 -behörde — kiriklik ametiasutis.
 -besuch — kirikuskäimine, -käik.
 -bücher — kirikuraamatud.
 -bund — kirikuliit.
 -busz — kiriklik patukahetsus, k. meeleparandus.
 -chor — kirikukoor, -väär.
 -christ — kiriklik kristlane.
 -christentum — kiriklik kristlus.
 -diener — kirikuteener.
 -disziplin — kirikukarind.
 -feste — kiriklikud pühad; kirikupühad.
 -gebäude — kirikhoone.
 -gebet — kirikupalve.
 -gebote — kirikukäsud; kiriklikud käsud.
 -gefäße — kirikunõud, -riistad, -astjad.

Kirchengemeinde — kirikukogudus; kihel-
kond.
-gericht — kirikukohus.
-gefang — kirikulaul.
-geschichte — kirikulugu.
-gefehe — kirikuseadused.
-gewalt — kirikuvõimus.
-glaube — kiriklik usk; kiriku-usk.
-inspektion — kiriku järelevalve.
-jahr — kirikuaasta.
-fasten — kirikulaegas.
-konferenz — kirikukonverents; kiriklik
konverents.
-kunde — kirikutundmine; kirikuteadus.
-lasten — kirikukoormised, -kulud.
-lehre — kirikuõpetus.
-lied — kirikulaul.
-musik — kirikumuusika.
-ordnung — kirikukord, -korraldus.
-patron — kirikupatroom.
-politik — kirikupolitika.
-recht — kiriku-õigus.
-reformation — kirikureformatsioon.
-schändung — kirikupilastus, -teotus.
-schiff — kirikulööv.
-schmuck — kirikukaunistis, -ehe.
-siegel — kirikupitsat.
-sitten — kiriklikud kombed.
-spaltung — kirikulõhe.
-sprengel — kihelkond.
-staat — kirikuriik.
-statistik — kirikustatistika.
-steuer — kirikumaks.
-strafe — kirikukaristus.
-tag — kirikupäev.
-väter — kirikuisad.
-verfassung — kiriku põhikord.
-versammlung — kirikukongress, -koos-
olek.
-verwaltung — kirikuvalitsus.
-visitation — kirikuvisitatsioon, -katsu-
mine.
-vorstand — kiriku-eestseisus.
-wahl — kiriklik valimine.
-zehnte — kiriklik kümnis.
-zucht — kiriklik kari [kari].
Kirchhof — surnuaed, kalmistu.
Kirchlichkeit — kiriklikkus.
Kirchspiel — kihelkond.
Kirchweihe — kirikupühitsus.
Klagelied — kaebelaul.
-weiber — kaebenaised, nutunaised.
Klarissen — klarissid, Püha Klaara ordu
liikmed.
kleingläubig — nõdrausuline, väheusklik.
Klerikalismus — klerikalism, kiriklus.
Kleriker — klerik, kiriklane.
Klerus — klerus.
Kloster — klooster.
-brüder — kloostrivennad.

Klosterfrauen — nunnad.
-schulen — kloostrikoolid.
Knabenliebe (Päderastie) } — poisipilastus.
-schandung
Knecht Gottes — Jumala sulane.
Kniebeugungsstreit — põlvitamistüli.
Koadjutor — koadjuutor.
κοινωβίτης — ühiselulane.
κοινόβιον — ühiselu.
κοινωνισόν — armulaulaul.
Kollekte — korjandus; palve.
Kollision d. Pflichten — kohuste kollisi-
oon, k. kokkupõrge.
Kommunikant — (armu)lauline.
Kommunion — kommunioon, ühendus;
püha-õhtusöömaaeg, armulaud.
Konfession — konfessioon, usutunnistus.
Konfessionalismus — konfessionalism.
Konfessor (Befenner) — konfessor, tunnist-
leja.
Konfirmand — konfirmand, leerilaps.
Konfirmandenlehre — leer.
Konfirmation — konfirmatsioon, leerilaste
õnnistamine.
Konfutianismus — konfutsianism.
Kongregationalisten — kongregatsionalistid.
Königsbücher — kuningateraamatud.
Konfordanz — konkordants.
Konfordat — konkordaat.
Konfordienbuch — konkordiaaraamat.
-formel — konkordiaformul.
Konsekration — konsekratsioon, pühitse-
mine.
Konfitorium — konsistoorium.
Konsubstantialität (ὁμοουσία) — kon-
substantsiaalsus.
Konsubstantiation — konsubstantsatsioon.
κοιτάξιον — kontakion.
Kontemplation — kontemplatsioon.
Kontraremonstrant — vastasremonstrant.
Konventifel — konventiikel.
Konzil — kontsiil, kirikukogu.
Koran — kooran.
Korintherbriefe — kirjad korintlastele.
кормчая (книга) (πυράλιον) — tüür-raa-
mat, pedalion.
Körperseele — kehahing.
Kosmogonie — kosmogoonia.
Kosmologie — kosmoloogia.
kosmologischer Gottesbeweis — kosmolo-
giline jumalatõestus.
Kosmopolitismus — kosmopolitism.
Kraft — jõud.
Kraftübertragung — jõu-ülekanne.
Krankenheilung — haigete tervestus.
-pflege — haigeteravitsus.
-seelsorge — haigete hingehoid.
Kreatur — kreatuur.
-gefühl — kreatuuritunne.
Kreuz — rist.

Kreuzbrüder — ristivennad.
 -erhöhung — ristiülendus; ristil-ülendus.
 -erfindung — ristileid.
 Kreuzesfeste — ristipühad.
 -tod — ristisurm.
 -zeichen — ristimärk.
 Kreuzfahrer — ristiõitja.
 -nimbus — risti säräpärj.
 -gang — ristikäik.
 Kreuzigung Christi — Kristuse ristilöömine.
 Kreuzknoten — ristsõlm.
 -orden — ristiordu.
 -ritter — ristirüütel.
 -schwester — risti-õed
 -träger — ristikandja.
 -weg — ristitee.
 -zug — ristsõda.
 Krieg, heiliger — püha sõda.
 Kriegsgottheit — sõjajumalus.
 Rrippe — sõim.
 Kriterium — kriteerium.
 Kritizismus — kriitsism.
 Kronleuchter — kroonlühter.
 Kreuzfix — krutsifiks, ristilöödu kuju.

Laie — võhik; ilmik.
 Laienaltar — ilmikualtar.
 -beichte — ilmikupihit.
 -bruder — ilmikvend.
 -bund — ilmikuliit.
 -christentum — ilmikukristlus.
 -investitur — ilmikrüütus, -investi-
 tuur.
 -feld — ilmikukarikas.
 -kommunion — ilmiku-armulaud.
 -mission — ilmikumisjon.
 -orden — ilmikuordu.
 -priester — ilmikpreester.
 -schwester — ilmikõde.
 -taufe — ilmikristimine.
 Lamaismus — lamaism.
 Lamm Gottes — Jumala tall.
 Landbischof — maapiiskopp.
 Landesgottheit — maajumalus.
 -herr — maahärra, maaisand.
 Landesherrliches Kirchenregiment — kiriku-
 valitsus.
 -Patronat — maaisandlik patronaat.
 Landeskirche — maakirik.
 Langmut — pikkmeel.
 Langschiff — pikilööv.
 Laodizenerbriefe — kirjad laodikealas-
 tele.
 Laren — laarid.
 Laster — pahe.
 -katalog — pahedenimestik.
 Lateransynode — lateraansinod.
 Latitudinarismus — latitudinarism.

Krypte — krüpt.
 Kryptifer — krüptik.
 Kryptofalvinist — krüptokalvinist, salakalvi-
 nist.
 Kryptofatholif — krüptokatolik, krüpto-
 katoliiklane.
 Kulturethik — kultuureetika.
 -feindschaft — kultuurivaenulisuus.
 -kampf — kultuurvõitlus.
 -wissenschaft — kultuurteadus.
 Kultus — kultus.
 -freiheit — kultusevabadus.
 -mythik — kultusemüstika.
 -stätte — kultusekoht.
 Kunst — kunst.
 -andacht — kunstipalvus.
 Künstlermoral — kunstnikumoraal.
 Kurialismus — kurialism.
 Kurie — kuuria.
 κύριε ἐλεῆσον — küirie eleison, Issand
 halasta.
 Küster — köster.
 Kybernetik — küberneetika.
 Kyrios (Κύριος) — Issand.

L.

Laubhüttenfest (σκηνοπηγία) — lehtmaja-
 depüha (telkide kokkupanek).
 Lazaristen — latsaristid.
 Lazarusorden — laatsaruseordu.
 Laxismus — laksism, kõlbluselõtvus.
 λαύρα (λαύρα) — laura.
 Leben, ewiges — igavene elu.
 Leben Jesu — Jeesuse elu.
 Lebendigkeit Gottes — Jumala elusus
 Lebensabend — eluõhtu.
 -alter — eluiga.
 -anschauung — eluvaade.
 -baum — elupuu.
 -busch — eluraamat.
 -efel — elutülkus.
 -ende — elulõpp.
 -gefühl — elutunne.
 -geist — eluvaim.
 -ideal — eluideaal.
 -kraft — elujõud.
 -frau — elurohi.
 -norm — elunorm.
 -not — eluhäda.
 -pfad — elurada.
 -reform — elureform.
 -versicherung — elukindlustus.
 -wasser — eluvesi.
 -wert — eluväärtus.
 -ziel — elu-eesmärk.
 -zwang — elu-otstarve.
 lectores — lugejad
 Legalität — legaalsus, seaduslikkus.
 Legat — legaat, saadik, volinik.

Legende — legend, vagajutt.
 Legitimation — legitimatsioon, seadusepä-
 rastus; tunnistus.
 Lehnseid — läänivanne.
 Lehramt — õppeamet.
 Lehrbarkeit (der Religion) — (religiooni)
 õpetatavus.
 Lehre — õpetus.
 Lehrer — õpetaja.
 Lehrlingsfreiheit — õpetusevabadus.
 Lehrlingsheim — õpilastekodu.
 Leib — ihu.
 Leibesnot — ihuhäda.
 Leibförmigkeit — ihumure.
 Leiche — surnukeha.
 Leichenbestattung — surnumatmine.
 —lieder — surnulaulud.
 —rede — matusekõne.
 —schau — surnuvaatlus.
 —schmaus — peied, matused.
 —verbrennung — surnutepõletamine.
 Leichtfinn — kergemeel.
 Leiden — kannatus.
 Leidenschaft — kirg.
 Leidensgeschichte — kannatuselugu.
 —feld — kannatusekarikas.
 —weisagung — kannatuse-ennustus.
 Lektionen — lugemised.
 Leprosenhäuser — pidalitõbiste-majad.
 Leser — lugeja; lugija.
 Lesung — lugemine.
 Leuchter — lühter.
 Leviathan — leviaatan.
 Levit — leviit.
 Liberalismus — liberalism.
 Libertiner — libertiinid.
liberum arbitrium — vaba tahe.
 Licht — valgus.
 —freunde — valgusesõbrad.
 Liebe — armastus.
 Liebesgaben — armastuseannid.
 —mahl — armastuse-söömaaeg.

Liebeestätigkeit — armastusetegevus.
 Lieblosigkeit — armastusetus.
litaneia — litaneia.
 Literarkritik — literaarkriitika, kirjanduse-
 arvustus.
litterae apostolicae — apostlikud kirjad.
 —*canonicae* — kanoonilised kirjad.
 Liturgie — liturgia.
 Liturgik — liturgika.
 Liturgische Bücher — liturgilised raama-
 tud.
 —Farben — liturgilised värvid.
 —Geräte — liturgilised nõud. l. riistad,
 l. astjad.
 —Lektionen — liturgilised lugemised.
 Liturgischer Gesang — liturgiline laul.
 —Gottesdienst — liturgiline jumalatee-
 nistus.
 Liturgisches Gebet — liturgiline palve.
 Lobgesang — kiidulaul, kiituslaul.
 —opfer — kiitusohver.
 Logia — logia.
 Logik — loogika.
 Logolatrie — logolaatria.
 Logos — logos, sõna.
 —Christologie — logose kristoloogia.
λογοςθετης — logoteet.
 Lohn — tasu, palk.
 Lollarben — lollårdid.
 Los — liisk; osa, saatus.
 Lösegeld — lunaraha.
 Loskaufung — lahtioost.
 —sprechung — lahtimõistmine.
 Lüge — vale.
 Luftevangeliem — Luuka evangeelium.
 Luft — lõbu, mõnu.
 Lustration — lustratsioon.
 Lutheraner — luterlane.
 Lutherisch — luterlik.
 Lutherische Kirche — luteriusu kirik, luter-
 lik kirik.
 Luthertum — luterlus, luter usk.

M.

Macht — võimus, võim.
 —bissen — võimuosake.
 —gegenstände — võimuesemed.
 —idee — võimuidee.
 —stoff — võimu-aine.
 —vorstellung — võimukujutus.
 Mädchen, Jugendweisse der — noorneidude
 pühitus.
 Mädchenstube — neidudekaitse.
 Magdalenenerinnen — magdaleenlased.
 Magdalenium — magdaleenium.
 Magie — maagia, nõidus.
 Magier — maag, tark, nõid, võlur.
 Mahlzeit — söömaaeg.

Mährische Brüder — Määri, Määrimaa,
 Moraavia vennad.
 Maianacht — maipalvus, -hardus.
 Maibaum — mei [-u].
 Majestät (Gottes) — (Jumala) majesteet.
 majoristischer Streit — majoristlik tüli.
 Majorität — majoriteet; enamus, enamik.
 Majuskelhandschrift — majuskelkäsikiri,
 suurtäheline käsikiri.
 Maffabäer — makabeid.
 Maleachibuch — Malakia raamat, Maleahhi
 raamat.
 Malerei — maalimine.
 Mammon — mammon.

Mammonsdiener — mammona teener.
 Mana — maana, võim.
 Manichäer — maanilane.
 Manichäismus — maniheism.
 Manna — manna.
 Männerweihe — meestepühitsemine.
 Mantif — mantika, ennustuseoskus.
 Märchen — muinasjutt.
 Marcionitism — martsionitism.
 Marianer — maarjalased, mariaanid.
 Marienbild — maarjapilt.
 -erscheinung — Maarja ilmumine.
 -feit — maarjapäev.
 -heim — maarjakodu.
 -fult — maarjakultus.
 -legend — maarjalegend.
 -religion — maarjausund.
 -verehrung — Maarja austus.
 Marineseelforge — merevää-hingehoid.
 Marusevangelium — Markuse evangeelium.
 Maroniten — maaronlased, maroniidid.
 Marthaistung — marta-asutis.
 Märtyrer — märter, veretunnistaja.
 -ften — märtri-, veretunnistaja-aktid.
 -feste — märtri-, veretunnistaja-pühad.
 Martyrium — martüürium, veretunnistus.
 Martyrologium — martüroloogium.
 Massenpsychologie — massipsühholoogia.
 Mäßigkeit — parajus; mõõdukus.
 Materialismus — materialism.
 Materie — mateeria, aine.
 Patriarchat — patriarhaat.
 Matthäusevangelium — Matteuse evangeelium.
 Mauritiusorden — Mauritiuse ordu.
 Mazdeismus — masdeism.
 Mazedonianer — makedooniuslased.
 Mazedonianismus — makedonianism.
 Mehtaristen — mehhitaristid, mehhitaar-
 lased.
 Meditation — meditatsioon; mõtiskelu;
 vaikne palve.
 Medizinmann — tark, arst.
 Meerdrache — merimadu.
 Megalithgräber — megaliithauad.
 Meineid — valevanne.
 Melchiten — melikiidid, meliklased.
 meletianische Schisma — meletsiaanlik
 shisma.
minea (Monatbuch) — minea.
 Mennoniten — mennoniidid, mennolased.
 Mensch — inimene.
 Menschenliebe — inimesarmastus.
 -opfer — inimohver.
 -sohn — inimespoeg.
 -tum — inimus.
 Menschheit — inimkond.
 -find — inimlaps.
 Menschlichkeit — inimlikkus.

Menschwerdung — inimestumine, ini me-
 seks saamine.
 meritum — teene.
 — *de condigno* — kasavuseteene.
 — *de congruo* — kohasuseteene.
 Messe — missa, mess.
 messianische Erwartung — Messia ootus.
 Messianität Jesu — Jeesuse messiaansus.
 Messias — Messias.
 -bewußtsein Jesu — Jeesuse messia-
 teadvus.
 Messopfer — missaohver, messiohver.
 Metabolismus — metabolism.
 Metamorphose — metamorfoos, moone
 [moonde].
metavola — meeleparandus, patukahetsus.
 Metaphysik — metafüüsika.
 Metempsychose — hingeränne.
 Metenomatosis — ihuränne.
 Methode — meetod.
 Methodismus — methodism.
 Methodisten — metodistid.
 Metriarchat — patriarhaat.
 Metropolit — metropoliit.
μία φύσις — üheloomusus.
 Michabud — Miika raamat.
 Michael (Erzengel) — Miikael.
 Midrasch — kirja-uurimine, midraš.
 Mikrokosmos — mikrokosmos.
 Militärgeistlicher — sõjaväe-vaimulik.
 -seelsorge — sõjaväe-hingehoid.
militia Christi — Kristuse sõjavägi.
 Minderbrüder — minoriidid, vähemad
 vennad.
 Ministrant — missateener, ministrant.
 Minnefinger — minnesinger.
 Minoriten — vt. Minderbrüder.
 Minuskelhandschrift — minuskelkäsikiri
 väiketäheline käsikiri.
 Mischehe — sega-abielu.
misericordia — kaastunne, halastus.
 Missa — vt. Messe.
 Missale — missaraamat, missaal.
 Mission — misjon.
 Missionär — misjonär.
 Missionsarzt — misjoniarst.
 -blätter — misjonilehed.
 -gesellschaft — misjoniselts.
 -institut — misjoni-instituut, -asutis.
 -firche — misjonikirik.
 -priester — misjonipreester.
 -schwester — misjoniõde.
 -seminar — misjoniseminar.
 -verein — misjoniühing.
 -zeitung — misjonijakiri.
 Missiv — missiiv.
 Mithrasreligion — Mithra usund.
 Mitleid — kaastunne.
 Mitra — miitra, piiskopimüts.
 Mittelband — vahe-ese.

Mittelwejen — vaheolevus.
 Mittler — vahendaja, vahemees.
 Modalismuſ — modalism.
 Modalistſten — modalistid.
 Modalitt — modaalsus.
 Modernismuſ — modernism.
 Moderniſtſeneid — modernisti(de)vanne.
 Mohammedaniſmuſ — muhamedanism.
 Molokanen, molokany — molokaanid.
 молчалъник — vaikur.
 Monade — monaad.
 Monadenlehre — monaadiõpetus.
 Monadologie — monadoloogia.
 Monarchianer — monarhiaanid.
 Monarchianiſmuſ — monarhianism.
 Mnch — mun'.

Mnchſegelbde — mungatõotus.
 =kleidung — mungariietus, -rõivastus.
 =orden — mungaordu.
 =regeln — mungajuhised, -reegliid.
 =ſchrift — mungakiri.
 =ſchule — mungakool.

Mnchthum — mungaseisus, mungaelu;
 munkus.

Mnchweihe — mungapõhitus.
 Mondgott — kuujumal.
 =verehrung — kuu-austus.

Monismuſ — monism.
 Moniſten — monistid.
 Monogamie — monogaamia, üksik-abielu.
 Monogramm Chriſti — Kristuse monogram.
 Monolatrie — monolaatria, ainujumala-
 teenistus

Monophyſiten — monofüſiidid.
 Monophyſitiſmuſ — monofüſitism.
 Monopolchriſtentum — monopolkristlus.
 Monotheismus — monoteism, ainuju-
 malasus.

Monotheleiten — monoteleedid.
 Montanismuſ — montanism.
 Moral — moraal, kõlblus.
 moralischer Gottesbeweis — moraalne ju-
 malatõestus.

Moralitt — moraalsus; moraliteet.
 Moralphilosophie — moraalfilosoofia.
 =ſtatistik — moraalstatistika.
 =theologie — moraalteoloogia.
 =unterricht — moraali-, kõlbluseõpe-
 tus.

Mord — tapmine, tape.
 =ſühne — tappelepitus.

Morgenandacht — hommikupalvus.
 =land — hommikumaa, ida.
 morgenlndiſche Kirche — hommikumaa
 kirik, idamaa kirik.

Morgenrte — koit.
 =ſtern — koidutht.

Mosaikmalerei — mosaiikmaalimine.
 Mosaismuſ — mosaism.
 Moſhee — moſee.
 Moſesbcher — Moosese raamatud.
 =lied — Moosese laul.
 =ſegen — Moosese õnnistus.

Motiv — motiiv, aje, põhis, põhjend.
 Muſterfrommer — ndisvaga.
 Mutter Gottes — Jumalaema.
 =kirche — emakirik.

Mutterſchaft — emadus.
 мѡров — salv.

Myrre — mrr.
 myſtagogiſche Theologie — mstagoogiline
 teoloogia.

Myſte — mst.
 Myſterienkult — msteeriumikultus.
 =myſterium — msteerium, saladus.

Myſtiſt — mstika.
 Myſtiſer — mstik.

myſtiſche Erklrung — mstiline sele-
 tus.

— Vereinigung — mstiline ühendus.
 — Verſenkung — mstiline vajumus.

Myſtiſismuſ — mstitsism.
 Mythen — müdid.
 =forſchung — mütide uurimine, m.
 uurimus.
 =mrchen — mütmuinasjutt.

Mythologie — mtoloogia.

N.

Naaffener — naasseenid, maokummardajad.
 Nachahmung Jeſu — Jeesuse jreleaimine.
 nachapostoliſches Zeitalter — prastapostlik
 ajajrk.

Nachfolge Chriſti — Kristuse jrelkimine,
 Kr. jlgimine.

Nchſtenliebe — ligimesearmastus.
 Nchſter — ligimene.

Nacht, heilige — pha õõ.
 =mahl — õine sõmaaeg.

Naiivitt — naiivsus, lapselikkus.
 Name — nimi.

Namen Gottes — Jumala nimed.

Namengebung — nimeandmine.
 =glaube — nimeusk.

Namenſtag — nimepev.
 Namenszuber — nimenõidus.

Narrenkirchweihe — vastla-laupev.
 Narther — narteks.

Nasarer — nasarlane.
 Nasirer — nasiir, nasirlane.

natalis dies — snnipev.
 Nationalkirche — rahvuskirik.
 =religion — rahvusund.

Naturalismuſ — naturalism.
 Naturbeſeeelung — loodusehingestus.

Naturdienst — looduseteenistus.
 =erkennen — loodusetunnetus.
 =gefeke — looduseeadused.
 =gottheiten — loodusejumalused.
 natürliche Gotteserkenntnis — loomulik jumalatunnetus.
 — Religion — loomulik usund.
 — Schöpfungsgeschichte — loomulik loomis-lugu.
 — Theologie — loomulik teoloogia.
 Naturphilosophie — natuurfilosoofia.
 =religion — looduseusund.
 =völker — looduserahvad.
 =wissenschaft — loodusteadus.
 Nazaräerevangelium — natsareenide evan-geelium.
 Nebenamt — kõrvalamet.
 =gottesdienst — kõrvaljumalateenistus.
 negative Theologie — negatiivne teoloogia.
 Nehemiabuch — Nehemia raamat.
 Reid (der Götter) — (jumalate) kadedus.
 Refrakasie — surnutetuhastus.
 Refrolatrie — surnuteteenimine.
 Refrologie — nekroloogia, koolnute ni-mestik.
 Refromantik — nekromantika, koolnute ennustus.
 Refotholiten — neokatoliigid, uskato-liiklased.
 Neophyten — neofüüdid, vastristitud.
 Neoplatonismus — neoplatonism.
 Neoprotestanten — neoprotestandid.
 Nepotismus — nepotism, onupoja-politika.

Obadjabuch — Obadja raamat.
 Obedienz — sõnakuulelikkus, sõnavõtlik-kus.
 Oberrichtergericht — ülem-kirikukohus.
 =kirchenkollegium — ülem-kirikukollee-gium.
 =kirchenrat — ülem-kirikunõukogu.
 =kirchenvorsteher — ülem-kirikueestseisja.
 =kirchenvorsteheramt — ülemkirikueest-seisja-amet.
 Oberkonfistorium — ülemkonsistoorium.
 Oberpfarrer — ülemkirikuõpetaja, ülem-pastor.
 Oblate — oblaat, armulaua-leib.
 Oblation — ohvritoomine.
 Ode Salomos — Salomoni ülemlaul.
 Offenbarkeit — ilmutatus.
 Offenbarung — ilmutus.
 Offenbarungsglaube — ilmutuseusk.
 =gottheit — ilmutusejumalus.
 =träger — ilmutusekandja.
 =trinität — ilmutusekolmainus.
 offene Schuld — avalik süü.
 öffentliche Beichte — avalik piht, a. paht.

Nestorianer — nestoriaanid; nestoorius-lased.
 Neupostolifer — uusapostoolik.
 Neubefehrer — vastpöördunu.
 Neubuddhismus — uusbuddism.
 Neues Testament — Uus Testament.
 Neufriesianismus — uusfrisianism.
 Neugeborener — vastsündinu.
 Neujahr — uusaasta.
 Neufalvinismus — uuskalvinism.
 Neufantianismus — uuskantianism.
 Neumond — noorkuu.
 Nichts — ei miski.
 Nichts — vt. Götter.
 Nihilismus — nihilism.
 Rifolaiten — nikolaiidid.
 Nirvana — nirvaana.
 Nisänüm (*Constantinopolitanum*) — Nikea usutunnistus.
 Nominalismus — nominalism.
 Nomokanon — nomokaanon.
 Nomophylar — nomofüülaks, sekretär.
 Normbewußtsein — normiteadvus.
 Normen, sittliche — kõlblised normid.
 Normgefühl — normitunne.
 Normwidriges — normivastane.
 Notlüge — hädavale.
 Nottaufe — hädaristimine.
 Novatianer — novatsiaanid, novatsiaanus-lased.
 Nuntius — saadik, käskjalg.
 Nützlichkeitssmoral — kasulikkusemoraal.
 Nympe — nümf.

O.

Offertorium — offertoorium.
 officium — ametikohustus.
 Ohrenbeichte — kõrvapiht.
 olxovopia — majapidamine.
 olxovopos — majapidaja.
 Offasionalismus — okkasionalism.
 Offultismus — okkultism.
 Oktateuch, *ὀκτατεύχος* — oktateuh.
 Oktave — oktaav.
ὀκτώηχος — oktoih.
 õumeniššes Konzil — oikumeeniline, üld-maailmne kirikukogu.
 — Patriarchat — patriarhaat.
 — Symbol — sümbol.
 õkonomišše Trinität — oikonoomiline tri-niteet.
 Ofzident — läänemaa, õhtumaa.
 Ölbaum — õlipuu.
 Ölberg — õlimägi.
 Ölbergkatafomben — õlimäe-katakombid.
 Ölmesse — õlimissa.
 Ölopfers — õliohver.
 Ölsakrament — õlsakrament.
 Ölsalbung — õliga salvimine.

Olüveike — õlipühitsus.
 olympische Götter — Olümpia jumalad.
 Omnipotenz — kõikvõimsus, omnipotentsus.
 ομοφοριον — omofoorion.
 Ontologie — ontoloogia, olemisõpetus.
 ontoloogischer Gottesbeweis — ontoloogiline jumalatõestus.
 opera supererogationis — ülemäärased teod.
 Opfer — ohver, uri [urja].
 =fleisch — ohvriliha.
 =gaben — ohvriannid.
 =gang — ohvrikäik.
 =kult — ohvrikultus.
 =mahlzeit — ohvri-söömaaeg.
 =pfennig — ohvipenning, ohviraha.
 =religion — ohvireligioon, ohvriusund.
 =ritus — ohviriitus, ohvritavand.
 =schau — ohvrivaatlus.
 =stätten — ohverduspaigad.
 =stod — ohvripost, kirikupakk.
 =lob Christi — Kristuse ohvrisurm.
 Opferung — ohverdamine, ohverdus.
 Ophten — ofiidid, madulased.
 Optimismus — optimism.
 opus operatum — teostatud tehe.
 Orakel — oraakel, ennustis.
 Oranten — orandid.
 ὁραριον — horaarion.
 Oratorianer — oratoriaanid, oratoorlased.
 Oratorium — oratoorium.
 Orden — ordu.
 Ordensbruderschaft — orduvennaskond.
 =gelübde — orduõotus.

Ordensgeneral — ordukindral.
 =gesellschaften — orduseltsid.
 =häuser — ordumajad.
 =recht — orduõigus.
 =tracht — ordurüü.
 Ordinariat — ordinaariuse-amet, ordinaariat.
 ordinarium missae — missa eelarve.
 Ordination — ordinatsioon, ametisse-pühitsemine.
 Ordinationsgelübde — ordinatsioonitõotus.
 ordo salutis — päästekord, õndsusekord.
 Orenda — orenda, võim.
 Organist — organist.
 Orgel — orel.
 orgiastischer Kult — orgiastiline kultus.
 Orient — orient, ida, hommikumaa.
 orientalische Kirchen — hommikumaa-kirikud, idakirikud.
 Orpheismus — orfeism.
 Orthodoxie — ortodoksia, õigeusklikkus.
 Ortgötter — kohajumalad.
 osculum pacis — rahusudlus.
 Osiandrischer Streit — Osiandri tüli.
 Osterfasten — ülestõusmispüha-paast.
 =fest — ülestõusmispüha, lihavõtte-püha.
 =lamm — paasatall.
 Ostern — ülestõusmispühad, lihavõtte-pühad.
 Osterpiele — vt. Passionspiele.
 Ostjordanland — Ida-Jordanimaa.
 Ostrata — ostrakonid, kild-ürikud.
 Oxfordbewegung — oksfordiliikumine.

P.

Paccanaristen — pakkanaristid.
 Päderastie — pederastia, poisipilastus.
 Pedobaptismus — pedobaptism, lasteristimine.
 Paganismus — paganism, paganus.
 Pagoden — pagoodid.
 Paleographie — paleograafia.
 Palimpsest — palimpsest.
 Palingenesie — taassünd.
 Pallium — pallium.
 Palmarum — palmipuude-püha.
 Palmenfynode — palmipuude-püha sinod.
 Palmsonntag — palmipuude-püha.
 Panentheismus — panenteism.
 Panthagia — panhaagia.
 Pantosmismus — pankosmism.
 Panlogismus — panlogism.
 παννυχis — pannühid.
 Pantheismus — panteism.
 Papalismus — papalism.
 Papismus — papism.
 Papst — paa vst.
 =brieft — paa vstikirjad.

Papstbuch — paa vstiraamat.
 =tatolog — paa vstidekataloog.
 =frönung — paa vstikroonimine.
 päpstliche Armee — paa vsti sõjavägi.
 =Messe — paa vstimissa.
 päpstlicher Orden — paa vstiordu.
 =Schuz — paa vstlik kaitse.
 =Segen — paa vsti õnnistus.
 päpstliches Recht — paa vsti õigus.
 Papstmesse — paa vstimissa.
 Papsttum — paa vstlus.
 Papstwahl — paa vstivalimine.
 Papyrus — papüürus.
 Parabel — paraabel, tähendamissõna, mõistujutt.
 Paradies — paradiis.
 Paradiesesmythos — paradiisimüüt.
 Paraflet — eestkostja, parakleet, Püha Vaim.
 Parallelismus — parallelism.
 Parafche — vt. Peritope.
 Parodie — kihelkond, kirikkond.
 παροικια (παρεμια) — paröömia.

Partikularität — partikulaarsus.
 Partitur — partituur.
 Parusie — parusia, taastulek.
 Пасха (Pashah) — paasapäha.
 пасхалия — pashaalia.
 Passahlamm — paasatall.
 Passion — kannatus, passioon.
 Passionisten — passionistid.
 Passionsandacht — kannatusaja palvus.
 -musik — kannatusaja muusika.
 -säule — kannatussammak.
 -sonntag — kannatusaja pühapäev.
 -spiele — kannatusaja mängud.
 -stationen — kannatusjärgud.
 -woche — kannatusnädal.
 -zeit — kannatusaeg.
 παστοφόριον — pastoor(ion).
 Pastor — pastor, kirikuõpetaja, karjane.
 Pastoralbriefe — pastoraal-, karjasekirjad.
 -konferenz — pastoraalkonverents.
 -medizin — pastoraalmeditsiin.
 -theologie — pastoraalteoloogia, tegelik
 usuteadus.
 Pastorentfirchentum — kirikuõpetajate kirik-
 lus.
 pater — paater, isa.
 Pater noster — Meie Isa, issameie.
 patres apostolici — apostlikud isad.
 Patriarchat — patriarhaat.
 patrimonium Petri — Peetruse pärandus.
 Patripassianism — patripassianism.
 Patristik — patristika.
 Patron — patroon.
 Patronat — patronaat.
 Paulicianer — paulikiaan.
 Pauliner — pauliin, pauluslane.
 Paulinismus — paulinism.
 Paulusakten — Pauluse aktid.
 -briefe — Pauluse kirjad.
 -christentum — paulusekristlus.
 pax Dei — Jumala rahu.
 pax vobiscum — rahu olgu teiega.
 peccatum — patt.
 Pedalion — pedaal(ion).
 Pektoraltheologie — pektoraalteoloogia,
 südamateoloogia.
 Pelagianischer Streit — Pelagiuse tüli.
 Penaten — penaadid.
 Pentateuch — pentateuh.
 πεντεκοστήριον — pentekostaar(ion).
 Persektibilität des Christentums — kristluse
 täiuslikkus.
 Perikopen — perikoobid.
 περιόδευτής — periodeut.
 Peripatetiker — peripateetik.
 Peristerium — peristerium.
 Person Christi — Kristuse isik.
 Personalismus — personalism.
 persönliche Religion — isiklik religioon.
 Persönlichkeit — isedus, isiksus.

Pessimismus — pessimism.
 Petrobrüßner — petrobrusiaan.
 Petrusakten — Peetruse aktid.
 -apokalypse — Peetruse ilmutamise
 raamat.
 -briefe — Peetruse kirjad.
 -evangelium — Peetruse evangeelium.
 -fest — peetrusepäha, peetripäev.
 Pflaffe — papp.
 Pfaffentum — paplikkus.
 Pfarramt — pastoriamet, kirikuõpetaja-
 amet.
 Pfarrarchiv — kirikkonna arhiiv.
 -bibliothek — kirikkonna raamatukogu.
 Pfarre — kirikkond, koguduskond, kogu-
 dus.
 Pfarrereinkommen — kirikkonna sissetu-
 lekud.
 Pfarrer — vt. Pastor.
 -bildung — pastorite ettevalmistus.
 -konferenz — kirikuõpetajate konverents.
 Pfarrerskandidat — pastorikandidaat.
 Pfarrerrat — pastoritapäev, õpetajapäev.
 -verein — pastoreühing.
 -waisen — pastorite vaeslapsed.
 -witwen — pastorite lesed.
 Pfingsten — nelipühad.
 Pfingstbewegung — nelipühaliikumine.
 -konferenzen — nelipühakonverentsid.
 -spiele — nelipühamängud.
 Pflanzenverehrung — taimedeauustus.
 Pflicht — kohus [kohuse], kohustus.
 Pflichtentollstön — kohuste kokkupõrge,
 kohuste kollisioon.
 Pflichtverletzung — kohuserikkumine.
 Phänomenalismus — fenomenalism.
 Pharisäer — variser.
 Philanthropie — filantroopia, inimesear-
 mastus.
 Philipperbrief — kiri filiplastele.
 Philippiner — filiplane.
 φιλοκαλία — kauniarmastus.
 Philosophie — filosoofia.
 Physikothologie — füüsikoteoloogia.
 Pietät — pieteet, aukartus.
 Pietismus — pietism.
 Pilatusakten — Pilaatuse aktid.
 Pilger — palverändaja.
 -hütte — palverändaja-hurtsik.
 -mission — palverändaja-misjon.
 -väter — palverändajate vanem.
 Pilgrim v. Pilger.
 Pisteologie — pisteoloogia, usuõpetus.
 πίστις — usk.
 Plage — nuhtlus, vaev.
 Planetenverehrung — planeetideauustus.
 Plastik, religiöse — religioosne plastika.
 Platonismus — platonism.
 Plenarkonzil — täiskontsiil.
 Pleroma — pleeroma, täius, küllus.

Pliniusbrieife — Pliniuse kirjad.
 Pluralismuſ — pluralism.
 Plutonismuſ — plutonism.
 Pneuma, πνεῦμα — vaim, pneuma.
 Pneumatifer — pneumaatik, vaimlane, vaimukandja.
 Pneumatomaſchen — vaimuvõitlejad.
 poenitentiaria — patukahetus, patukaristus, meeleparandustöö.
 Poeſie, religioſe — religioosne poeſia, r. luule.
 Polemiſ — poleemika, pealetungi-õpetus.
 Polydämonismuſ — polüdemonism.
 Polycleon — polieleon.
 Polygamie — polügaamia, mitmenaisepidamine.
 Polyglotte — polüglott.
 Poſytiſmuſ — poliiteism.
 пономарь — kellamees.
 poſitiue Religion — poſitiivne religioon.
 — Theologie — poſitiivne teoloogia.
 Poſitiiviſmuſ — poſitivism.
 Poſtill — poſtill.
 Poſtulat — poſtulaat.
 ποτηριον — karikas.
 Prädamaniten — preadamiidid.
 Präanimiſmuſ — preanimism.
 Prädeſtination — predeſtinatsioon, ettemääramine.
 Prädeſtinationslehre — predeſtinatsiooni, ettemääramis-õpetus.
 Prädeterminiſmuſ — predeterminism.
 praecepta Dei — Jumala käſud.
 praefatio — prefatsioon.
 Präeſiſtenz — preekſiſtents.
 Pragmatiſmuſ — pragmatism.
 prähiſtoriſche Religion — eelajalooline religioon e. unſud.
 praktiſche Theologie — praktiline teoloogia, tegelik uſuteadus.
 Prälat — prelaat, kõrgem vaimulik.
 Prämonſtratenſer — premonſtraatlased.
 präſtabilierte Harmonie (Leibniz) — preſtabileeritud harmoonia.
 Präſtabiliſmuſ — preſtabilism.
 Präſſienz Gottes — Jumala etteteadmine, preſſiſtents.
 Prediger — jutluſtaja.
 =buch — jutluſtajaroomat.
 =mönch — jutluſtajakunk.
 =ſchule — jutluſtajaketool.
 =ſeminar — jutluſtajeseminar.
 Predigt — jutluſ.
 =amt — jutluſtaja-amet.
 =gottesdienſt — jutluſ-jumalateeniſtus.
 =ſtuhl — kantsel, räästool.
 =theorie — jutluſeteooria.
 Presbyter — preſbüter, vanem.
 Presbyterianverfaſſung — preſbüteriaalkord.

Presbyterianer — preſbüterlane.
 preſbyterianiſche Allianz — preſbüterlik allianss.
 Presbyterium — preſbüteerium.
 Priester — preſter.
 =ehe — preſtri-abielu.
 Priesterin — preſtrinna.
 Priesterfoder — preſtriteadustik.
 =orden — preſtriteordu.
 =ſeminar — preſtriteſeminar.
 =tracht — preſtrirüü.
 Priſtertium — preſterluſ, preſterkond, preſtriseiſus, preſtriamet.
 Priſterverehrung — preſtriauſtus.
 Primat — primaat.
 primitive Religion — primitiivne religioon.
 Prinzip — printsiip, põhimõte.
 Privatbeichte — erapiht, erapaht.
 =kommunion — erakommunion, eramulaud.
 =meſſe — eramissa.
 Probabiliſmuſ — probabilism.
 Probepredigt — proovijutluſ.
 προκε/μενον — eeslaul.
 Prolog — proloog.
 Prophet — prohvet.
 Prophetentum — prohvetluſ.
 Propſt — praost.
 Proſelyten — proſelüüdid.
 προφορά — proſfora, armulaua-leib.
 Proteſtant — proteſtant.
 Proteſtantenbibel — proteſtandipiibel.
 =blatt — proteſtandileht.
 =bund — proteſtandiliit.
 =ebicht — proteſtandiedikt.
 =geſangbuch — proteſtandi-lauluraamat.
 =verein — proteſtandiühing.
 proteſtantiſche Kirche — proteſtandi kirik.
 Proteſtantiſmuſ — proteſtantism.
 Protevangelium — eſik-evangeelium.
 πρόθεσις — annilaud, anniruum.
 Protodiaton — eſikdiakon.
 Protopreſbyter — eſikpreſbüter.
 πρωτοσύνγελος — protosüngeľ.
 Provinzialbrieife — provintſiaalkirjad.
 Prozeſſion — protſſioon, palverong.
 Prüfung — katumine.
 Psalm — laul, psalm.
 Psalter — Taaveti lauluraamat, psalter.
 Pſeudepigraph — vale-epigraaf.
 pseudoſidoriſche Defretalien — vale-Isidori dekretaalid.
 Pſeudoklementinen — valeklementiinid.
 ψυχή — hing.
 Pſychiatrie — pſühhiaatria.
 Pſychiker — pſühhik.
 Pſychanalyſe — pſühhoanalüüs.
 Pſychologie — pſühholoogia.
 Pſychopathologie — pſühhopatoloogia.
 Pſychophyſik — pſühhofüſika.

Psychotherapie — psühhoteraapia.
 Pubertät — puberteet.
 Purgatorium — purgatoorium, puhastus-
 tuli.

Puristen — puristid.
 Puritaner — puritaanlane.
 Pyramidentempel — püramiidtempel.

Q.

Qoheseleth — koheleet, Koguja raamat.
 Quadragene — kvadrageen, 40-päevaline
 meeleparandus.
 Quadragesima — kvadrageesima, 6. püha-
 päev enne ülestõusmispihi.
 Quadragesimalfasten — kvadragesimaal-
 paast.
 Quadratschrift — ruutkiri.
 Quäter — kveeker.
 Qualität — kvaliteet, omadus, mihus.
 qualitativ — kvalitatiivne, mihuslik.

Quantität — kvantiteet, kogus.
 quantitativ — kvantitatiivne, koguslik.
 Quartodezimaner — kvartodetsimaan.
 Quellen, heilige — pühad allikad.
 -fritif — allikakriitika.
 questiones — küsimused.
 questores eleemosynarum — almusejut-
 lustajad.
 Quietiner — kvietiin.
 Quietismus — kvietism.
 Quintomonarchianer — kvintomonarhiaan.

R.

Rabbi — rabi.
 Rabbiner — rabiin.
 Rabbinerbibel — rabiinidepiibel.
 Rabbinismus — rabinism.
 Radgier — nekk [neku].
 Radjucht — kättemaksuiha, tasuiha, tasu-
 himu.
 Radikalismus — radikalism.
 Rangordnung (der Religionen) — (religioo-
 nide) väärtusjärjestik.
 Raserei — määratsemine, määratsus.
 Rascolnifen (раскольники) — raskolnikud,
 shismaatikud.
 Rat, der Höhe — vt. Synedrium.
 Räte od. Ratsschlüsse, evangelische — evan-
 geelsed nõuanded.
 Rationalismus — ratsionalism.
 Rauchaltar — suitsetamisaltar.
 -faß — suitsetamisastja.
 -opfer — suitsetamisohver.
 Raumanfchauung — ruumikaemus.
 Raufsch — joovastus, joobumus.
 Realität — reaalsus, tõelisus; realiteet,
 tõsiasi.
 Realpräsenz — reaalsus, tõeline juu-
 resolu.
 -prinzip — reaalsusprintsiip, tõeline põhi-
 mõte.
 Recht, kanonisches — kanooniline õigus,
 kirikuõigus.
 -fertigung — õigeksmõistmine, õigustus.
 -fertigungslehre — õigeksmõistuse õpetus.
 -gläubigkeit — õiguseus.
 Rechtbewußtsein — õigusteadvus.
 -fähigkeit — õigusevõime.
 -gleichheit — õigusevõrdsus.
 -mittel — õigusevahend.
 -philosophie — õigusefilosoofia.
 -regel — õigusejuhik, õigusereegel.

Rechtsinn — õigusetunne, õiglusetunne.
 -wirkung — õigusetoime.
 rector ecclesiae — vt. Rektor.
 Redemption — redemptsoon, vabastamine,
 lunastamine.
 Redemptor — vabastaja, lunastaja.
 Redemptoristen — redemptoristid.
 Reduktion (der Feste, der Messen) — (pühade,
 missade) vähendamine, vähendus.
 Reformation — reformatsioon, usupuhas-
 tus.
 Reformationsfest — reformatsioonipüha,
 usupuhastuse-püha.
 Reformationsgeschichte — reformatsiooni-
 (-aja)lugu, usupuhastuse(-aja)lugu.
 Reformationsrecht — reformimisõigus.
 reformierte Kirche — reformitud kirik.
 Reformatholizismus — reformkatolitsism.
 -konzil — reformkontsiil.
 Regalien — regaalid.
 -recht — regaalide-õigus.
 -streit — regaalide-tüli.
 Regenbogenbibel — vikerkaarpiibel.
 Regeneration — regeneratsioon, taassünd.
 Regenmacherei — vihmategemine.
 -sicherung — vihmakindlustus.
 -zauber — vihmaõidus, vihmavõlu.
 Regesten — regestid.
 regula fidei — usujuhik.
 regula juris — õigusejuhik, õigusereegel.
 Regulargeistliche (clerici regulares) — re-
 gulaarsed vaimulikud.
 regulierte Chorherren (canonici regulares)
 — regulaarsed kanoonikud, koorihärrad.
 Reich Gottes — jumalariik, Jumala riik.
 Reichskirche — riigikirik.
 Reimbibel — riimpiibel.
 rein u. unrein — puhas ja roojane.
 Reinigung — puhastamine, puhastus.

Reinigungseid — puhastusevanne.
 -feuer — puhastusetuli.
 -opfer — puhastuseohver.
 -ritus — puhastuseriitus, puhastuseta-
 vand.
 Reinkarnation — reinkarnatsioon, taasli-
 hastumine.
 Reiseprediger — rändjutlustaja, reisijutlus-
 taja.
 Reflektten — rekollektid.
 Relation — vahekord, seos, relatsioon.
 Relationen, bischöfliche — piiskopi-aruanded.
 Rekonstruktion — rekonstruktsioon, taas-
 tarindus.
 Rekonziliation — rekontsiliatsioon, taas-
 ühendus, lepitus.
 Recreation — värskendus, puhkus.
 Rektor, rector ecclesiae — õpetaja, abi-
 õpetaja.
 Refusation — keeldumine.
 Relativism — relativism.
 Religion — religioon, usund.
 Religionsänderung (Konversion) — reli-
 gioonivahetus, usundivahetus.
 -edikt — religiooniedikt, usundiedikt.
 -eid — religioonivanne, usundivanne.
 -feindschaft — religioonivaenlus, usundi-
 vaenlus.
 -fond — religiooni-põhivara, usundi-
 põhivara.
 -freiheit — religioonivabadus, usundi-
 vabadus.
 -friede — religioonirahu, usundirahu.
 -geschichte — religioonilugu, usundilugu.
 religionsgeschichtliche Schule — religiooni-
 looline, usundilooline kool.
 Religionsgesellschaft — religiooniselts, usun-
 diselts.
 -gespräche — religioonivaidlused, usun-
 divaidlused.
 -krieg — religioonisõda, usundisõda.
 -kunde — religiooni- e. usunditundmine;
 religiooni- e. usunditeadus.
 -lehrbuch — religiooni-õpperaamat,
 usundi-õpperaamat.
 -lehre — religiooniõpetus, usundiõpetus.
 -philosophie — religioonifilosoofia, usun-
 difilosoofia.
 -psychologie — religioonipsühholoogia,
 usundipsühholoogia.
 -unterricht — religiooniõpetus, usundi-
 õpetus.
 -vereinigung — religioonide ühinemine,
 usundite ühinemine.
 -wissenschaft — religiooniteadus, usundi-
 teadus.
 -zwang — religioonisund, usundisund.
 religiös — religioosne.
 Religiosität — religioosus, usundlik-
 kus.

religiös-sozial — religioos-sotsiaalne, usun-
 dilis-sotsiaalne.
 Reliquien — pühad säilmed.
 Remonstrant — remonstrant.
 Renaissance — renessanss.
 Renegat — taganeja.
 renovatio — renovatsioon, uuendamine,
 uuendumine.
 Renuntiation — renuntsatsioon, keeldu-
 mine.
 Reordination — taasordinatsioon.
 Repräsentation — representatsioon, esin-
 damine.
 Repräsentationstheologie — ennistuseteo-
 loogia.
 reprobatio antecedens — eelnev repro-
 batsioon, e. hukkamõistmine, e. huka-
 tuselemääramine.
 —consequens — järgnev reprobatsioon,
 j. hukkamõistmine, j. hukatuselemäära-
 mine.
 Requiem — reekviem.
 reservatio mentalis — mõttepeetus.
 Reservation — reservatsioon, talendus.
 Reservationspfünde, päpiliide — paavsti
 talendatud kirikuametid.
 reservatum ecclesiasticum — kiriklik ta-
 lend.
 Residenzpflicht — residentsikohustus, asu-
 koha-sund.
 Resignation — resignatsioon.
 Reskripte, päpiliide — paavsti reskriptid.
 Responsorium — responsoorium, vastulaul.
 Restaurationstheologie — restauratsiooni-
 teoloogia.
 restitutio in integrum — ennistamine,
 ennistus.
 Retter — päästja.
 Rettung — pääste.
 Rettungshäuser — päästemajad.
 Reue — kahetsus.
 Revolution — revolutsioon.
 Rex Judaeorum — juudalaste kuningas.
 Rgveda — rgveeda.
 Rhipidion — lehvik.
 Richter — kohtumõistja, kohtunik.
 -buch — kohtumõistjate raamat.
 Richtungskirche — suundkirik.
 Rigorismus — rigorism.
 Ritual — rituaal, tavandik.
 -bücher — rituaaliraamatud, tavandiku-
 raamatud.
 rituale Romanorum — rooma rituaal,
 rooma tavandik.
 Ritualmord — rituaal-, tavandtape.
 Ritus — riitus, kirikutavand.
 рѣса (рѣса) — rjassa, vaimulikukuub.
 роѣ, heitiger — püha kuub.
 Römerbrief — kiri roomlastele.

Römishe Kirchenprovinz — Rooma kiriku-provints.

— Kurie — Rooma kuuria, paavsti õukond.

Römisches Bistum — Rooma piiskopkond.

— Patriarchat — Rooma patriarhaat.

römiſch-katholiſche Kirche — rooma-katoliku kirik.

Rose, die goldene — kuldroos.

Rosenfranz — roosipärg, roosikrants, paater.

— bruderschaft — roosipärglaste vennaskond, roosikrantslaste vennaskond.

— feſt — roosipärja- e. roosikrantsipüha.

Rosenmeſſe — roosipärja- e. roosikrantsimissa.

Rosenkreuzer — roosiristlane.

Rosminianer — rosminiaan, rosmiinlane.

Rotes Kreuz — Punane Rist.

Rückfall — taaslange.

Rückſichteloſigkeit — hoolimatus.

Ruhe — rahu, vaikus, tüüsus.

Ruhmſucht — kuulsuseiha.

ruffiſche Kirche — vene kirik.

— Sekte — vene lahkusk.

Ruthbuch — Ruti raamat.

S.

Sabäiſmuß — sabeism, täheteenistus.

Sabbath — saba, hingamispäev.

Sabbatarier — sabaatlased.

Sabbatianer — sabataillased.

Sabellianiſmuß — sabellianism.

sacrificati — ohverdajad.

sacrificium — ohver.

sacrosanctus — pühim.

Sadduzäer — saduser.

Sage — saaga, muinaslugu.

Sagenkreis — saagade-ring.

σακελλαριος — sakellaar.

σάκκος — sakkos (piiskopikuub).

Satralgenoffenſchaft — püha seltsing.

Satrament — sakrament.

ſatramental — sakramentaalne.

Satramentale, das — sakramentaal.

Satramentalien — sakramentaalid, pühad talitused.

Satramentarium — sakramentaar(ium).

Satramentsbruderschaft — sakramendivennaskond.

— häuſchen — sakramendiorb [-orva].

— ſtreit — sakramenditüli; vt. Tabernakel.

Satrarium — pühamu; vt. Tabernakel.

ſatrieren — pühitsema, pühendama.

ſatrifizieren — ohverdama.

Satrileg — pühadusehävi.

Satristan — sakristaan; vt. Rüſter.

Satristei — käärkamber.

Säkulariſation — sekularisatsioon.

Säkularkanoniker — sekulaarkanoonik.

ſalben — võidma, salvima.

Salböl — vt. Chriſma.

Salbung — võidmine, salvimine.

Salſianer — saallased.

Salvatororden — päästeordu.

Samaritaner — samariit.

Samariterverein — samariitideühing.

Samſara — samkara.

Samthnaphiloſophie — samkjafilosoofia.

Samſara — samsara.

Samueliſbücher — Saamueli raamatud.

Sancta Anna — Püha Anna.

Sancta Maria — Püha Maarja.

Sanctus — vt. Heilige, der.

Sanfedisten — sanfedistid.

Sanftmut — mahedus.

Sanhedrin — vt. Synedrium.

Sanctio der Kirchengefeße — kirikuseaduste jõustus, k. sanktsioon.

Sarabaiten — sarabaliidid.

Sarophag — sarkofaag, kivikirst.

Satan — saadan.

Sataniſmuß — satanism.

Satisfaktion — rahuldus, satisfaktsioon.

Saturnalien — Saturnaalid, Saturni pühad.

Säule — sammas.

Säulenhalle — sammaskoda.

— heiliger — sambapühak.

Säzerdotaſe — satserdotaal, hingehoiukäsiraamat.

Schädelkult — koljukultus.

— ſtätte — pealuu-ase.

Schamane — šamaan.

Schamaniſmuß — šamanism.

Schamhaftigkeit — häbelikkus.

Schattenreich — varjuriik.

Schaubrote — ettepanemis-leivad.

Scheidebrief — lahutusekiri.

Schein — näivus.

— chrift — näivkristlane.

— frömmigkeit — näivvagadus.

— heiligkeit — näivpühadus.

— leben — näivelu.

— tod — varjusurm.

Scheltrede — sõimukõne.

Scheol — vt. Hades.

Schiff — lõöv.

Schmerzensmann — kannatav Kristus, Kannataja.

Schmerzensmutter — kannataja Ema.

Schöpfer — Looja, looja.

— gott — Jumal-Looja, jumal-looja.

Schöpfung — loomine.

Schöpfungsberecht — loomislugu.

— mythen — loomismüüdid.

— theorie — loomisteooria.

— werf — looming.

Schöpfungswoche — loomisnädal.
 Scholastik — sholastika.
 Schöpfung — põuepatt.
 Schottische Kirche — šoti kirik.
 Schrift, Heilige — Pühakiri.
 -auslegung — kirjaseletus.
 -gelehrter — kirjatundja.
 -religion — kirjareligioon.
 -stelle — kirjakoht.
 -zeichen — kirjamärk.
 Schulandacht — koolipalvus.
 -bibel — koolipiibel.
 Schuld — süü.
 -bewußtsein — süüteadvus.
 -gefühl — süütunne.
 -opfer — süüohver.
 Schutzengel — kaitseingel.
 -geist — kaitsevaim.
 -heiliger — kaitsepühak.
 Schwabacher Artikel — Schwabachi artikkel.
 Schwanenorden — luigeordu.
 Schwärmerei — unistus, ülivaimustus, määrsus.
 Schwarzkunst — mustkunst.
 Schweiger — vt. *silentarius*.
 Schweißtuch — higratik.
 Schwertbrüder — mõõgavennad.
 Schmur — vanne.
 -formel — vandeformel.
 -götter — vandejumalad.
 -ritus — vandetavand, vanderitus.
 -stein — vandekivi.
 -zeuge — vandetunnistaja..
 Sechstagerwerk (ἑξήμερον) — kuuepäeva-looming.
 Seelbuch — hingeraamat.
 Seele — hing.
 Seelenaustreibung — hinge väljaajamine.
 -bewirtung — hingekostitus.
 -blindheit — hingesõgedus.
 -glaube — hingeusk.
 -gott — hingejumal.
 -grund — hingepõhi.
 -heil — hingelunastus, -õndsus, -pääs.
 -kult — hingekultus.
 -leben — hingeelu.
 -messe — hingemissa, -mess.
 -ruhe — hingerahu.
 -schlaf — hingeuni, -uinak.
 -verlauf — hingedemüük.
 -wanderung — hingederänne.
 -zentrum — hingekeskus, -tsentrum.
 Seelsorge — hingehoid.
 Seemannsmisſion — merimisjon.
 Segen — õnnistus.
 Segenszeit — õnnistuse-aeg.
 segnen — õnnistama.
 Segnung — õnnistamine, õnnistus.
 Seher — nägija.
 Sein, das — olemine, olu.

Seinsbewußtsein — olemisteadvus.
 -erlebnis — olemiselamus.
 -gehalt — olemissisu.
 -grund — olemispõhi.
 -urteil — olemisotsus.
 -wert — olemisväärtus.
 Seitenpfeiler — kõrvalpiit.
 -schiff — külglööv.
 Sekte — sekt, usulakk.
 Sektierer — sektlane, lahusuline.
 Selbdrithilder — kolmipildid.
 Selbst, das — iselus.
 -achtung — eneselugupidamine.
 -befriedigung — eneserahuldus, eneserahuldamine.
 -beherrschung — enesevalitsus.
 -befinnung — enesetaibe, -taipamine.
 -bewußtsein — eneseteadvus, iseteadvus.
 -entäußerung — vt. *Kenosis*.
 -entscheidung — omaotsustus, -otsustamine.
 -erkenntnis — enesetunnetus.
 -erlösung — eneselunastus, -lunastamine.
 -gefühl — enesetunne.
 -gerechtigkeit — eneseõigus.
 -gewißheit — enesekindlus.
 -heiligung — enesepühitsemine, -pühitus.
 selbstlich — iseline.
 Selbstkommunion — enesekommunioon.
 -liebe — enesearmastus.
 -mord — enesetape.
 -mörder — enesetapja.
 -peinigung — enesepiinamine.
 -prüfung — enesekatsumine.
 selbstsüchtig — iselane, isekas.
 Selbstvergottung — enesejumalastamine, -jumaldus.
 -verleugnung — enesesalgamine.
 -vernichtung — enesehävi, -hävitus, -hävitamine.
 -versenkung — endassevajumus.
 -verstümmelung — enesevigastus, -vigastamine.
 -vertiefung — enesesüvendamine, -süvendus.
 -zucht — enesekari [-kari].
 selig — õnnis.
 Seligkeit — õndsus.
 Seligpreisung — õndsakskiitmine.
 -sprechung — õndsakskuulutamine.
 Semarianer — semariaanid, pool-aariuslased.
 Seminar, theologisches — usuteaduslik seminar.
 Semipelagianer — semipelagiaanid.
 Sendgericht — sünodaalkohus.
 Sendung (*missio*) — läkitus, misjon.
 Sensualismus — sensualism.
 Separation — lahutus, separatsioon.

Separatismus — lahklus, separatism.
 Separatist — lahklane, separaatlane, separatist.
 Septuagesima — septuagesima.
 Sequenz — sekvents.
 Seraph — seerav.
 Seraphitenorden — seeravi-ordu.
 Serviten — serviidid.
 Servitinnen — naisserviidid.
 servus Dei — Jumala sulane.
 servus servorum Dei — Jumala sulaste sulane.
 Sethianer, Sethiten — setiidid.
 Severianer — severiaanid.
 Sexualethik — seksuaaleetika.
 Sexualität — seksuaalsus.
 sexuell — seksuaal-, seksuaalne, sugu-.
 схи́ма — suurmunkus.
 схии́ик — suurmunk.
 Shintoismus — vt. Sintoismus.
 Sibyllinen — sibüllinid.
 Sibyllinische Briefe, Bücher, Sprüche — Sibylla kirjad, raamatud, salmid.
 siebenarmiger Leuchter — seitsmeharuline lühter.
 Siebenschläfer — seitse magajat.
 -schlafertag — seitsmemagaja-päev.
 -zahl — seitsmik.
 signum — tunnusmärk.
 signarius (Schweiger, молчальник) — vaicur.
 Silvesterabend — vana-aasta õhtu.
 Silvestriner — silvestriinid, silvesterlased.
 Simonie — simoonia.
 Simonismus — simonism.
 Simultaneum — uskude rööbikõigustus.
 Simultanischul — simultaankool.
 Sinn — meel; mõte.
 Sinnbild — mõistukuju, sümbol.
 Sinnlichkeit — meelelikkus.
 Sintflut — veeuputus.
 Sintoismus — sintoism.
 Sitte — komme.
 Sittenbild — kombepilt.
 -gefeß — kõlbluseadus.
 -lehre — kõlblusõpetus.
 Sittlichkeit — kõlblus.
 Sittlichkeitsbestrebung — kõlbluspüüe.
 Skapulier (scapulare) — aburüü, skapulaar.
 Skapulierbruderschaft — skapulaarvennas-kond.
 Skeptizismus — skeptitsism.
 скевоφύλαξ — skeofüülaks, pühade astjate vardja e. hoidja.
 скит — skeet [skeedi].
 скитник — skeetlane.
 Sklaenmoral — orjamoraal.
 скопцы — skopetsid (skopets).
 Skopzenthum — skopetslus.
 Skotisten — skotistid.

ску́фья (Käppchen, Kofotte) — skufja.
 societas Jesu (S. J., Jesuiten) — Jeesuse selts, jesuiidid.
 Soetel — sokkel.
 Sohn Gottes — Jumala Poeg.
 Sohnesbewußtsein — poiateadvus.
 Sohnschaft — poegus.
 sola fide — üksnes usust.
 -gratia — üksnes armust.
 Solium — soolium.
 Soma — soma.
 σῶμα — ihu.
 Sondergötter — erijumalad.
 Sonnenandacht — päikesepalvus.
 -fest — päikesepüha, -pidu.
 -gott — päikejumal; päikesejumal.
 -finder — päikeselapsed.
 -fult — päikesekultus.
 -scheibe — päikeseketas.
 Sonntag — pühapäev.
 Sonntagsgarbit — pühapäevatöö.
 -blatt — pühapäevaleht.
 -gottesdienst — pühapäevane jumalateenistus.
 -ruhe — pühapäevarahu.
 -schule — pühapäevakool.
 σοφία — tarkus.
 Sophistik — sofistika.
 σοφροσύνη — mõistlikkus, parajus.
 σωτήρ — Päästja.
 Soteriologie — soterioloogia, päästmisõpetus.
 Sozialethik — sotsiaaleetika.
 Sozialismus — sotsialism.
 Sozialtheologie — sotsiaalteoloogia.
 Sozinianer — sotsiniaanid, sotsiinulased.
 Spätrenaissance — hilisrenessanss.
 σπυλαίωται (пещерники) — kooplased.
 Speisgebote — söömakäsus.
 -gefeße — söömaseadused.
 -opfer — söök-ohver.
 Spiel, heiliges — püha mäng.
 Spiele, geistliche — vaimulikud mängud.
 Spiritismus — spiritism.
 Spiritual — spirituaal, vaimulik nõuandja.
 Spiritualien — spirituaalid, usuasjad.
 Spiritualismus — spiritualism.
 Spiritus Sanctus — Püha Vaim.
 Spitalorden — hospitalioru.
 Spitzbogen — teravkaar.
 Sprüche Salomoni — Salomoni tarkuse-raamat.
 Stabverehrung — saua-austus.
 Stadtgottheit — linna jumalus.
 -mission — linnamisjon.
 Staffelgebet — astmepalve.
 Stammbaum — suguvõsa-puu, päritolu-puu.
 Stand Christi — Kristuse seis.
 ста́реу — staarets, püha vanake.

староверцы — vanausulised, staroveeret-sid.
 старчество — staaretslus.
 Stationsäften — järgupääst.
 -fruzifik — järgukrutsifiks.
status naturae — loomuseisund.
 Stauropiegialrecht — stauropiegaalõigus.
 σταυροπηγιον — stauropieegion.
 Steinigung — kividega surmamine.
 Steinverehrung — kivi-austus.
 Stellvertretung — asendamine, asendus.
 Sterbeablaß — surmaeelne patukustutus.
 -bett — surmavoodi.
 -gebet — surmapalve.
 -globe — surmakell.
 -herze — surmaküüal.
 -kreuz — surmarist.
 -läuten — hingedella helistamine, h. he-listus.
 -lieb — surmalaul.
 -sacrament — surmasakrament.
 Sterblichkeit — surelikkus, suremus.
 Sterblichkeitshäufigkeit — suremussagedus.
 Sterndienst — täheteenistus.
 -gewölbe — tähtvõlv.
 Stierdienst — härjateenistus.
 Stift — asutis, instituut; tütarlasteinstituut;
 naiste-vaestemaja; klooster; testevara.
 Stiftsdamen — kanonissid.
 Stiftsherren — kanoonikud.
 Stiftshütte — seadusetelk.
 Stiftung — asutis; asutus.
 Stigmatisation — stigmatisatsioon.
 стихарь (στοιχάριον) — stihhaar.
 стихер — stihheer, riimsaaga.
 Stille Woche — Vaikne nädal.
 столник — sambnik, sambapühak.
 столничество — sambnikkus.
 Strafe Gottes — Jumala karistus, J. nuht-lus.
 Strafgewalt — karistamisvõim.
 странник — randleja.
 странничество — rändlus.
 странствовать — randlema.
 Strebebogen — tugikaar.
 -pfeiler — tugipiit.
 Streiflicht — riiv-valgus.
 Studentenachtmisſion — üliõpilaste-öö-misſion.
 Stufenfolge d. Religionen — vt. Rang-or-dnung d. Religionen.

Stufengebet — astmepalve.
 Stundengebet — tunnipalve.
 Stundisten — štundistid.
 Styllit — stüliit, sambnik, sambapühak.
 Sublimierung — sublimeerimine.
successio apostolica — apostlik järgus.
 Sufismus — sufism.
 Süßne — lepitus.
 Sühnopfer — lepitusohver.
 Sulpizianer — sulpitsiaanid.
summum bonum — ülim hüve.
summum esse — ülim olemine.
 Sündbekenntnis — patutunnistamine.
 Sünde — patt.
 -gegen den heiligen Geist — patt Püha Vaimu vastu.
 Sündenbock — patuoinas.
 -fall — patulangemine.
 -vergebung — pattude andeksandmine, p. andustus.
 Sündflut — vt. Sintflut.
 Sündlosigkeit — patutus.
 Sunniten — sunniidid.
 Superintendent — superintendent.
 Supralapsarismus — supralapsarism.
 supranatural — supranaturaalne.
 Supranaturalismus — supranaturalism.
 Suspension — suspensioon.
 Sylvestriner — vt. Silvestriner.
 Symbol — sümbol; sümbool.
 Symbolik — sümboolika.
 symbolische Bücher — sümboliteraamatud.
 Symbolismus — sümbolism.
 Synagoge — sünagoog.
 οὐρανόγραφον — sünaksaar(ion).
 σύνδεσμος — sündik.
 Synedrium — sünedrium.
 Synergismus — sünergism.
 σύγγελος — süngel.
 Syntretismus — sünkretism.
 Synodalrichter — sünodaalkohtunik.
 -verfassung — sünodaalkorraldus.
 Synoden — sinodid.
 Synopse — sünopsis.
 Synoptiker — sünoptik.
 σύνταγμα — süntagma.
 Synthese — süntees.
 Systematiker — süstemaatik.
 systematische Theologie — süstemaatiline teoloogia.

T.

Tabernakel — tabernaakel.
 Taboriten — taboriidid, taborlased.
 Tabu — tabuu.
 Tag Jahves — Jahvee päev.
 Talar — talaar, kirikukuub.
 Tänze, kultische — kultustantsud.

Taoismus — taoism.
 Taskodrugiten — taskodrugiidid.
 Tatjünde — tegupatt.
 Taube — tuvike (Püha Vaimu sümbol).
 Taufbecken — ristimisastja, -vaagen.
 -bekenntnis — ristimis-usutunnistus.

Laufe — ristimine; ristsed, varrud.
 Laufformel — ristimisvormul.
 -gelübde — ristimistootus.
 -firde — ristimiskirik.
 -liturgie — ristimisliturgia.
 -mutter — ristiema.
 -ordnung — ristimiskord.
 -paten — ristivanemad, vaderid.
 -recht — ristimisõigus.
 -rede — ristekõne.
 -register — ristimisregister, -nimistu.
 -schein — ristimistunnistus.
 -sitten — ristsekombed.
 -stein — ristimiskivi.
 -streit — ristimistüli.
 -symbol — ristimissümbol.
 -water — ristiisa.
 -zwang — ristimissund.
 tausedjärgises Reich — tuhandeaastane riik.
 ταξιάρχης — taksiarh.
 Teleologie — teleoloogia.
 teoloogilise Gottesbeweis — teleoloogiline jumalatõestus.
 Telepathie — telepaatia.
 τέλωνς (мытарь) — tõlnr; vaevaja.
 Τελωνία (мытарство) — teloonia, vaevla.
 Tempel — tempel, pühakoda, jumalakoda.
 -orden — templiordu.
 -schlaf — vt. Infubation.
 -weihe — templipühitus.
 terministilcher Streit — terministlik tüli.
 Tertiarier — tertsaarid.
 τεσσαρακαδεκατιαι — tessarakaidekatii-did, nelisteistlased.
 Testament, Altes u. Neues — Vana ja Uus Testament.
 Tetragramm — tetragramm.
 Tetratismus — tetratism, neliainsus.
 Teufel — kurat, saadan.
 Teufelsaustreibung — kuradi väljaajamine.
 -entfugung — kuradist lahtiütlemine.
 Textkritik — tekstikriitika.
 Theismus — teism.
 Themistianer — temistiaanid.
 Theodizee — teodiike.
 Theodosianer — teodosiaanid, teodoosius-lased.
 Theogonie — teogoonia.
 Theofratie — teokraatia.
 Theologenmangel — teoloogide puudus.
 Theologie — teoloogia.
 theologische Tugenden — teoloogilised voorused.
 Theomorphismus — teomorfism.
 Theonomie — teonoomia.
 Theopaschiten — teopashiidid.
 Theophanie — teofaania, jumala ilmumine.
 Theophilanthropen — teofilantroobid.
 Theopneustie — teopneustia.

Theopneustie — teopneustia.
 Theosophie — teosofia.
 theozentrisch — teotsentriline.
 Therapeuten — terapeudid.
 thesaurus ecclesiae — kiriku vara.
 Theßalonicherbriefe — kirjad tessaloonik-lastele.
 thetische Theologie — teetiline teoloogia.
 Theurgie — teurgia.
 Thomaschriften — toomakristlased.
 Thomas-evangelium — Tooma evangeelium.
 Thomisten — tomistid.
 Thora — toora.
 Tieropfer — loomohver.
 Timotheusbriefe — kirjad Timoteusele.
 Tischgebet — söömapalve.
 Titusbrief — kiri Tiitusele.
 Tochterkirche — tütarikirik.
 Tod — surm.
 Todeserklärung — surnuks kuulutamine.
 Todsfünde — surmapatt.
 Toleranz — tolerantus, sallivus.
 -edikt — tolerantuse-edikt.
 Tonfcherben — sauekillud.
 Totem — tootem.
 Totemismus — totemism.
 Totenaufstehung — surnute ülestõusmine.
 -bahre — surnurahked, surnuraam.
 -beschwörung — surnute lausumine.
 -bestattung — surnute matmine.
 -brett — surnulaudis [-dsi].
 -erweckung — surnute ülesäratamine.
 -gebet — surmapalve, hingepalve.
 -geläute — hingekell, surnukell.
 -gräber — surnute haad.
 -feier — peied, matusepidu.
 -fest — surnutepeüha.
 -flammer — surnukamber.
 -kapelle — surnukabel.
 -klage — surnuhalin, surnukaev.
 -mahl — peied.
 -messe — surnumissa, -mess.
 -opfer — surnuohver.
 -orafel — surnuennustus, -oraakel.
 -predigt — matusejutlus.
 -rede — matusekõne.
 -reich — surnuteriik, surmariik.
 -sonntag — surnutepeüha.
 -tanz — surnutetants, surmatants.
 -verehrung — surnuteaustus, -kultus.
 -wachen — surnuvalve.
 Toes Meer — Surnumeri.
 Tracht, geistliche — vaimulik rõivas, v. riie.
 Tradition — traditsioon, pärimus.
 Traditionalismus — traditsionalism.
 Traditoren — traaditorid.
 Traduzianismus — tradutsianism.
 Tragaltar — kandealtar.
 Traktorianismus — traktorianism.
 Tranfopfer — kahi [kahja], jookohver.

Transfüſion — transfusioon.
 Translatiõn — translatsioon.
 Transmutatiõn — transmutatsioon.
 Transſept — transept, ristlõõv, põiklõõv.
 transſubjektiv — transsubjektiivne.
 Transſubſtantiation — transſubſtantsiatsiõn.
 tranſſendent — tranſſendentne.
 tranſſendental — tranſſendentaalne.
 Tranſſendentaliſmus — tranſſendentaliſm.
 Tranſſendenz — tranſſendentsus.
 Trappiſtenorden — trapistideordu.
 Traualtar — laulatuselaltar.
 Trauer — lein.
 -jahr — leina-aasta.
 Trauformel — laulatusformul, -sõnad.
 -formular — laulatusformular.
 Traum — unenägu.
 -deutung — unenäo-seletus.
 Traurede — laulatusekõne.
 -ring — laulatusõrmus.
 Trauung — laulatus.
 Triſchotomie — trihhotoomia.
 Tridentinum — tridentium.

трикипій — trikeerium.
 Trinitarierorden — trinitaarlasteordu.
 Trinität — kolmainus, triniteet.
 Trinitatiſeſt — kolmainujumala-püha.
 Trinitätslehre — kolmainuseõpetus, triniteediõpetus.
 Trinkerfürſorge — joodikute hoolekanne.
 Triodienbuch — triodiraamat.
 τριώδιον — triood(ion).
 Trishagion — trishagion, kolmkordpüha.
 Tritheiſmus — triteiſm, kolmjumalus.
 Triumphbogen — võidukaar, -värav, triumfikaar, -värav.
 -frenz — võidurist, triumfirist.
 τροπάριον — tropaar(ion).
 Triübſinn — süngemeelsus.
 Trunkſucht — joomavoom [vooma].
 Tugend — voorus.
 -mittel — voorusevahend.
 -roſe — vooruseroos.
 Tutoriſmus — tutoriſm.
 τυπικόν — tüpikon.
 Typologie — tüpologia.
 Typus — tüüp.

U.

übel — paha, kuri.
 Übergangstheologie — üleminekuteoloogia, siirdeteoloogia.
 überirdiſch — ülemaaine.
 Überirdiſche, daſ — ülemaaine.
 Überlegenheit — üleolek, üleolemine.
 Überlegtheit — läbikaalutus.
 Überlegung — kaalutus.
 Überlieferung, firchliche — kiriklik pärimus.
 übermenſch — üliinimene.
 übermenſchlich — üliinimlik.
 übernatürlich — üleloomulik.
 überpflichtig — ülekohuseline, ülekohustuslik.
 Überſetzung — tõlge.
 überſinnlich — ülemeeleline.
 Übertritt — siire [-rde], üleminek.
 überverdienſtliche Werte — ületeenelised teod.
 übervernünftig — ülemõistuslik.
 Überwelt — ülemaailm, üleilm.
 überweltlich — ülemaailmne, üleilmne.
 Überweltlichkeit — ülemaailmsus, üleilm-sus.
 Überwindung — ületamine, ületus.
 Überzeugung, religiõſe — religioosne veendumus.
 Ubiquität — ubikviteet, kõikjalolemine.
 Ubiquitätslehre — ubikviteedi-, kõikjalolemis-õpetus.
 Übungen, fromme — vagad harjutused.
 Ultramontanismus — ultramontanism.

ultrareligiõſe Werte — ultrareligioossed väärtused.
 Umdeutung — ümberseletus, teisitiseletus.
 Umgangſorm — käsitlusevorm, ümberkäimisevorm.
 Umwertung — ümberväärtustamine, väärtuste ümberhinne.
 Unabweislichkeit — tagasitõrjutamatus.
 Unauflöslichkeit — lahutamatus.
 unausſprechlich — väljendamatu.
 unausſprechliche, daſ — väljendamatus, väljenduvusetus.
 Unbedingtheit — tingimatus, tingenditus.
 unbeflechte Empfängniſ — puhas, laitmatu ürjatus.
 Unbekannte, daſ — tundmatu.
 Unbeſchränktheit — piiramatus, ohjeldamatus.
 Unbewußte, daſ — teadvusetu.
 Unbußfertigkeit — kahetsusetus, meeleparandlikkusetus.
 uneheliche Geburt — vallaline sünn.
 Unendlichkeit — lõpmatus, otsatus.
 Unfaßlichkeit — taibatamatus.
 Unfehlbarkeit — vääratamatus.
 ungehörſam — sõnakuulmatus.
 ungeäuertes Brot — hapnematu leib.
 Unglaube — umbusk, mitteusk.
 Ungläubigkeit — uskmatus.
 Unglück — õnnetus.
 Unheil — hävi, õnnetus.
 Unheilſpropheten — hävi prohvetid.

unierte Kirchen — liitkirikud.
unio hypostatica — hüpostaatiline ühendus.
— mystica — müstiline ühendus.
 Unionisbestrebungen — ühinemispüüded.
 unirbiſch — mittemaine.
 Unitarier — unitaarlased, ühendlased.
 Unitariſmus — unitarism.
 Univerſalepiſkopat — üldepiskopaat.
 Univerſalienſtreit — universaaliatetüli, üldistetüli.
 Univerſaliſmus — universalism.
 Univerſaliſt — universalist.
 Univerſalität — universaalsus.
 Univerſum — universum, maailmkond.
 Unſeufchheit — kasinusetus, mittekasinus.
 Unſirchlichkeit — mittekiriklikkus, kiriklikkusetus.
 Unſuſt — norg [noru].
 Unmittelbare, das — vahenditu.
 Unmündigkeit — alaeasus.
 Unräumlichkeit — ruumitus.

unrein — roojane, puhtusetu.
 Unreinheit — puhtusetus.
 Unſchuld — süütus.
 Unſchuldſprobe — süütuseproov.
 Unſittlichkeit — kõlblusetus.
 Unſterblichkeit — surematus.
 Urſache — põhjus.
 Urſtammbaum — ürgsuguvõsapiu.
 Urſtand — ürgseisund, ürgseisukord.
 Urſulinerinnen — ursulalased.
 Urteil — otsus.
 Urteilsenthaltung — otsusekeeld.
 —nötigung — otsustamissund.
 —wahrheit — otsustõde.
 Urväter — esiisad, ürgisad.
 Urwaſſer — ürgvesi.
 Urwille — ürgtahe.
 Urzeit — ürgaeg.
 Uſurpation — usurpatsioon, anastus.
 Utilitariſmus — utilitarism, kasulikkuseõpetus.
 Utopiſten — utopistid.
 Utraquiſten — utrakvistid

V.

Valentinianer — valentiniaanid, valentiinlased.
 Vallombroſaner — vallombrooslased.
 Variabilität — muutlikkus, moonduvus, moondatavus.
 Väter, apoſtoliſche — apoſtlikud isad.
 Vater Unſer — Meie isa, issameie.
vaticanum — vatikaanum.
 Veda — vt. Veda.
 Verabſolutierung — absoluutsustamine.
 Veränderlichkeit — vt. Variabilität.
 Verantwortlichkeit — vastutavus.
 Verbalinſpiration — verbaalinspiratsioon.
 Verbannung — paostamine.
 Verbeſſerungsanſtalten — parandusasutised.
 Verbrecher — kurjategija.
 Verbrennung der Toten — surnute põletamine.
 Verdammnis — hukkus, hukatus.
 Verdienst (*meritum*) — teene.
 Verdoppelung der Wahrheiten — tõdede kahendamine.
 Verdrängung — tõrje, tõrjumine.
 Verehrung — austus, austamine.
 Verein — ühing.
 Vereinigung — ühendus, ühendamine; ühing.
 Vererbung — pärilikkus.
 Verfaſſung — põhikorraldus.
 Verſolgung — tagakiusamine.
 Verſügung — käsustus, käsustamine.
 Verſühnung — võrgutus, võrgutamine.
 Vergänglichkeit — kaduvus.
 Vergabung — andeksandmine, andestus.

Vergeiſtigung — vaimsustamine, vaimsustumine.
 Vergeltung — tasumine.
 Vergötterung — jumaldamine, jumaldus.
 Vergottung — jumalustamine, jumalustumine.
 Verheiſung — tõotus.
 Verherrlichung — ülistus, kõrgekskiitmine.
 Verjenſeitung — sealpoolsustamine, sealpoolsustus.
 verklären — selgustama.
 Verklärung — selgustus, selgustumine.
 Verkörperung — kehastumine.
 Verkündigung — kuulutus, kuulutamine.
 Verleugnung — salgamine.
 Verleumdung — laimamine, laim.
 Verlobung — kihlus, kihlamine.
 vermeſſen — jultuma.
 Vermessenheit — jultumus.
 Vermittler — vahendaja, vahemees.
 Vermittlung — vahendus, vahendamine.
 Vermittlungstheologie — vahenduseteoloogia.
 Vermögen — võime; vara.
 Vernunft — mõistus.
 Vernunftreligion — mõistusereligioon, -usund.
 Vernunftnotwendigkeit — mõistuseainulikkus.
 Verordnung — korraldus.
 Verpſichtung — kohustus.
 Verſagung (des Abenbmahls) — keeld, keelamine.
 Verſchwendung — pillamine.

Verfertigung — vajumus.
 Verjöhnlichkeit — leplikkus.
 Verjöhnung — lepitus, lepitamine.
 Verjöhnungstod — lepitussurm.
 Verjaatlichung — riigistamine.
 Verstand — aru, oid.
 verstopfen — paatuma, paaduma; paadu-
 tama.
 Verstopfung — paadumine, paadumus,
 tuimumine, tuimus; südamekangus.
 Verstopfungsgericht — paadumiskohus,
 paadutamiskohus.
 Versuchung — kiusatus, kiusamine.
 Vertrauen — usaldus.
 Verwandlung — muutumine.
 Verwirklichung — tõelistus, tõelistamine.
 Verzückung (Erstase) — ekstaas.
 Vesper — vesper, õhtu-jumalateenistus.
 Vigilie — vigiilia, öö-jumalateenistus.
 Vikar — vikaar.
 Vikariat — vikariaat.
 vikarieren — vikareerima, asendama.
 Viktoriner — viktoriinid.
 Virginität — virgiinsus, neitsus.
 Vision — visioon, nägemus.
 Visitation — visitatsioon.
 Visitationsartifel — visitatsiooniartiklid.
vita canonica — kanooniline elu.
 — *communis* — ühiselu.
 Vitalismus — vitalism.
vocatio — kutsumine.
 Vokalmusik — vokaalmuusika.
 Volk Gottes — Jumala rahvas.
 Völkerfriede — rahvasterahu.
 — recht — rahvasteõigus.
 — tafel — rahvaste päritolutabel, -nime-
 kiri.
 Volksaberglaube — rahva-ebausk.
 — frömmigkeit — rahvavagadus.
 — kirche — rahvakirik.
 — religion — rahvareligioon, -usund.

Vollbuße — täieline meeleparandus.
 — glanze — täiusk.
 vollenden, sich — päädima.
 Vollendung — päädimus, päädimine.
 vollkommen — täiuslik.
 Vollkommenheit — täiuslikkus.
 Voluntarismus — voluntarism.
voluntas — tahe.
 Vorabend — eelõhtu.
 Voraussetzung — eeldus.
 Voraussetzungslosigkeit — eeldusetus.
 Vorbehalt — peetus.
 vorbehalten — peetama.
 Vorbereitung — ettevalmistus, ettevalmis-
 tamine.
 Vorbeter — eespaluja.
 Vorbild — eeskuju.
 Vorhalle — eeskoda.
 Vorherbestimmung — ettemääramine.
 Vorherwissen — etteteadmine.
 Vorhülle — eelpõrgu, eespõrgu.
 Vorladung — kutsumine, kutsung.
 vorlaufende Gnade (*gratia praeveniens*) —
 ennetav arm.
 Vorläufer — eelkäija.
 Vorreformation — eelreformatsioon.
 Vorsatz — tahtekavatus.
 vorsehen — ette nägema, ette hooldama.
 Vorseher — ettenägija, ettehooldaja.
 Vorsehung — ettehoole; saatus.
 Vorstellung — kujutus; kujutelm.
 Vorstellungswelt der Religion — religiooni
 kujutlusilm.
 Vorurteil — eelarvamine, eelarvus.
 Vorurteilslosigkeit — eelarvusetus.
 Vorzeichen — enne [ende].
 Botivaltar — votiiv-altar, juhualtar.
 — gabe — votiiv-and, juhuand.
 — messe — votiivmissa, juhumissa.
votum — tõotus; soov.
 Vulgata — vulgaata.

W.

Wagnis — julgustükk.
 Wahl, fanonische — kanooniline vali-
 mine.
 Wahlrecht, kirchliches — kiriklik valimisõi-
 gus.
 Wahnsinn, religiöser — religioosne hullu-
 meelsus, r. pöörasus.
 Wahrhaftigkeit — tõelikkus.
 Wahrheit — tõde.
 —, doppelte — kahesugune tõde.
 Wahrheitsgewißheit — tõekindlus.
 Wahrnehmung — tajumine, tajumus.
 Wahrsager — ennustaja.
 Wahrsagerei — ennustus, ennustuskunst.
 Wahrscheinlichkeit — tõenäosus.
 Waife — vaeslaps, orb [orvu].

Waisenfürsorge — vaeslaste-, orvu-hoole-
 kanne.
 Waldenser — valdeslased.
 wallfahren — palvele rändama.
 Wallfahrer — palverändaja.
 Wallfahrt — palverännak.
 Wandelaltar — pöördtiibaltar.
 Wanderastete — rändlusaskees.
 Wandlungslehre — muutumisõpetus.
 Wandverkleidung — seinakatestus.
 Wäschungen — pesemised.
 Wäßerbehälter — veeastja, veenõu.
 — orafel — vesiennustus.
 — probe — veeproov.
 — weihe — veepühitus.
 Weda — veda.

medische Religion — veda religioon.
 Weihbischof — asepiiskopp.
 Weihe — pühitus.
 - geschenk — pühendkink.
 Weihnachten — jõulud.
 Weihnachtsbaum — jõulupu.
 - truppe — jõulusõim.
 - mann — jõuluvana, jõulumees.
 - titten — jõulukombed.
 - spiele — jõulumängud.
 Weihrauch — viiruk.
 - wasser — pühitsetud vesi.
 - wasserbeden — pühitsetud vee astja.
 Weisheit — tarkus.
 Weisagung — ennustus.
 Weisagungsbeveis — ennustustõestus.
 weiße Frauen — valged naised.
 Weißer Sonntag — vt. *Dominica in albis*.
 Weißes Kreuz — Valge Rist.
 Weiterentwicklung der christlichen Religion —
 kristliku religiooni edasiarenemine,
 - arendus, -arendus.
 Welt — maailm.
 - anschauung — (maa)ilmavaade.
 - beherrschung — maailmavalitsus.
 - bejahung — maailmajaatamine.
 - bewußtsein — maailmateadvus.
 - ende — maailmalõpp.
 - entsehung — maailmateke, -tekkimine.
 - entwicklung — maailma-arenemine.
 - erkenntnis — maailmatunnetus.
 - flucht — maailmapagu, maailmast
 põgenemine.
 - freiheit — maailmast vaba olek.
 - friede — maailmarahu.
 - ganze — kogumaailm.
 - geist — maailmavaim.
 - geistlichkeit — ilmiavaimulikud.
 - gericht — maailmakohus.
 - heiland — maailma Õnnistegija.
 - jahr — maailma-aasta.
 - leid — maailmamure.
 - liebe — maailma-armastus.
 - ordnung — maailmakord.
 - periode — maailmaperiood.
 - priester — ilmiavaimlikpreester.
 - rätsel — maailma-mõistatus.
 - regierung — maailmavalitsus, maailma-
 -reich — maailmariik. [riige].
 - schmerz — maailmavalu.
 - schöpfung — maailma loomine.
 - seele — maailmahing.
 - überwindung — maailma-ületus, -üle-
 - tamine.
 - untergang — maailma hukkumine.
 - ursache — maailma-põhjus.
 - verneinung — maailma-eitamine, -eitus.
 - zeit — maailma-aeg.
 - zweck — maailma-otstarve, -eesmärk.
 Wendeltreppe — keerdtrepp.

Werden, daß — saamine.
 Werke, gute u. böse — head ja kurjad teod
 Werfgerichtigkeit — teo-õiglus.
 Wert — väärtus.
 - begriff — väärtusemõiste.
 werten — hindama, väärtustama.
 Werterlebnis — väärtuselamus.
 - entscheidung — väärtuseotsustus.
 - ethik — väärtuse-eetika.
 - gefühl — väärtusetunne.
 wertlos — väärtusetu. [tustus].
 Wertung — hindamine, hinnang, vää-
 Wertunsicherheit — väärtusekindlusetus.
 - urteil — väärtusotsus.
 Werwolf — libahunt.
 Wesen — olemus, olu; olevus.
 — der Religion — religiooni olemus.
 Wesensbestand — olemusekoostis, olemus-
 - kond.
 - einheit — olemuseühitus.
 - gemeinschaft — olemuseosadus.
 - gleichheit — olemusesarnasus.
 - urteil — olemuseotsus.
 Widerchrist — vt. Antichrist.
 Widersprüche — vastuolud.
 Wiedergeburt — taassünd.
 - kunst — taastulek.
 - taufe — taasristimine.
 - täufer — taasristijad.
 - verforperung — taaskehastumine.
 Wille — tahe.
 Willensfreiheit — tahtevabadus.
 Wirkliche, daß — tõene.
 Wirklichkeit — tõesus.
 Wirklichkeitsbewußtsein — tõesuseteadvus.
 - wert — tõesuseväärtus.
 Wissen — teadmine.
 Wissenschaft — teadus. [nistus].
 Wochengottesdienst — nädala-jumalatee-
 Wohlfahrtspflege — hüveolu-hoolekanne.
 Wohltätigkeit — heategevus.
 Wohltun — heategemine.
 Wohlwollen — heatahtlikkus.
 Wölbung — võlving, võlvumus.
 Wollen — tahtmine.
 Wollust — iharus.
 Wort — sõna.
 - Gottes — Jumala sõna.
 - inspiration — sõnainspiratsioon.
 - sünde — sõnapatt.
 Wucherer — liigkasuvõtja.
 Wunder — ime, imetegu.
 Wunderbare, daß — imetavaline.
 Wunderbeweis — imetõestus.
 Würde — kasa.
 würdig — kasav.
 Würdigkeit — kasavus.
 Würdigkeitsverdienst (*meritum de con-
 digno*) — kasavuseteene.
 Wüste — kõrb [kõrve].

X.

Xaverianerbrüder — ksaveeriuslased, ksaveriaanid.

Xerophagien — kserofaagiad, valjud paastupäevad.

Y.

Yoga — joga.

Yop — üüsup.

Z.

Zahlen, heilige — pühad arvud.

Zahlensymbolit — arvusümboolika.

царские врата — kuninglikud väravad, k. ukсед.

Zauber — nõidus, võlu.

=traft — nõidusjõud, nõiajõud.

=kunst — nõiakunst.

=mantel — nõiamantel.

=spruch — nõiduslause.

=fiab — nõiakepp.

Zebaoth — Seebaot, väehulgad.

zehn Gebote — kümme käsku.

Zehnte — kümnis.

Zeichen — märk, täht.

Zeit — aeg.

=anschauung — ajakaemus.

=rechnung — ajaarvamine.

zeitgeschichtliche Methode — ajalooline meetod.

Zelle — erala.

Zeloten — seloodid, indlejad.

Zelotismus — selotism.

Zelt, heiliges — püha telk.

Zendavesta — sendavesta.

Zensur — tsensuur.

Zentralbauten — kesk-, tsentraalehitised.

=feuer — kesk-, tsentraaltuli.

Zentralisation — keskendus, tsentralisatsioon.

Zephanjabuch — Sevanja raamat.

Zeremoniale — tseremoniaal, tavandik.

Zeremonialgesetz — tseremoniaalseadus.

Zeremonie — tseremoonia, tavand.

zeugen — tunnistama; sünnitama.

Zeugnis — tunnistus.

= des Heiligen Geistes (*testimonium Spiritus Sancti*) — Püha Vaimu tunnistus.

Ziel — siht, eesmärk.

=freibigkeit — sihi-, eesmärgitaotlikkus.

Zins — protsent; hinnus [-e], tsinss.

=verbot — protsendivõtte-keeld.

Zion — Siion.

Zionismus — sionism.

Zionisten — sionistid.

Zirkelschluß (*circulus vitiosus*) — ringjäreldus.

Zirkular — ringkiri, tsirkulaar.

Zirkumfcriptionsbullen — tsirkumskriptioonibullad.

Zisterzienser — tsistertsilased.

Zitterer — vt. Quäter.

Zivilehe — kodanline abielu, tsiviil-abelu.

=trauung — kodanline abielu-sõlmimine.

Zivilisation — tsivilisatsioon.

ẕwǝ — elu.

Zölibat — tsölibaat, vaimulikkude vallaspöli.

Zöllner — tõlner, tolliametnik.

Zorn Gottes — Jumala viha.

Zubehörstüde, firdliche — kiriku päraldised, k. manused.

Zucht — kari [kari].

Züchtigung — karistus.

Zufall — sattumus.

zufällig — sattumisi.

Zuflucht — peljupaik.

Zugang — ligipääs.

Zukunftshoffnung — tulevikulootus.

=leben — tulevikuelu.

Zulassung, göttliche — jumalik lubamine, j. lubadus.

Zungenreden — keeltega rääkimine.

Zurechtweisung — noomimine, korralekutsumine.

Zurückgezogenheit — taandumus.

=haltung — eemalehoidumine, keeldumine.

=weisung — eemaldamine.

Zuverlässigkeit — usaldatavus.

Zwang — sund.

Zwangsvorstellung — sundkujutelm.

Zweck — eesmärk, otstarve.

=gedanke — otstarbemöte.

=mäßigkeit — otstarbekohasus.

Zweideutigkeit — kahemöttelisus.

Zweifel — kahtlus, kaksipidi-mõtlemine

Zweifampf — kahevõitlus.

Zweinaturenlehre — kaheloomu-õpetus.

Zwiefpalt — lahkeli, lõhe.

Zwinglianer — zwinglilased.

Zwischenleib — vaheihu.

=reich — vaheirik.

=zustand — vaheseisund.

Zwölfpapstlehre — Kaheteistkümne apostli õpetus.

=nächtezeit — kaheteistkümneöö-aeg.

„Usuteaduslise Ajakirja“ II aastakäigu sisukord.

Vihk 1 (September 1927):

	lk.
J. K ö p p, Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi, I	1—13
A. L e p o l d, Katolik kirik Ungaris	13—21
O. S i l d, August Hermann Francke' mõjud meie maal	21—41
V a r i a	41—44
Usuteaduslisi oskussõnu: F. G.	45—48

Vihk 2 (Detsember 1927):

A. B u l m e r i n c q: Karl Konrad Grass † 25. nov. 1927. a.	49—53
H. B. R a h a m ä g i, Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis-sugusel joonel?	53—58
J. K ö p p, Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi, II	58—69
O. S i l d, August Hermann Francke' mõjud meie maal, II	69—92
V a r i a	92—96

Vihk 3 (Märts 1928):

E. T e n n m a n n, Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded, IV	97—107
H. B. R a h a m ä g i, Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis-sugusel joonel? II	107—110
O. S i l d, August Hermann Francke' mõjud meie maal, III	111—143
T. L a u r, Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimisekorra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis	143—151
V a r i a	151—156
Usuteaduslisi oskussõnu: H. J. K.	157—160

Vihk 4 (Juuni 1928):

H. B. R a h a m ä g i, Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis-sugusel joonel? III	161—164
O. S i l d, August Hermann Francke' mõjud meie maal, IV	164—216
O. S i l d, E. V. Tartu ülikooli usuteaduskonna elust ja tööst, III	217—224
T. L a u r, Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimisekorra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis, II	225—242
R a a m a t u d - A j a k i r j a d - T e a t e d	242—246
Usuteaduslisi oskussõnu: L kuni Z	247—268
II aastakäigu sisukord	269

Usuteadusline ajakiri

ilmub **4 korda aastas** (nimelt septembris, detsembris, märtsis ja juunis), iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Tarviduse järele ilmuvad **lisavihud**, millede eest tuleb eraldi maksta. Käesoleva aasta **septembris hakkab ilmuma III aastakäik**.

Terve III aastakäik maksab ettetellitult (ühes saatmisega) **3 kr. 60 s.** III aastakäigu **üksiku numbr**i hind on **1 kr.**

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teadusliselt seisukohalt tegemist teevad.

Tellimisi, kuulutusi ja kaastööd palutakse saata toimetaja aadressil: Tartu, Veski t. 20, prof. E. Tennmann.

Üksikud numbrid on müügil sealsamas,
peale selle: Tartus, Rüütli t. 15, Raag'i kaupluses,
Tallinnas, Nunne t. 11, Ploompuu kaupluses.

Saadaval on ka veel I ja II aastakäigu numbrid.